

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2268
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1265

ESKİ ANADOLU TARİHİ

Yazarlar

Prof.Dr. Mibriban ÖZBAŞARAN (Ünite 1)

Yrd.Doç.Dr. Metin ALPARSLAN (Ünite 2)

Yrd.Doç.Dr. Meltem DOĞAN ALPARSLAN (Ünite 3, 4)

Prof.Dr. Kemalettin KÖROĞLU (Ünite 5)

Prof.Dr. Taciser TÜFEKÇİ SİVAS (Ünite 6)

Prof.Dr. Mehmet Ali KAYA (Ünite 7)

Yrd.Doç.Dr. Ferit BAZ (Ünite 8)

Editör

Prof.Dr. Kemalettin KÖROĞLU

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic, tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör

Prof.Dr. Levend Kılıç

Genel Koordinatör Yardımcısı

Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Öğretim Tasarımcısı

Yrd.Doç.Dr. Alper Tolga Kumtepe

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Öğr.Gör. Nilgün Salur

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör. Günnur Tuba Türksavaş

Grafiker

Ayşegül Dibek

Kitap Koordinasyon Birimi

Yrd.Doç.Dr. Feyyaz Bodur

Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Dizgi

Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

Eski Anadolu Tarihi

ISBN

978-975-06-0942-8

1. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 6.000 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Ağustos 2011

İçindekiler

Önsöz vii

Anadolu'nun Tarih (Yazı) Öncesi Dönemleri.....	2
GİRİŞ	3
TÜKETİCİ VE GÖÇER YAŞAM TARZI - PALEOLİTİK ÇAĞ.....	4
Değişen Çevre, Değişen Yaşam Biçimi - Epiplaeolitik/ Mezolitik Çağ	5
YERLEŞİK YAŞAM, ÜRETİME GEÇİŞ - ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK ÇAĞ.....	6
Çanak Çömleksiz Neolitik'te İlk Aşama	7
Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in İkinci Aşaması.....	7
GELİŞKİN NEOLİTİK, ÇİFTÇİ KÖYLER - ÇANAK ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK	8
ÖNCÜ KENTLER - KALKOLİTİK ÇAĞ	12
Anadolu Platosu'nda Kalkolitik	12
Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kalkolitik	13
KENTLEŞME - İLK TUNÇ ÇAĞ	14
Özet	17
Kendimizi Sınayalım	18
Okuma Parçası	19
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	19
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	20
Yararlanılan Kaynaklar.....	20

1. ÜNİTE

Yazılı (Tarih) Sürecinin Başlangıcı.....	22
GİRİŞ	23
Coğrafi Çerçeve	23
Anadolu'nun Yeraltı Zenginlikleri	24
Anadolu'da Yazının Kullanılması	24
ASSUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI'NDA TİCARET.....	25
Ticaretin Önkoşullarının Oluşması.....	25
Ticaret Ağı.....	26
Ödeme Araçları ve Ağırlık Ölçüleri	27
Ticaretin Organizasyonu	28
KÜLTEPE (KANİŞ/NEŞA)	30
Kültepe'deki Ticaret	31
Diğer Karumlar.....	33
Karumların Sonu	34
Özet	35
Kendimizi Sınayalım	36
Okuma Parçası	37
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	37
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	37
Yararlanılan Kaynaklar.....	38

2. ÜNİTE

Anadolu'nun İlk İmparatorluğu: Hititler.....	40
GİRİŞ	41
"Hitit" Kelimesinin Açıklaması.....	41

3. ÜNİTE

Çivi Yazısı	41
Hitit Çivi Yazısı.....	44
HİTİT İMPARATORLUĞU'NUN SİYASAL TARİHİ	45
Hititlerin Kimliği	45
Hitit Siyasal Tarihi'ne Genel Bir Bakış.....	46
HİTİT İMPARATORLUĞU'NUN KÜLTÜR TARİHİ	51
Hititlerde Devlet İdaresi ve Halk	51
Hitit Ekonomisi.....	52
Hitit İmparatorluğu'nda Hukuk Düzeni.....	53
Hitit Dini	54
Hitit Mitolojisi	55
Özet.....	57
Kendimizi Sınayalım.....	58
Okuma Parçası	59
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	60
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	60
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	61

4. ÜNİTE

Hitit İmparatorluğu'nun Sonu: Geç Hititler 62

GİRİŞ	63
Hitit İmparatorluğu'nun Sonu.....	63
Geç Hitit Devletlerinin Dağılım Alanı ve Bölgenin Coğrafyası	64
GEÇ HİTİT DEVLETLERİ	65
Kargamış	66
Malatya.....	66
Tabal	67
Kızıldağ	67
Gurgum.....	69
Pattin	70
Kummuh	70
Que ve Hilakku.....	70
Sam'al	71
Geç Hitit Devletlerinde Devlet Yönetimi ve Ordu	71
GEÇ HİTİT SANATI.....	72
Özet	74
Kendimizi Sınayalım	75
Okuma Parçası	76
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	76
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	77
Yararlanılan Kaynaklar.....	77

5. ÜNİTE

Urartu Krallığı..... 78

GİRİŞ	79
Urartu Ülkesi ve Sınırlar	79
Urartu Devleti Öncesinde Doğu Anadolu	82
Uruatri ve Nairi Aşiretleri.....	82
SİYASAL GELİŞMELER	83
Kuruluş Dönemi	83
Gelişme Dönemi	84
Yıkılış Süreci.....	86

UYGARLIK	87
Köken ve Dil	87
Kentleşme	87
Yerel Yönetim Merkezleri ve Kaleler.....	88
Din ve Tanrılar	89
Ölü Gömme.....	90
Sanat.....	90
Özet.....	93
Kendimizi Sınayalım.....	94
Okuma Parçası	95
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	96
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	96
Yararlanılan Kaynaklar.....	96

Frig Krallığı.....98

6. ÜNİTE

GİRİŞ	99
Frigler ve Frigya Bölgesi.....	99
FRİG SİYASİ TARİHİNİN ANA HATLARI.....	100
UYGARLIK	103
Dil ve Yazı.....	103
Toplum Yapısı.....	103
Yönetim Merkezleri ve Kaleler.....	104
Din	106
Mezar Anıtları ve Ölü Gömme Gelenekleri.....	109
Sanat.....	110
Özet	113
Kendimizi Sınayalım	114
Okuma Parçası	115
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	115
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	116
Yararlanılan Kaynaklar.....	116

Lidya Krallığı..... 118

7. ÜNİTE

GİRİŞ	119
Kaynaklar.....	119
Lidya Adı ve Merkezi Lidya Bölgesi	119
Lidya'nın Tarih Öncesi Devirleri	120
Ege Göçleri ve Karanlık Çağda Lidya: Lidyalıların Anadolu'ya Gelişi.....	120
LİDYA'NIN SİYASİ TARİHİ	122
Lidya'da Hüküm Süren Hanedanlar	122
Lidya Krallığı.....	123
Lidya Krallığı'nın Yıkılışı.....	126
LİDYA UYGARLIĞI	127
Sosyo-Politik ve Ekonomik Yapı.....	127
Yazı, Dil ve Din.....	129
Mimari, Sanat ve Bilim.....	130
Özet.....	132
Kendimizi Sınayalım.....	133
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	134

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	134
Yararlanılan Kaynaklar	134

8. ÜNİTE

Anadolu'da Bozkır Kökenli Toplumlar:

Kimmerler ve İskitler	136
GİRİŞ	137
Kimmer ve İskitlerin Ülkeleri, Yayılım Alanları	137
Kimmer ve İskitlerin Kökenleri	138
SİYASAL GELİŞMELER	139
Kimmerler	139
İskitler	141
UYGARLIK	144
Anadolu'da Kimmer ve İskit Kalıntıları	144
Kimmerler ve İskitlerde Yönetim	145
Kimmerler ve İskitlerde Toplumsal Yaşam	145
İskitlerin Savaşçı Özellikleri ve Savaş Araç Gereçleri	147
İskitlerde Din	148
Kimmerler ve İskitlerde Ölü Gömme Âdetleri ve Kurganlar	149
İskitlerde Sanat	150
Özet	152
Kendimizi Sınayalım	153
Okuma Parçası	154
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	154
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	155
Yararlanılan Kaynaklar	155

Önsöz

Eskiçağ Tarihi, uzak geçmişten, tek tanrılı bir dinin eski kültürleri büyük oranda değiştirmeye başladığı MS beşinci – altıncı yüzyıla kadar Anadolu, Mezopotamya, İran, Mısır, Akdeniz ve Karadeniz havzaları ile Avrupa ve çevresinde yaşanan gelişmeleri inceler. Bu kadar geniş bir coğrafya ve uzun zaman diliminde ortaya çıkan uygarlıklar, ortak yanları dikkate alınarak Eski Doğu ve Eski Batı uygarlıkları olarak iki gruba ayrılmaktadır. Eski Doğu’da Anadolu, Mezopotamya ve Mısır’da gelişenler, Eski Batı’da ise Grek ve Roma uygarlıkları bulunmaktadır. Eskiçağ Tarihi’nin konusunu oluşturan bu uygarlıklara ilişkin kültürel birikimler siyasal ve sosyal ilişkiler yoluyla belli dönemlerde kendi sınırlarını aşarak, doğuda Hindistan, batıda da Britanya adası gibi uzak bölgelere kadar ulaşmıştır. Başlangıçta Doğu’dan Batı’ya doğru olan etkileşim, Hellenistik ve Roma döneminde Batı’dan Doğu’ya dönmüştür.

Eskiçağ’da yazılı belgeler, daha çok yönetim merkezleri ve dini kurumlarda yetiştirilen sınırlı sayıda yazıcı tarafından üretildiği için geçmişe tanıklık etme konusunda yetersiz kalırlar. Bu nedenle, insanın günlük yaşamını kolaylaştırmak ve farklı ihtiyaçlarını karşılamak için geliştirdiği aletlerin, silahların, dini objelerin, takıların, evlerin, sarayların, tapınakların ve mezarlıkların bulunduğu eski yerleşim alanları arkeolojik kazılarla araştırılarak insanın uzak geçmişini aydınlatılmaya çalışılmaktadır.

Eskiçağ’da insanın yaşamında meydana gelen değişim ve dönüşüm süreçlerinin merkezinde bulunan Anadolu, Doğu dünyasında ve Mezopotamya’da yaşanan kültürel gelişmelerin Batı’ya aktarılmasında da önemli rol oynamıştır. Tarım potansiyeli, hammadde kaynakları ve birçok farklı yaşam biçimi için uygun coğrafi yapısı, uzun tarihi boyunca Anadolu’yu çekim merkezi haline getirmiş ve burada farklı kültürlerin gelişmesine olanak tanımıştır.

Eski Anadolu Tarihi kitabı sekiz üniteden oluşmaktadır. İlk ünite yazı öncesi döneme ayrılmıştır. İnsanın Anadolu’daki en eski izleriyle başlayan ve MÖ ikinci bin yıl başlarında yazının Anadolu’ya gelişiyle biten bu süreç bir milyon yıldan daha uzundur. İkinci ünite Anadolu-Mezopotamya ilişkilerinin yoğunlaştığı, Anadolu’nun yazıyla tanıştığı bir süreci incelemektedir. Üçüncü ünite Anadolu’nun ilk devleti ve imparatorluğu Hititler, dördüncü ünite de Hititlerin devamı olan kent devletleri tanıtılmaktadır. Beşinci ünite, Doğu Anadolu, Kafkasya ve Kuzeybatı İran’a egemen olarak bu bölgede ilk devleti kuran Urartulara ayrılmıştır. Altıncı ünite Orta Anadolu’nun büyük bölümünü yöneten Frigler, yedinci ünite ise ilk parayı darp eden Lidyalılar anlatılmaktadır. Sekizinci ve son ünite Anadolu ve Mezopotamya çevresindeki toplumlara ata binmeyi, gelişmiş silahları ve bozkır kültürünü tanıtan Kimmerler ve İskitlerin tarihine ayrılmıştır. Yazıyı kullanmadıkları için kendilerine verdikleri isimleri dahi bilmediğimiz bu toplumların tarihi, arkeolojik bulgulardan ve çağdaş toplumların yazılı belgelerinden hareketle yazılabilmektedir. Her ünite önemli siyasal gelişmeler yanında, kültürel ilişkiler, yönetim biçimi, din, mimari ve sanat gibi konular da değerlendirilmiştir.

Başarı dileklerimle...

Editör

Prof.Dr. Kemalettin Köroğlu

ESKİ ANADOLU TARİHİ

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Anadolu'nun yazı (tarih) öncesi kültürlerini açıklayabilecek,
- İnsanın günümüz yaşam şartlarına ulaşana kadar geçirdiği başlangıç evrelerini sıralayabilecek,
- Tarihöncesindeki mimari yapılar, sosyal yaşam, ölü gömme gelenekleri, çanak çömlek, küçük buluntular ve diğer kültür öğelerini tanımlayabilecek,
- Anadolu'da devlet geleneğinin oluşum sürecini değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Paleolitik
- Neolitik
- Kalkolitik
- Tunç/Bronz

İçindekiler

Anadolu'nun Tarih (Yazı) Öncesi Dönemleri

GİRİŞ

Milyon yılları kapsayan uzak geçmişimizi araştırarak, açıklayarak geleceğimizin yapılandırılmasına katkıda bulunma çabası, yaşam biçimlerinin, çevresel koşulların, insan-doğa ve insan-insan ilişkilerinin tüm ayrıntılarıyla ortaya konması, tarihöncesi arkeolojisinin amaçlarıdır. Arkeoloji, genel anlamda, insanlık tarihini, insanın geçmiş yaşamını günümüze kadar ulaşan kanıtlar ve maddi kültür kalıntıları yardımıyla inceleyerek açıklayan bilim dalıdır. Bu uzun zaman dilimi, her ne kadar kesintisiz bir süreç ise de, belli dönemlerin ve gelişmelerin ayrıntılarıyla incelenebilmesi için çeşitli evrelere ayrılmaktadır. İnsanın günlük yaşamını kolaylaştırmak için ürettiği ilk aletlerden yazının keşfedilip kullanılmaya başlamasına kadar geçen süreç tarihöncesi (prehistorya) olarak adlandırılır.

Tarihöncesi çağlar, bugünkü bilgiler ışığında Afrika'da **Homo habilis** olarak adlandırılan insan türünün iki buçuk milyon yıl öncesinde üretmeye başladığı taş aletler ile başlar. Tarih çağlarının başlangıcı ise yazı ile belirlenir. Yazının bulunması ve kullanımı farklı coğrafyalarda farklı tarihlerde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla tarihöncesi çağların başlangıcı evrensel olmakla birlikte, bitişi bölgeseldir. Anadolu söz konusu olduğunda, tarihöncesi çağların günümüzden yaklaşık 4000 yıl önce, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda, Anadolu'ya yazının gelmesiyle sona erdiği kabul edilir. Bu tarih, Mezopotamya söz konusu olduğunda günümüzden 5000 yıl öncesine kadar uzanır.

Homo habilis: Afrika'da saptanan, yaptığı aletleri günümüze ulaşmış ilk insana verilen Latince isim.

Resim 1.1

Kronolojik tablo.

Günümüzden iki buçuk milyon yıl öncesinden başlayan ve tarihöncesi çağlar olarak adlandırılan bu geniş zaman süreci, konuyu sınırlamak ve zaman çerçevesini daraltmak amacıyla farklı dönemlere ayrılarak incelenir. Söz konusu bölümler, araştırmalarla ortaya çıkarılmış somut belgelere, kanıtlara bağlı olarak kültürel gelişmeler çerçevesinde yapılmıştır. Buna göre, Anadolu tarihöncesi çağları, sırasıyla Paleolitik (Eski taş), Epipaleolitik (Paleolitik'i izleyen) ya da Mezolitik (Orta taş), Neolitik (Yeni taş), Kalkolitik (Bakır taş), İlk Tunç Çağı (İTÇ) ana başlıkları altında incelenir. İlk Tunç Çağı izleyen Orta Tunç Çağı (OTÇ), Son Tunç Çağı (STÇ) ve Demir Çağı ise tarih çağlarıdır.

Son yıllarda arkeoloji bilimi insanın uzak geçmişini anlama sürecinde, yeni geliştirilen yöntem ve yaklaşımlarla, **maddesel kalıntıların** ötesinde, insanın düşünme biçimini, inançlarını, davranışlarını, neyi nasıl öğrendiği sürecini de anlamaya çalışmaktadır.

Maddesel Kalıntı: İnsanın günlük yaşamını geçirdiği alanlarda konakladığı mekânlarda arkasında bıraktığı ve insanın varlığını gösteren somut izler.

TÜKETİCİ VE GÖÇER YAŞAM TARZI - PALEOLİTİK ÇAĞ

Günümüze ulaşmış en eski taş aletler ile tanımlanan Eski Taş ya da Yontma Taş Çağı (Paleolitik Çağ), insanın doğada hazır bulduklarını kullandığı ve tükettiği aşamadır. Bu dönemde sığınma amacıyla doğal mağaralar, kaya sığınakları, ağaç kovukları kullanılmaktaydı. Beslenme ise doğada hazır buldukları hayvan leşleri, bitkiler, yemişler ve kökler toplanarak yapıyordu. Paleolitik insanın çeşitli tuzaklarla avladıkları, uçurumlara/yarlara sürerek yakaladıkları hayvanları satır ya da kıyıcı satır olarak tanımlanan aletlerle parçaladıkları ve tükettikleri bilinmektedir. Söz konusu taş aletler, kesici bir kenar elde etmek amacıyla bir yumrunun tek ya da iki yüzünden çıkartılmış yongalardan oluşturulmaktaydı. İlk insanlar, uygun konaklama yeri bulmak ve besin toplamak amacıyla 15-20 kişilik küçük gruplar halinde hareketli bir yaşam sürüyorlardı.

Homo habilis'in ardılı **Homo erectus**, yaklaşık 1.8/1.5 milyon yıl önce, Afrika kıtasından çıkarak, Eski Dünya'nın diğer kıtalarına (Asya ve Avrupa) yayılmıştır. Yapılan yüzey araştırmaları ve kazılarla saptanmış mağara ve açık hava konaklama yerlerindeki buluntular, insanın Avrupa kıtasına geçiş yollarından birisinin de Anadolu olduğunu göstermiştir. Bundan sonra Paleolitik Dönem boyunca **Homo neanderthalensis ve Homo sapiens** olarak adlandırılan gruplar bütün dünyada uygun yaşam koşullarının bulunduğu yerlerde çoğalmıştır. Uzak geçmişimizin bu iki aşamasının kanıtları, Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yayılmış (Güneydoğu Anadolu, Marmara Bölgesi, İstanbul yakınları gibi) 100'ün üzerindeki konaklama ve/veya buluntu yerinden bilinmektedir. Konya il sınırları içinde kalan Dursunlu, Niğde ilindeki Kaletepe Deresi'nin yanı sıra Antalya ilindeki Karain ve İstanbul ilindeki Yarımburgaz (son ikisi mağara yerleşmeleridir), kazılarla yoğun olarak araştırılmış önemli Paleolitik merkezlerdir. Geçtiğimiz yıllarda, Denizli ilinde, bir traverten ocağındaki çalışmalar sırasında, rastlantısal olarak bulunan *Homo erectus* insanına ait kafatası parçası ise Paleolitik insanının Anadolu'daki varlığını kanıtlayan bir başka buluntudur.

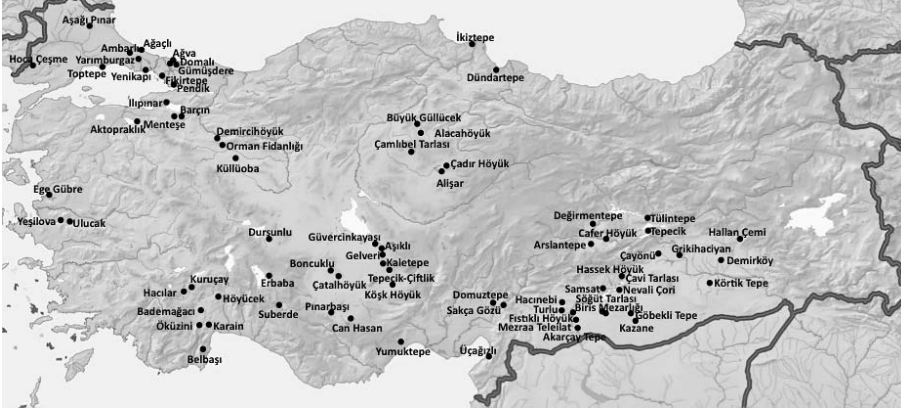
Paleolitik Çağ'ın son aşaması olan Üst Paleolitik Dönem'de insan doğayla mücadelesine yeni geliştirdiği teknolojilerle devam etmiştir. Mağara yaşamını sürdürmekle birlikte, kendisini iklim koşullarından koruma amacıyla çalı çırpıdan ya da hayvan kemiklerinden çadır türü barınaklar yapmıştır. Taş, kemik ve boynuz gibi hammaddelerden, ince uzun delici ve kesici aletler (dilgiler), zıpkın ve oltalar üretmeyi başarmıştır. Ayrıca kuş ve tavşan gibi hayvan avlamaya yarayan küçük ok uç-

Homo erectus, Homo neanderthalensis, Homo sapiens: İnsanın ortaya çıkışı sürecinden itibaren biyolojik ve kültürel evrimini gösteren aşamalar için kullanılan terimler. Homo sapiens, "akıllı insan" anlamına gelir.

ları geliştirmişler, takı yapmaya başlamışlardır. Bu döneme ait önemli merkezlerden biri Karain Mağarası, diğeri ise Hatay ilindeki Üçağızlı Mağarası'dır. Üçağızlı mağarasında yaşayan insanlar, bunlara ek olarak deniz kabuklarından süs eşyası ve takı da yapmışlardır.

Resim 1.2

Anadolu'daki önemli tarihöncesi yerleşmeler.

Değişen Çevre, Değişen Yaşam Biçimi - Epipaleolitik/Mezolitik Çağ

Üst Paleolitik sonunda, Son Buzul Çağı'nın (Würm) sona ermesiyle yaşanan iklimsel değişiklikler, doğrudan doğal çevreyi, bitki örtüsünü etkilemiş, ağaç ve bitki türleri çeşitlenmiş, orman alanları genişlemiştir. Bu değişimlere paralel olarak insanın yaşam biçiminde de belirgin değişimler yaşanmıştır. Uzun yıllardır süregelen avcılık, toplayıcılık ve balıkçılık ağırlıklı faaliyetler ile göçebe yaşam tarzı, günümüzden 14000/12000 yıl öncelerinde yaşanan bu çevresel değişimlerle birlikte, yerini mevsimlik ve kalıcı yerleşmelere bırakmaya başlar. Sosyo-ekonomik açıdan besin derleyiciliği, bilinçli besin toplayıcılığı ve uzman avcılık dönemi olarak tanımlanabilecek bu çağ, Epipaleolitik/Mezolitik olarak adlandırılır. Ancak dünyanın her bölgesinde bu değişim aynı dönemde benzer biçimde gerçekleşmemiştir. Paleolitik yaşam biçimini sürdüren topluluklar Epipaleolitik, değişen iklim koşullarına uyum sağlayarak, yeni yaşam biçimleri geliştiren topluluklar ise Mezolitik topluluklar olarak adlandırılır.

Ülkemizde bu dönemde yaşayan topluluklara ait birçok buluntu yeri saptanmıştır. Bunlardan başında Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası gibi buluntu yerleriyle temsil edilen Güneydoğu Anadolu Bölgesi gelmektedir. Bir diğeri, Antalya Bölgesi'ndeki Öküzini ve Belbaşı mağaralarıdır. Öküzini mağarasında gerçekleştirilen kapsamlı çalışmalar, mağaranın kış ayları dışında en az üç mevsim kamp yeri olarak kullanıldığını göstermiştir. Mağarada ele geçirilen buluntular, bu dönem insanının avcılık ve kasaplık faaliyetleri, kemik ve taş işçiliği, takı yapımı gibi faaliyetleri yanında, topladıkları çeşitli meyveler konusunda da bilgi vermektedir. Ayrıca inançlarıyla ilgili olabilecek sembolik buluntular da ortaya çıkarılmıştır. Bu bölgenin hemen kuzeyinde yer alan Pınarbaşı ise, son yıllarda yürütülen kazılar sonucu, Orta Anadolu Bölgesi Epipaleolitik yaşamı ile ilgili ilginç veriler ortaya koymuştur. Pınarbaşı, saz kulübelerde yaşayan, eski bir gölde (Pleistosen gölü) ve bataklıkta yaşayan balıkları ve çevredeki kuşları avlayarak, yabancı bitki toplayarak

beslenen bir grup insanın kısa süreli konaklama yeridir. Diğer bölgeler ve topluluklarla ilişkileri, değiş tokuş yoluyla sağlanmaktadır.

Kuzey Marmara Bölgesi'nde, Karadeniz kıyılarında Ağaçlı, Ağva, Ambarlı, Domalı ve Gümüşdere gibi göl ve bataklık alanlar, deniz kıyıları gibi çeşitli ekolojik nişlerde yaşayanlar çevre özelliklerine uyum sağlamışlardır. Maddesel kültür açısından tümünde ortak olan özellik, günlük yaşamda kullandıkları -dönemin belirleyicisi- minik taş anlamına gelen, genellikle geometrik biçimli mikrolit aletlerdir.

SIRA SİZDE

Paleolitik Çağ'da bir bölgede insanın konakladığı, belli bir süre yaşadığı hangi tür kalıntılara dayanılarak anlaşılabilir?

YERLEŞİK YAŞAM, ÜRETİME GEÇİŞ - ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK ÇAĞ

Buzul çağlarının sona ermesiyle başlayan iklimsel ve çevresel değişimler, insanın milyonlarca yıllık birikimi ve zihinsel gelişimi ile birleşince, yaşam biçimlerinde de değişiklikler oluşmaya başlamıştır. Anadolu'nun da içinde bulunduğu Önasya'da değişen yaşam biçiminin ilk yansıması, belli bir bölgede uzun süreli, çevreye ve toprağa bağlı olarak yerleşik yaşamın başlamasıdır. Önceki dönemin mevsimlik ve özel amaçlı (balıkçılık, kabuk toplayıcılığı, yoğun bitki toplayıcılığı gibi) yerleşmelerin yerini bu dönemde kalıcı ve sürekli yerleşmeler almaya başlar. İnsanların bitki ve hayvanlar dünyası üzerindeki gözlemleri yaşam alanlarını seçmelerine katkıda bulunmuştur. İnsanlar besin kaynaklarının daha zengin olduğu bölgelerde yıl boyu yerleşmeye başlamış ve böylece ilk kalıcı yerleşmeler oluşmuştur. Bu süreçte iklim ve coğrafyanın insanlar üzerindeki olumsuz etkilerine karşı yeni yapı biçimleri geliştirmişlerdir.

Ekonomik açıdan avcı toplayıcılığın hakim olduğu asalak ve tüketici yaşam biçiminden üretici yaşam biçimine geçiş aşaması, insanlık tarihindeki en önemli dönüşümlerden biri olarak kabul görmektedir. Bu değişim, kimi bilim insanlarıncı 'devrim' olarak yorumlanmakta, kimileri ise bu değişimleri hazırlayan ekonomik ve sosyal sürecin göz önüne alınması gerektiğini öne sürerek, değişimin ani ve kısa zamanda olmadığı gerekçesiyle, 'devrimi' tartışmaya açmaktadır. Son yıllarda Anadolu'da yürütölen kazı ve araştırmalarla ortaya çıkarılan yeni merkezler ve bugüne kadar bilinmeyen yeni bulgular (örneğin Göbeklitepe, bkz. aşağıda), bu değişim sürecinin anlaşılmasına yönelik yapılan tartışmalara yeni katkılar sunmaktadır.

Neolitik Çağ'da yeni taş ve obsidiyen aletler geliştirilmiş, ilk kez kilden çanak çömlek üretilmiş, tarım yapılmaya başlamış, yerleşik köyler oluşmuş, hayvanlar evcilleştirilmiş, anıtsal boyutlarda heykel ve kabartmalar yapılmıştır. Ancak bütün bunlar bir anda ortaya çıkmamış, belli bölgelerde aşama aşama gerçekleşmiştir. Yaklaşık tarihlerle MÖ 10 000 yıllarında başlayan ve MÖ 6000 yıllarına kadar devam eden Neolitik Çağ, insanın yaşam biçiminde ortaya çıkan yenilikler esas alınarak iki aşamada incelenmektedir: Çanak Çömleksiz Neolitik ve Çanak Çömleklili Neolitik.

Neolitik, yalnızca Anadolu coğrafyasında değil, Doğu Akdeniz kıyıları (Levant bölgesi), Kuzey Suriye, Kuzey Irak ve Zagroslarda da ayrıntılı olarak çalışılan ve pek çok farklı gelişim gösteren yerleşmeler ve kültürlerle temsil edilmektedir (bkz. Mezopotamya Tarihi). İlk aşama olan Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yaklaşık tarihlerle MÖ 10 000 ile 7 000 yılları arasında yaşanmıştır.

Çanak Çömleksiz Neolitik'te İlk Aşama

Çanak Çömleksiz Neolitik'in yaklaşık ilk bin, binbeşyüz yılını kapsayan diliminde, yerleşik yaşam, belli işlerde uzmanlık, yoğun toplayıcılık ve tarım yapma denemelerinin yanı sıra toplumsal yapıda da belirgin değişimler görülmektedir. Bunların en önemlilerinden biri, sanatsal/tinsel ürünlerde günlük ihtiyaçlar dışında özel amaçlara yönelik, uzman elinden çıkma, anıtsal, kolektif iş gücü gerektiren yapı ve buluntulardır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Hallan Çemi (Batman), Demirköy ve Çayönü (Diyarbakır) ile Göbekli Tepe (Şanlıurfa) ve Körtik Tepe (Diyarbakır) gibi merkezler, bu gelişmelerle ilgili çok ilginç verilere sahip örnekleri oluştururlar. Bu dönemde Hallan Çemi ve Çayönü, toprağa yarı gömük, yuvarlak planlı yapılarda oturan, toplayıcılık ve avcılık ile geçimlerini sağlayan grupların yerleşmeleridir. Aletlerini çoğunlukla Bingöl civarından getirilen **obsidiyen**den yapmakta, kap ihtiyaçlarını taş kaplarla sağlamaktadır. Topluluğun ortak kullanımına işaret eden yapıları, barınma amaçlı yapılarından farklılık göstermektedir. Nitekim, Göbekli Tepe'de ortaya çıkarılan anıtsal yapılar, görkem ve işçilik açısından dönemi için olağanüstü buluntulardır. Avcı-toplayıcı topluluklarının sosyal organizasyonları konusunda da eşsiz veriler sağlayan Göbekli Tepe, bu toplulukların kolektif **kült** alanıdır. Göbekli Tepe'deki bu çok erken döneme tarihlenen, çeşit ve kaliteleri açısından şaşırtıcı nitelikte, kireçtaşından biçimlendirilmiş görsel sanat ürünlerinin işaret ettiği inanç dünyası ve sosyal yapı, Neolitik yaşam biçimi konusunda eski görüşlere yepyeni bir boyut kazandırmıştır.

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın bu ilk evresinde inşa edilen mimari, yuvarlak planlı, toprağa gömük, üst bölümleri kerpiçle sıvanmış saz ve ağaç dallarından yapılmaktadır. Ayrıca kolektif iş gücü gerektiren özel amaçlı, anıtsal yapılar inşa edilmiştir. Döneme özgü belli alet tipleri geliştirilmiştir. Gelişmiş ve bezemeli taş kaplar yapılmış, boncuk yapımı gibi uzmanlık alanları ortaya çıkmıştır.

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in İkinci Aşaması

Çanak Çömleksiz Neolitik'in ikinci aşamasının başlangıcında tahıl üretiminin belli yerleşmelerde denendiği ve hayvanlar üzerinde insan kontrolünün arttığı bilinmektedir. Ancak gerek tahıllarda, gerekse hayvan kemiklerinde evcilleştirme sonrası görülen morfolojik değişimler henüz gerçekleşmemiştir. Dönemin ortalarında pek çok yerleşmede belli tahıl türlerinin ve bitkilerin yetiştirildiği, yapı işçiliğinde ve taş alet işçiliğinde önemli yol kat edildiği görülür. Mimaride yuvarlak plandan dörtgen planlı yapılara geçilmiş, tek ve çok odalı, taştan ya da kerpiçten binalar yapılmış, hemen her yerde dörtgen mimari ana yapı biçimi olarak kullanılmaya başlamıştır. Çakmaktaşı ve obsidiyen taş alet işçiliğinde çift vurma düzlemlili ve bası tekniği olarak bilinen yeni teknolojiler yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Obsidiyen, kimi yerleşmelere Doğu Anadolu'dan Bingöl civarından, kimi yerleşmelere ise Orta Anadolu Kapadokya kaynaklarından getirilmektedir.

İnanç dünyasında belli bir ortam oluşmuş, ölü gömme geleneklerinde belirgin uygulamalara geçilmiştir. Özel yapılar, kült yapıları hemen her yerleşmede konut yapılarından ayrı olarak, farklı boyutta, özenli işçilikte, farklı teknolojiler kullanılarak yapılmaktadır. Toplu gömütler, kafatası kültü olarak bilinen törensel/inançsal uygulamalar (Çayönü), iskeletlerin alçıyla kaplanması (Körtik Tepe), bu dönem yaşamını karakterize eden özelliklerdir.

Diyarbakır/ Çayönü'nde kafataslarının ayrı bir odada toplandığı bina Urfa/Nevali Çori'de ve Göbekli Tepe'de, içinde bezemeli anıtsal boyutlarda steller bulunan

Obsidiyen: Volkanik püskürüklerle birlikte yeryüzüne çıkan (volkanik cam) ve özellikle Neolitik Çağ'da yaygın olarak alet yapımında kullanılan madde.

Kült: İnanç sistemiyle ilgili yapı ve uygulamaların tümüne verilen isim.

tapınaklar bu dönem insanının dinsel alanda ortaya koyduğu ilk olağan üstü eserler olarak değerlendirilir.

Dönemin sonunda, geçim ekonomisinde tarım yaygınlaşmış, hayvan evcilleştirme süreci tamamlanmıştır. Evcilleştirilen hayvanlar arasında domuz, koyun, keçi ve sığır bulunmaktadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, özellikle Dicle ve Fırat nehirleri üzerine inşa edilen barajlar öncesinde yapılan kurtarma kazılarında ortaya çıkarılan kalıcı taş mimari ve görkemli sanat ürünleri yaşam biçimi ile ilgili zengin veriler sunar. Bu döneme ait yerleşmeler arasında Çayönü, Cafer Höyük, Nevalı Çori, Akarçay Tepe sayılabilir. Çayönü, Nevalı Çori ve Akarçay Tepe, benzer mimari planlı binaları, binolar arasında avlu olarak kullanılan açık alanları ile benzer yerleşme düzenine sahip dokudadır. Bu özellikler, bölge genelinde bir kültürel bütünlüğe işaret etmektedir. İlk kez Cafer Höyük ve Çayönü'nde saptanan iki katlı binaların bir örneği de Akarçay Tepe'de bulunmuştur. Üstteki yaşam katını depolama işlevindeki alt katlardan ayırmaya yönelik bu mimari gelişme, Anadolu özelliği olarak kabul edilmektedir.

Neolitik Çağ'ın Çanak Çömleksiz evresi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan bilinen yerleşmelerin yanı sıra, dağlık Kapadokya ile Konya Ovası gibi çevresel ve jeomorfolojik açıdan iki farklı alt bölgeyi kapsayan Orta Anadolu'dan da bilinir. Bu bölgelerde 1960'lı ve 70'li yıllarda kazılan Can Hasan III ve Suberde'nin yanı sıra kazıları halen sürmekte olan Aşıklı Höyük ile Boncuklu en erken yerleşmelerdir. Konya/ Çatalhöyük'te 1990'lı yıllarda başlayan ikinci dönem kazılarında sınırlı alanda Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ tabakalarının varlığı saptanmıştır.

MÖ dokuzuncu bin ve sekizinci bin yıla tarihlenen Aksaray yakınındaki Aşıklı Höyük ile çağdaşı Boncuklu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşmelerinden ekonomik, yerleşme düzeni ve yaşam biçimi açısından farklılık gösterir. Aşıklı Höyük topluluğunun geçim ekonomisi, tarım bilgisine ve deneyime sahip olmakla birlikte, yabancı hayvan avı, yabancı tahıl, bitki ve meyve toplayıcılığı ağırlıklıdır. Hayvanlar henüz evcilleştirilmemiştir. Bölgedeki tüm yerleşmelerde daha sonraki bin yıllarda da süregelecek olan bal peteği görünümündeki sıkışık yerleşme düzeni hakimdir. Kerpiçten yapılan binarlara damlardan girilmektedir. Evlerin damları günlük yaşam alanı olarak kullanılmaktadır.

Güneybatı Asya'daki en zengin obsidiyen yataklarından birine sahip Kapadokya Bölgesi'nde, Göllüdağ'da yapılan Kaletepe Obsidiyen Atölyesi kazısında en eskisi Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait işlikler bulunmuştur. Uzman gruplar tarafından seri üretimi yapılan obsidiyenlerin Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'den Kıbrıs'a kadar ihraç edildiği anlaşılmıştır. Kaletepe bulguları, evcil hayvanların olmadığı dolayısıyla yük taşımanın doğrudan insan gücüne bağlı olduğu dönemde uzak bölgeler arası iletişimin olduğunu ve takas yoluyla ticaret yapıldığını göstermiştir.

SIRA SİZDE

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ sonunda insanın doğa üzerindeki hakimiyeti nasıl sonuçlanmıştır?

GELEŞKİN NEOLİTİK, ÇİFTÇİ KÖYLER - ÇANAK ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK

Doğa koşullarının insan yaşamı üzerindeki belirleyici etkisini tersine döndürmeyi başaran insan, bu dönemde doğadan aldıklarının yerine yenilerini ya da kendi tercihlerini koymaktadır. Günü gününe besin bulma kaygısı ve sorunu, tarım ve hay-

vancılığın tam anlamda yerleşmesiyle çözümlenmiştir. Buğday ve arpa gibi tahıllar ile bezelye, mercimek, nohut gibi baklagillerin kültüre alınmasını hayvanların evcilleştirilme süreci izlemiştir. Böylece doğaya bağlı, tüketici topluluklarının yerini doğa üzerinde söz sahibi olan tarımcı, hayvancı, çiftçi topluluklar almıştır. Besin temini garantisıyla yarının emniyete alınması, ürünün günlük tüketim sonrasında kullanımı için depolanması, tarihöncesi toplulukların yaşam biçimlerinde ve toplumsal yapılarında bu kez yeni gelişmelere, değişimlere neden olmuştur.

Yerleşik yaşam, tarım ve hayvancılığın başlaması belli bölgelerde nüfusun artmasını ve yerleşim alanlarında belli işlerle uğraşan uzman/zanaatkâr grupların oluşmasını sağlamıştır. Örneğin, belli zamanlarda hayvanların otlaklara götürülmesi, ekip biçme ve kerpiç yapımı gibi işler farklı bir toplumsal örgütlenmeyi doğurmuştur. Bu iş gruplarından birini de çanak çömlek yapımı ile uğraşanlar oluşturur. Güneydoğu ve Orta Anadolu'da, yaklaşık tarihlerle MÖ 7000'lerde, ilk çanak çömlek üretimi başlar. Uzun zamandır taş, deri ve sepetten yapılan taşıma, depolama ve pişirme kabı ihtiyacını bu kez kilden şekillendirdiği kaplarla geliştirmiştir. Kil zaten kerpiç, siva, boncuk ve heykelcik yapımında yaygın olarak kullanıldığı için işlenmesi konusunda belli bir uzmanlık oluşmuştu.

Başlangıçta basit olan çömlek biçimleri kısa sürede çeşitlenmiş ve özenli işçilik gerektiren kaplar üretilmeye başlanmıştır. Uzun bir zaman dilimine yayılan gelişme aşamasının başlangıcında çanak çömlekler elle biçimlendirilmektedir. Zaman içinde bazı kalıplar kullanılmaya başlanmıştır. Çanak çömlek yapımının en önemli aşamalarından biri MÖ dördüncü bin yılda çömlekçi çarkının kullanımı ve seri üretimin başlamasıdır. Kilin doğada bol miktarda bulunması, pişirilerek/fırınlanarak kullanıma sunulan kilden kapların kolay ve çok miktarda üretilmesini sağlamıştır. Hemen her mekânda kullanılan çanak çömleklerin parçalar halinde günümüze ulaşan parçaları, üretildiği bölge, yapım tekniği ve kullanım amacı gibi özellikleri hakkında bilgiler verir. Ayrıca kapların üzerine uygulanan bezemeler bölgesel kültürlerin ortak özelliklerinin ipuçlarını taşır. Bu durum çanak çömleği geçmişi araştıran arkeolojinin en temel bilgi kaynaklarından biri haline getirmektedir. MÖ 7000-6000 arasındaki zaman dilimi Anadolu ve çevresinde Çanak Çömlekli Neolitik adıyla değerlendirilir. Ancak temel değişim, sosyo-ekonomik açıdan, bugünkü tarımcı ve hayvancı köy yaşamına benzer, çiftçi köylerin kurulmasıdır.

Anadolu'nun hemen her bölgesinde çok sayıda yerleşme yeri bilinen bu gelişkin Neolitik ya da çiftçi köylerdeki yaşam, bölgelerin çevresel koşullarına ve toplulukların geçmişleri ve kültürel özelliklerine göre kimi farklılıklar gösterir. Doğu Anadolu'da Elazığ, Malatya bölgesindeki Tepecik ve Tülintepe, daha güneyde Çayönü, Orta Fırat havzasındaki Mezraa-Teleilat ve Akarçay Tepe, Çukurova bölgesindeki Yumuktepe gibi yerleşmelerde bu dönemin özelliklerini gösteren kalıntılar incelenmiştir. Orta Fırat'ta Kuzey Suriye'deki çağdaşları ile paralel bir gelişim içindeki Mezraa-Teleilat ve Akarçay Tepe, ilk çanak çömleğin ortaya çıkışı ve gelişimi, taş temelli, kerpiç duvarlı, muntazam dörtgen planlı, çok odalı konutları, ışık alanları ve yerleşme düzeni ile bu döneme ışık tutan yerleşmelerdir.

Aynı zaman diliminde, Çukurova Bölgesi, Kapadokya Bölgesi, Konya Ovası, Göller Bölgesi, Batı Anadolu ve Marmara Denizi'nin çevresi ve Trakya'da yaşam, temelde benzer şekilde, ancak bölgelere özgü farklılıklarla sürmektedir. Çukurova bölgesindeki Yumuktepe Orta Anadolu ve Doğu Akdeniz kıyı bölgesi ile iletişim konusunda anahtar yerleşmelerdendir. Orta Anadolu platosunda doğudan batıya Köşk Höyük, Tepecik-Çiftlik, Can Hasan, Çatalhöyük, Erbaba, gelişkin Neolitik yerleşmelerindendir. Göller Bölgesi'nde Bademağacı, Höyücek, Kuruçay ve Hacı-

lar ile temsil edilen dönem, Batı Anadolu'da son yıllarda yapılan kazılarla ortaya çıkarılan Ulucak, Yeşilova ve Ege Gübre gibi yerleşmelerden bilinir. Marmara Denizi'nin doğusundaki Fikirtepe, Pendik, güneyindeki İlipınar, Menteşe, Aktopraklık, kuzeyde Trakya bölgesindeki Aşağı Pınar, Hocaçeşme, Toptepe ve son yıllarda İstanbul'da Yenikapı kazıları, söz konusu dönemin yaşamını ayrıntılarıyla anlayabilmemizi sağlayan kazı yerleridir.

Orta Anadolu Bölgesi gelişkin Neolitik yerleşmelerinde ortak öge, toplulukların geçim ekonomilerinin tarım ve hayvancılığa dayanmasıdır. Tepecik-Çiftlik ve Köşk Höyük yerleşmelerinde ortaya çıkarılan çanak çömlekler üzerindeki betimlemeler, topluluğun sosyal ve ekonomik yaşamı ile ilgili çok ilginç bilgilere ulaşmamızı sağlar. Süt sağma sahnelerinden, balık yakalayan yılanlara, boğalara ya da dans eden kadınlara kadar çeşitli sahneler, yalnızca ekonomik alan için değil, çevre, hayvan ve bitki dünyası hakkında da ayrıntılar sunar. Her iki yerleşme, ayrıca hammadde kaynakları, özellikle obsidiyen yataklarına yakın konumları ve dağ geçitlerine hakim stratejik pozisyonları ile bölgelerarası iletişim ve alışverişte önemli yere sahiptir. Kazı yapılmamış olmakla birlikte, yüzey araştırmaları ile saptanan tuz kaynaklarına ve obsidiyen yataklarına yakın diğer yerleşmeler de bu yorumu doğrular niteliktedir. Bu durum toplulukların, yerleşme yerlerinin seçiminde, tarım ve hayvancılığın ötesinde, hammadde kaynaklarına yakınlık, olasılıkla kontrol altında tutma ve komşu bölgeler ve topluluklarla artan ilişkilerini de göz önüne aldıkları şeklinde açıklanabilir.

Orta Anadolu'nun Konya Ovası yerleşmelerinden Çatalhöyük, gerek 1960'lardaki kazılar sonucu ortaya çıkarılan şaşırtıcı bulguları, gerekse 1990'lı yıllarda başlayan ikinci dönem kazı çalışmaları ile Çanak Çömlekli Neolitik yaşam biçimlerinin anlaşılması ve açıklanmasında bölge için anahtar yerleşme olma özelliğini korumaktadır. İlk kez MÖ sekizinci bin yılın ikinci yarısında (MÖ 7400'ler, Çanak Çömleksiz Neolitik) iskân edildiği dönemde sulak ve bataklık bir arazinin seçildiği görülür. Geçim ekonomisinin temelde kuru tarım ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine dayanması, böylesi bir çevre ile çelişki yaratmakta, sulak alan tercihinin başkaca nedenleri aranmaktadır. Bu durum, çanak çömleksiz tabakalarda bulunan kireç taban ve duvar sıvaları için gereken kireç yataklarının yakında olması ile açıklanmaktadır. Ortaya çıkarılan çok sayıdaki heykel, kabartma ve sıva ile biçimlendirilmiş yapı öğeleri için gereken zengin kil yatakları da yerleşmenin kurulma aşamasında yer seçimini belirleyici etkenler olarak görülmektedir.

Çatalhöyük'te geçim ekonomisi küçük boyutludur, üretim ve depolama hanehalkı ölçeğinde gerçekleştirilmektedir. Beslenme, tahıl üretimine, koyun ve keçi besiciliğine dayalıdır. Obsidiyen işçiliği, **figürin** üretimi gibi faaliyetlerin de aynı şekilde, küçük ölçekli uzmanlıklar olduğu düşünülmektedir. Yerleşme planı, birbirini tekrar eden planda kerpiç duvarlı, çok odalı binaların sıkışık düzende ancak gruplar halinde inşasıyla oluşturulmuştur. Grupları birbirinden çok dar aralıklar ayırır. Yapı gruplarının olasılıkla aynı soydan gelen insanların yaşam alanı olduğu düşünülmektedir. Çöplük olarak kullanılan ortak açık alanlar ve küçük hayvan tutulan ağullar, konut dışı kullanım alanlarını oluşturur. Yerleşme, genel hatlarıyla çiftçi bir köy yerleşmesidir; topluluğun ise belli sosyal kurallar çerçevesinde yaşamakta olan farklı soy gruplarından oluştuğu düşünülmektedir. Yerleşmede belli evlerde saptanan zengin çeşitlilikteki sanat ürünleri, insan ve hayvan kafatasları, duvar resimleri, gömüt uygulamaları gibi sembolizm ürünlerinin arkasında, ataya bağlılık, geçmiş ve toplumsal belleği canlı tutma çabalarının yattığı savunulmaktadır. Çatalhöyük, uzun yıllar kalabalık nüfusu, büyük ölçekli, organize bir yerleşme

Figürin: Kilden veya taştan yapılmış, insan veya hayvan biçiminde heykelcikler.

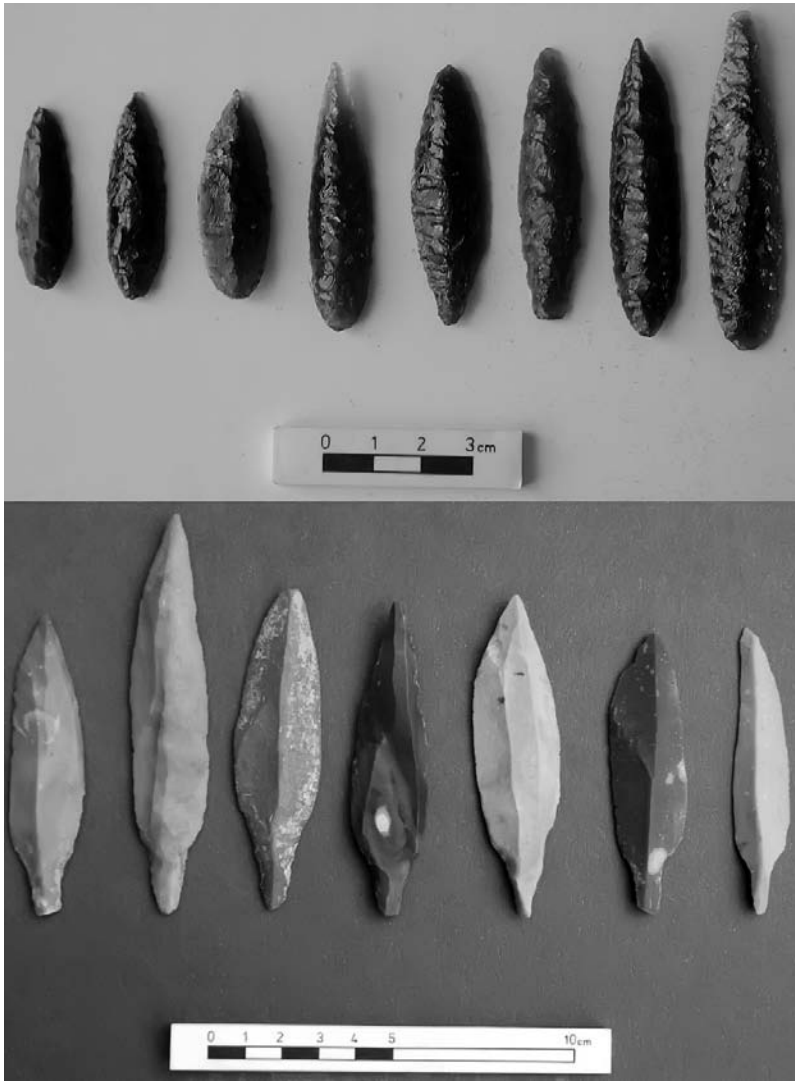
düzeni ve sembolik buluntularıyla bir kent olarak yorumlanmıştır. Son araştırmalarla, özelleşmiş ve farklılaşmış bir ekonomik ve sosyal yapı olmadığı, klasik anlamda hiyerarşinin bulunmadığı görüşüyle kent yapısı reddedilmekte, ortak yaşamın itici gücünün geçmiş, geçmişe ya da ataya bağlılık olduğunu savunulmaktadır.

Çatalhöyük'ün bölgedeki çağdaşları Can Hasan ve Erbaba gibi yerleşmeler ise, dönemin ekonomisi ve yerleşme özellikleri ile ilgili bilgi sağlar. Her ikisinde de beslenme, tahıl ve baklagil tarımına dayanmakta, Erbaba'da bu durum geyik, yaban domuzu ve kuş avcılığı ve balıkçılıkla tamamlanmaktadır.

Göller Bölgesi'nde, Bademağacı, Höyücek ve Kuruçay gibi Çanak Çömlekli Neolitik Çağ yerleşmelerinde görülen kutsal merkez nitelikli yapılar, çok sayıda figürin, idol, mermer kaplar, savunma sistemine ait yuvarlak planlı kuleler, ustalık işi boyalı çanak çömlek, ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı toplulukların aynı bölgede farklı anlayış ve uygulamalarını yansıtan bulgulardır.

Resim 1.3

Obsidiyen (üst) ve çakmaktaşımdan yapılmış aletler.

Göller Bölgesi ve Batı Anadolu yerleşmeleri, Doğu ve Güneydoğu ile Orta Anadolu'dan farklı yerleşme biçimi ve günlük yaşama ilişkin buluntulara sahiptir. Batı

Anadolu'daki Neolitik merkezlerle, güney bölgeler (özellikle Kıbrıs ve Doğu Akdeniz) arasındaki benzerlikler -örneğin yuvarlak planlı mimari- bu oluşum sürecinde, doğu ve güney etkilerinin kıyılar boyunca, deniz yolu ile gelmiş olabileceği şeklinde açıklanmaktadır. Ancak günümüz deniz seviyesinin Neolitik Çağ'dan onlarca metre daha yüksek olması bu konudaki değerlendirmeleri zorlaştırır.

Doğudaki Neolitik yaşam tarzının batıya ulaşmasında izlenen yollardan birisi, Boğazlar üzerinden geçmektedir. İstanbul çevresindeki kazılarla ortaya çıkarılanlar, tarım ve evcilleştirme bilgisinin ve uygulamasının ulaştığı bu bölgelerde yaşamakta olan avcı-toplayıcı ve çoban toplulukların, kendi gelenekleri ve yaşam biçimlerini yeniliklerle birleştirerek, zaman içinde yerleşik, çiftçi topluluklara dönüştüğünü gösterir.

SIRA SİZDE

3

Anadolu'da gelişkin Neolitik döneme tarihlenen çiftçi köy yerleşmelerinde günlük yaşamın ortak özellikleri nelerdir?

ÖNCÜ KENTLER - KALKOLİTİK ÇAĞ

Köy yerleşmelerinden sonra kentleşme yolunda büyüyen ve gelişen yerleşmelerin ortaya çıktığı bu dönem yaklaşık olarak MÖ 5500 ile 3000 yılları arasına tarihlenir. Kalkolitik, sözcük anlamıyla her ne kadar taşın yanında bakırın kullanımına işaret ediyorsa da (Kalkolitik: bakır+taş), ilk bakır kullanımının son araştırmalarla Neolitik Çağ'ın Çanak Çömleksiz evresine kadar uzandığı bilinmektedir. Kalkolitik Çağ, zaman içindeki gelişmelere göre İlk, Orta ve Son olarak üç aşamada incelenir. Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri bu çağda Mezopotamya ile yakın ilişki içindedir. Bu nedenle Güneydoğu Anadolu'daki gelişmeler Kalkolitik yerine Mezopotamya'nın çağdaş kültürlerinin adları olan Halaf, Obeyd ve Uruk başlıkları altında tanımlanır.

Anadolu Platosu'nda Kalkolitik

Anadolu Platosu'nda Kalkolitik başındaki yaşam, genel hatlarıyla, Son Neolitik Çağ'ın devamı niteliğindedir. Belirgin olarak değişimin izleri Orta Kalkolitik'te görülür ve Son Kalkolitik'te devam eder. Orta Kalkolitik'te, bir önceki dönemden farklı olarak yerleşim yeri kurmak için yüksek ve korunaklı alanların tercih edildiği görülür. Bu durum savunma endişesinin arttığına işaret edebilir. Hayvancılıktan elde edilen yan ürünler ekonomide belirleyici rolü üstlenmiş, bölgeler arası ilişkiler artmıştır.

Orta Anadolu ve çevresinde Köşk Höyük, Tepecik-Çiftlik, Çatalhöyük ve Can Hasan, Höyücek, Kuruçay, Hacılar, Güvercinkayası, Gelveri, Alishar, Çadır Höyük, Çamlıbel Tarlası, Büyük Güllücek ile İç Batı Anadolu'da Orman Fidanlığı gibi birçok yerleşme bu döneme ışık tutan buluntular sağlamıştır. Karadeniz kıyı bölgesindeki Dündertepe ve İkiztepe ile Marmara Denizi güneyindeki Ilıpınar, Aktopraklık, Barçın, Marmara'nın kuzey kesiminde kalan Toptepe, Hocaçeşme ve Trakya'daki Aşağı Pınar kazıları ile Ege Bölgesi yerleşmeleri olan Ulucak, Yeşilova, Ege Gübre, yer aldıkları bölgenin çevresel koşullarına göre gelişmiş ekonomileri, mimari özellikleri ve ilişkileriyle bölgesel gelişmeleri yansıtır. Toptepe'de midye toplayıcılığının varlığına karşılık Ilıpınar'da baklagil ve tahıl yetiştiriciliğinin ön planda oluşu gibi örnekler bu farklılıklara işaret eder.

Mimari açıdan bölge genelinde ahşap bina yapım geleneği hakimdir. Ilıpınar'da ahşap dikmelerin kerpiçle sıvanmasıyla oluşturulan duvarlarda daha sonraki aşamalarda güneşte kurutulmuş kerpiç blokların da kullanıldığı görülür. Aşağı Pınar'da olduğu gibi Marmara ve Trakya Bölgeleri'nde yerleşmeler bir hendek ile

çevrilmekteydi. Orta Anadolu'da Güvercinkayası (Orta Kalkolitik) ise basit bir köy yerleşmesinden savunmalı, iç kale ve aşağı şehir olarak ayrılan yerleşme modeline dönüşümü belgeleyen bir merkezdir. Kaya üzerine kurulu yerleşmede ekonomi, kuru tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Evlerde tarım ürünlerinin saklandığı **silo** ve depolama birimleri mevcuttur. Buna karşılık kayalığın en yüksek konumunda yer alan özel yapı topluluğunun ayrıcalığı, olasılıkla bir köy ağası ya da bir bey konağına işaret etmektedir. Güvercinkayası bu özellikleriyle, Anadolu modeli kentleşmeye giden sürecin anlaşılmasında anahtar yerleşmelerdendir.

Bölge genelinde Son Kalkolitik Çağ'dan başlayarak merkezi konuma sahip büyük yerleşmelerde tarım dışında madencilik, çanak çömlekçilik gibi belli uzmanlıkların, zanaatların ve zanaatkârların ortaya çıktığı görülür. Bölgelerarası ticaret önem kazanır. Orta ve İç Batı Anadolu, Göller Bölgesi, Ege ve Karadeniz kıyı kesimlerindeki merkezlerin yerleşme özellikleri, mimari, maden ve çanak çömlek geleneklerinden yola çıkarak yeniden kurulan yaşam biçimi, yerel özelliklidir, henüz merkezi politik bir güçten söz edilebilecek göstergeler taşımazlar.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kalkolitik

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde Kalkolitik Çağ, Anadolu'nun diğer bölgelerinden farklı olarak, yukarıda da belirtildiği gibi, Mezopotamya ile paralel bir gelişim süreci içindedir. Bu dönemde Fırat ve Dicle nehirleri boyunca Güney Mezopotamya'dan Doğu Anadolu'ya kadar geniş bir bölgede iletişim ağı oluştuğu anlaşılmaktadır.

İlk Kalkolitik Dönem içinde ele alınan Halaf kültürü, Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye topraklarında ortaya çıkmıştır. Mimari, boyalı çanak çömlek, obsidiyen ve boncuk yapımı gibi alanlarda uzmanlaşmış Halaf toplulukları basit bir yaşam tarzına sahip topluluklar olarak nitelendirilmektedir. Bu "basitlik", bölge genelinde baskın siyasi bir güç olmadığı şeklinde algılanmalıdır. Güneydoğu Anadolu'da Sakçagöz, Turlu, Grikihacıyan ve Amik ovası yerleşmelerinde, Şanlıurfa/Kazane, Kahramanmaraş/ Domuztepe gibi merkezlerde ortaya çıkarılanlar, ticaret ve ekonomi temelli Halaf kültürünün gelişmiş olduğunu gösteren bulgular ortaya koymuştur.

Kültürün belirleyici öğeleri, yuvarlak planlı yapılar, mühürler, heykelcikler, zengin ve gelişmiş boya bezemeli çanak çömlek, uzmanlık gerektiren taş kap ve obsidiyen işçiliği ürünleridir. Halaf, bölgede yapımı tamamlanmış baraj gölleri altında ya da etki alanı içinde kalan pek çok yerleşmede yürütülmüş kurtarma kazılarında da bilinmektedir. Bunlardan bazıları, kuzeyden güneye Tülintepe, Tepecik (Elazığ), Çavi Tarlası, Nevali Çori (Şanlıurfa), Samsat (Adıyaman) ve Fıstıklı'dır (Şanlıurfa). Halaf kültürü, Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan yeni bir yaşam biçiminin yaygınlaşması ile son bulmuştur. Bu yeni kültür Obeyd adı ile anılmaktadır.

Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan Obeyd ve ardından Uruk kültürü, Anadolu'nun Orta ve Son Kalkolitik döneminde özellikle Fırat ve Dicle nehirlerini takiben kuzeye, Doğu Anadolu'nun içlerine kadar yayılmıştır. Bu yeni kültürlerin ortaya çıkışında Güney Mezopotamya'da gelişen **sulu tarım**, artı ürün ve oluşan artı değer yatar. Boyutları büyüyen kentlerde, gelişen ekonominin ihtiyaç duyduğu hammaddeler ve seçkin sınıfların beğenisi için gerekli egzotik mallar, ticaretin etkin biçimde kurumsallaşarak gelişmesiyle sonuçlanmıştır. Üretim ile dini kurumlar arasındaki ilişki, başka bir deyişle tapınak ekonomisi, arkeolojik olarak, belli bir planda yapılmış, merkezi bir mekân çevresinde yer alan depo odaları ve işliklerle tanımlanan tapınak türü yapılarda kendini gösterir. Doğu Anadolu'da Torosların

Silo: Yerleşim yerlerinde tarım ürünleri depolamak için toprak içine açılmış çukur veya mekân içinde yapılmış depolama birimleri.

Sulu Tarım: Mezopotamya'nın kuzeyi, Toros ve Zagros dağlarının etekleri yeterince yağmur aldığı için tarım yapmak için sulama ihtiyacı bulunmamaktadır. Ancak daha kurak olan Güney Mezopotamya'da tarım yapabilmek sulama ile mümkündür. Bu nedenle zorunlu olarak bentler ve uzun kanallar ilk kez bu bölgede yapılmış ve sulu tarım geliştirilmiştir.

kuzeyinde bu gelişmelerin en iyi izlendiği yerleşmelerden birisi Malatya yakınındaki Değirmentepe'dir. Ortada avlu, iki yanda mekânlardan oluşan bu döneme özgü tapınak mimarisi ve bitişik düzende yapılmış yerleşim dokusuyla Değirmentepe Obeyd döneminde bir ticaret kolonisi olarak kurulmuştur. Zengin damga mühür ve mühür baskıları ve Obeyd kültürünün ürünü çanak çömlekler bu değerlendirmeyi destekler. Burada ayrıca yerel özellikte çanak çömlek de vardır.

Bu dönemde standart boyutlarda kaplar ortaya çıkmıştır. Bu durum belli bir grubun (rahiplerin) kontrolündeki ürünün dağıtımı ya da paylaşımında 'ölçü' biriminin kullanıldığının kanıtı olabilir. Değirmentepe'de ekonomi yoğun olarak arpa ve buğday tarımına dayanmaktadır. Koyun, keçi, sığır ve domuz, evcil hayvanlar olarak beslenme ekonomisinde temel oluşturur. Avcılık azımsanmayacak ölçüde devam etmektedir. Önemli teknolojik gelişmelerden birisi de, bakırın ergitilmesiyle ön plana çıkan madenciliktir. MÖ beşinci bin yılın sonu ve dördüncü bin yılın başına tarihlenen Değirmentepe, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde, kentleşme yolunda yaşanan sosyal ve ekonomik aşamaları kanıtlayan anahtar yerleşmelerden birisidir. Çukurova Bölgesi'ndeki Yumuktepe ve Amik Ovası'ndaki Obeyd yerleşmelerinde de benzer gelişmelerin yaşandığı kazılarla ortaya çıkarılmıştır.

Son Kalkolitik dönem, gücün dinsel ve politik açıdan merkezileşmesi olarak ifade edilebilir. Ekonomi ve mal dağıtımı seçkin bir sınıfın kontrolindedir. Kentler dini ve idari merkezlerdir. Toplum hiyerarşik temeller üzerinde yükselir. Genel hatlarıyla dinsel-politik merkezler ile tanımlanabilecek Doğu ve Güneydoğu Anadolu yerleşmeleri, kendi içinde farklı niteliklere sahiptir.

Malatya/ Arslantepe'de tapınak ve idari yapılar ile seçkinlere ait konutlar ortaya çıkarılmıştır. Arslantepe'nin bölgede politik bir merkez olarak öne çıktığı görülmür. Anıtsal boyutlarda inşa edilmiş idari ve dini yapılar ile kamu yapısında törensel olarak gerçekleştirildiği belirlenen ürün dağıtımı, yerleşme içi hiyerarşiyi ve yerel politik bir gücün varlığını göstermektedir.

Buna karşılık, Fırat kıyısındaki Hassek Höyük, hammadde açısından yoksul Mezopotamya'ya Anadolu'dan mal aktarımı amacıyla kurulmuş Uruk kolonilerden biridir. Doğu Anadolu'nun dağlık yörelerindeki yerel merkezler, gelişkin tarım ve hayvancılığın yanı sıra yüksek teknolojik düzeyde madencilikle uğraşmaktadırlar. Doğada bulunup, çıkarıldıktan sonra yüksek hararetle fırında eritilen, işlenen, dövülerek ya da kalıplara dökülerek biçimlendirilen madencilik ürünleri Uruklu tüccarlarca Mezopotamya'ya götürülmektedir. Hassek Höyük, anıtsal Uruk mimarisini yansıtan yapı özellikleri, tipik Uruk çanak çömleği, silindir mühürleri, dokuma araçları ile Uruk kültürünü Anadolu'ya taşıyan küçük çaplı, savunmalı bir koloni yerleşmesidir.

Şanlıurfa'daki Hacinebi'de ise yerel halkın sürdürdüğü yaşama, belli bir dönemde yabancı bir topluluğun dahil olduğu görülür.

KENTLEŞME - İLK TUNÇ ÇAĞ

Öncü kentlerde giderek karmaşıklaşan toplumsal yapı, gücün ve yönetimin merkezileşmesi, yerleşme içi ilişkilerin belli kadrolar tarafından belirlenmesi, günümüzden 5000 yıl önceleri Anadolu'da kent olarak tanımlanabilecek yerleşmelerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Politik bir gücün denetiminde olan kentlerde artı ürün bir merkezde toplanmakta, ihtiyaç duyulduğunda buradan dağıtılmaktaydı.

Toplumsal ilişkiler akrabalık ya da iş grupları bağlamından çıkıp merkezi otorite tarafından belirlenmekteydi. Merkezi karar mekanizması, toplumsal kuralların tanımlanmasına, yasaların belirlenmesine, askerlik gibi kurumların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu dönem, teknolojik açıdan bakırın kalayla karıştırılması sonucu elde edilen tuncun kullanımı nedeniyle, İlk Tunç Çağı olarak adlandırılır. İlk Tunç Çağı üç evreye ayrılır.

Göçer ve tüketici topluluklardan, kentlerin ve kent-devletlerinin kurulmasına kadar giden bu sürecin çizgisel bir gelişim izlediği düşünülmemelidir. Her bölge esas olarak içinde yer aldığı bölgenin çevresel koşulları, tarihi ve kültürel özellikleri bağlamında bir diğer bölgedeki gelişmelerden farklı bir süreç izler.

Üstünde durulması gereken bir diğer nokta, sürecin inişler ve çıkışlarla yaşanmış olduğudur. Milyon yıllar öncesinden başlayarak tarih çağlarına kadar insanın kültürel evrimini özetlemek amacıyla taşıyan bu ünite, her dönemde yaşanan yeniliklerin ve gelişmelerin ön plana çıkartılması, çatışmaların, çöküşlerin, krizlerin, istikrarsızlığın yaşanmadığı anlamına gelmemektedir. Örneğin İlk Tunç Çağı'nın hemen başında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki gelişmeleri anlamamızda anahtar yerleşme konumundaki Arslantepe'de, olasılıkla Transkafkasya kökenli farklı etnik kökenli toplulukların gelişimiyle merkezi ekonomi çökmüştür. Ancak, bölge için bir anlamda kurulu olan düzenin çöküşü anlamına gelen bu göç dalgasından sonra Anadolu'nun farklı bölgelerinde yeniden bağımsız politik birimler ortaya çıkmaya başlar.

İlk Tunç Çağı, Anadolu genelinde farklı kültür bölgelerindeki farklı gelişmelerle izlenir. Doğu'da, Kuzeydoğu Anadolu, Malatya-Elazığ ve Güneydoğu Anadolu'daki yerleşmelerde görülen kimi farklılıklarla üç ayrı kültür bölgesi altında incelenmektedir. Batı Anadolu'da ise Troya-Yortan kültür bölgesi, bunun hemen doğusunda Frigya-Bitinya, daha güneyde Beycesultan ve çevresi ile Orta İç Batı Anadolu, Göller Bölgesi'nde Likya-Pisidyia, Orta Anadolu'da biri Ankara diğeri Konya çevresi, Karadeniz kıyı bölgesi ve Çukurova Bölgesi'nde ise Kilikya kültür bölgeleri görülür.

Trakya bu dönemde Balkanlar ve Doğu Avrupa kültür bölgesi içinde kalır. Buradaki yerleşmeler, çoban topluluklarının günlük ihtiyaçlarını sağlamak üzere kurulmuş gelişkin köy yerleşmeleridir. Topluluklar, göçebe yaşam tarzına bağlı olarak dışa açık, hareketli bir yapıya sahiptirler. Buna karşılık, Eskişehir il sınırları içinde yer alan Demircihöyük köy ölçeğinde olmakla birlikte, bir sur duvarı ile sınırlanan, surla bitişik, aralarında hiç bir boşluk bırakılmadan inşa edilmiş yapılardan oluşan "Anadolu Yerleşim Planı"nın en iyi yansıtan yerleşmedir. **Megaron** olarak bilinen bu yapı tarzı, küçük bir ön odaya sahip, ince uzun dörtgen plandadır.

Batı ve Orta Anadolu'da kentleşme olgusu ve kent yerleşmelerinin ortaya çıkışı esas olarak İlk Tunç Çağı'nın ikinci evresinde görülür. Arkeolojik kazı yapılan pek çok merkezin aşağı ve yukarı yerleşme olmak üzere iki bölümden oluştuğu ve çevresinin surlarla kuşatıldığı belgelenmiştir. Yukarı yerleşmede yöneticilere ait saray yapıları yer almaktadır. Bunlardan Eskişehir ili sınırları içinde yer alan Küllüoba, Batı Anadolu'daki en eski kent oluşumuna iyi bir örnek oluşturur. Bir başka İlk Tunç Çağı yerleşimi Kızılırmak kavsinin içinde kalan Alacahöyük'tür. Alacahöyük, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra başlatılan ilk Türk kazısıdır. Bu özelliğinin yanı sıra, ortaya çıkarılan zengin madeni mezar armağanları, dönemin toplumsal yapısını yansıtır. Kral mezarları olarak adlandırılan gömütlerde altın, gümüş, tunç gibi madenlerden yapılmış çeşitli silahlar, takılar, kaplar, heykelticiler, özel eşyalar, güneş kursları bulunmuştur.

Megaron: Anadolu'da İlk Tunç Çağı'nda yaygın olarak inşa edilen ve iki odadan oluşan ev tipi. Ev planı, girişte küçük bir ön oda, arkada ise ocaklı uzun bir odadan oluşur.

Karadeniz kıyı bölgesindeki yerleşmelerden özellikle İkiztepe, hayvancılık, dokumacılık, madencilik ve çanak çömlek üretimi ile ön plana çıkar. Karadeniz kıyısında bulunan ve deniz ticareti için merkez konumdaki kentler, Orta Anadolu'nun dışı açılma yoludur. Batı Anadolu kıyı yerleşmeleri, deniz ticaretinin etkisiyle Ege Adaları, Akdeniz ve Karadeniz ile ilişkidir.

Bir sur duvarı ile çevrelenmiş, daha çok megaron tarzı yapılardan oluşan Anadolu'ya özgü yerleşme biçimi, bu dönemde Trakya'da da kurulmaya başlanır. Orta Anadolu, kısmen kendi doğal çevresi ve hammadde kaynaklarıyla, kısmen önceki dönemde Mezopotamya ile gelişen ilişkiler yoluyla kent kültürünü geliştirmiş bölge görünümündedir. Nitekim bu ilişki, bir sonraki dönemde Orta Tunç'ta, Assur Ticaret Kolonileri ile kurumsallaşacaktır.

İlk Tunç Çağı'nın sonlarına doğru nüfusun belli kentlerde toplanmaya başladığını gösteren önemli yerleşmeler ortaya çıkar. Batı Anadolu'da anıtsal nitelikte sur duvarlarıyla kuşatılmış, aşağı ve yukarı şehirlerden oluşan kentler, idari yapılar yaygınlaşır. Teknolojik açıdan madencilik tam anlamıyla gelişir, çömlekçi çarkı Batı Anadolu'ya ulaşır. Elit sınıfın beğenisi için üretilmiş prestij malları, süs eşyaları ve lüks ürünlerin yapımı için hammaddelerin dolaşımı artar. Bölgeler arası ticaret yoluyla zenginleşmeye devam eden kentler giderek güçlenen politik merkezler olarak etkinliğini artırırlar.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde farklı gelişim süreci görülür. Kuzeyde, Malatya-Elazığ bölgesinde, bu dönemin başlarında yaşanan karışıklık, ikinci evrede küçük, yerel, bağımsız ve kısmen dağınık politik birimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim İlk Tunç Çağı sonlarında bu bölgelerde de nüfusun arttığı, yerleşmelerin büyüdüğü ve anıtsal sur duvarlarıyla çevrelenen kentlerin çoğaldığı görülür. Torosların güneyinde kalan kesimde ise aşağı ve yukarı şehirden oluşan surla çevrili kentlerde, dokuma, madencilik, çanak çömlek ve şarap üretimi gibi işkolları belirginleşmiştir. Bunların birbirleriyle rekabet eden politik güç merkezleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu önemli merkezlerdeki seçkin ve güçlü sınıflar ticaret yollarının kontrolünü ellerinde tutmak ve doğal kaynaklar üzerindeki hakimiyetlerini sürdürmek için askeri güçlerini de büyütmekteydiler.

İlk Tunç Çağı'nda ekonomik açıdan varlıklı ve güçlü kentlerin çevresinde gelişen kasaba türü yerleşmeler ve köyler belirli bir "yerleşme hiyerarşisi" oluşturmuştur.

Anadolu, Tunç çağlarında, gerek Doğu gerekse Batı dünyası için önemli konumdadır. Gümüş ve bakır madenleri, obsidiyen, dağ kristali, serpantin, diorit, mermer ve kereste gibi zengin hammadde kaynaklarına sahiptir. Bunların işlenmesi ve kara ya da deniz yoluyla ihtiyaç duyulan uzak bölgelere ulaştırılması Anadolu kentlerinin önemini artırmıştır. Bu ticaret sırasında malların ve hesapların tutulması, listelenmesi gereği başka bir gelişmeyi doğurmuştur. Kentleşmenin ve yaygın ticaretin daha önce başladığı Mezopotamya'da bu tür malların kayıtları resimsel bir ifade (piktografik yazı) ile listelenmeye başlamış ve bu süreç ilk yazının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişmenin bir sonucu ise, dini, yönetici, zanaatçı sınıfların yanında bu işleri yürüten bürokrat sınıfının ortaya çıkmasıdır. İlk Tunç Çağı sonunda, Orta Tunç Çağı başında, Kuzey Irak'taki Assurluların ticaret amacıyla Anadolu'da kurdukları koloniler (Assur Ticaret Kolonileri) vasıtasıyla Anadolu'ya giren yazı (MÖ 1950'ler) ile Anadolu tarihöncesi çağları son bulur ve tarih çağları başlar.

Özet

Anadolu'nun yazı (tarih) öncesi kültürlerini açıklayabilme

İnsanın yaptığı ilk aletlerden yazının bulunması ve kullanımına kadarki zaman dilimi, insanlık tarihinin en uzun sürecidir. Paleolitik, Epipaleolitik, Neolitik ve Kalkolitik gibi taş aletlerin gelişimi esas alınarak isimlendirilen tarihöncesi çağlar arkeoloji bilim dalının konusunu oluşturur. Geçmiş aydınlatmak amacıyla tarihçiler arkeolojinin bulgularından yararlanır. Bu uzun süreç yapılan kazı ve araştırmalarla ortaya çıkarılan maddesel kültür ürünleri yardımıyla anlaşılır ve açıklanır. Yeryüzünün keşfedildiği, doğa koşullarına karşı korunma ve mücadele ile geçen bu ilk evrelerin ardından insanın doğa üzerinde etkin olmaya, dünyayı değiştirmeye başladığı görülür. Artık, kendi yaptığı barınaklarda ve yaşamaktadır; toprağa bağlanarak yerleşmiş, ilk köyleri kurmuş, ilk tohumu ekmiş, koyunu evcilleştirmiş, yarınını güven altına almıştır.

İnsanın günümüz yaşam şartlarına ulaşana kadar geçirdiği başlangıç evrelerini sıralayabilme

Avcı-toplayıcı ve göçer-konar yaşam biçimi süresince insanın doğayla olan yakın ilişkisi, yerleşiklik ve üretimle birlikte insanın insan ile karşı karşıya kalmasını getirmiş, bu durum toplumların farklı şekilde örgütlenmesini doğurmuştur. Ortak yapılan işlerin yanı sıra, belli iş kollarında usta olanlar, uzman gruplar ortaya çıkmaya başlamıştır. Kalabalıklaşan nüfus, büyüyen yerleşmeler, belli alanlarda uzmanlaşmalar, doğal kaynakların, hammaddelerin belli grupların kontrolünde olması, gelişkin ticaret, dinsel ve ekonomik gücün merkezileşmeye başlaması, yeni kurumların doğmasına, yeni bir düzene neden olmuştur. Otorite, otoritenin kalıcılığının sağlanması, yerel politik güçler ve devlete kadar gidecek sürecin başlangıcıdır.

Tarihöncesindeki mimari yapılar, sosyal yaşam, ölü gömme gelenekleri, çanak çömlek, küçük buluntular ve diğer kültür öğelerini tanımlayabilme

Başlangıçta mağara ve kaya sığınaklarında yaşayan insan, zamanla çalı çırpıdan yapılan barınak inşa etmeyi öğrenmiştir. Günümüzden yaklaşık on bin yıl kadar önce de köyler inşa ederek yerleşik düzene geçmiş, tarım ve hayvancılığa başlamıştır. Mezar geleneği yerleşik yaşama geçiş sürecinde oluşmaya başlamıştır. Önceleri ölülerini yaşadıkları mekanların taban altlarına gömen insanlar, kentlerin gelişmesinden sonra yerleşim alanlarının dışında mezarlık alanlarına gömü yapmaya başlamışlardır.

Anadolu'da devlet geleneğinin oluşum sürecini değerlendirebilme

Anadolu'da İlk Tunç Çağı'nda kentlerin gelişmeye başlaması devlet geleneğinin oluşum sürecini de başlatmıştır. İlk devletler belli coğrafi birimlerde gelişen yerel krallıklardır. Anadolu'nun ilk büyük devleti Hititler tarafından kurulmuştur.

Kendimizi Sınyalım

1. Tarihöncesi çağların başlangıcı olarak değerlendirilen ilk aletler ne zaman ortaya çıkmıştır?
  - a. On bin yıl önce
  - b. Yüz bin yıl önce
  - c. Bir milyon yıl önce
  - d. İkibuçuk milyon yıl önce
  - e. Beş milyon yıl önce
2. İstanbul yakınındaki en eski insan izlerini günümüze taşıyan Paleolitik Dönem buluntu yerinin adı aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Karain
  - b. Yarımburgaz
  - c. Beldibi
  - d. Yenikapı
  - e. Hiçbiri
3. Aşağıdakilerden hangisi insanın üretim aşamasına geçişine zemin hazırlayan etkenlerden biri **değildir**?
  - a. İklim değişimi
  - b. Bitkilerin çeşitlenmesi
  - c. Hayvan türlerinin çoğalması
  - d. Buzul Çağı'nın sona ermesi
  - e. Madenlerin keşfi
4. Aşağıdakilerden hangisi Neolitik Dönem'de ortaya çıkan yeniliklerden biri **değildir**?
  - a. Çanak çömlek üretimi
  - b. Tarımın başlaması
  - c. Hayvanların evcilleştirilmesi
  - d. Yazının geliştirilmesi
  - e. Köylerin kurulması
5. Anadolu'daki en eski tapınaklar hangi dönemde kurulmuştur?
  - a. Paleolitik
  - b. Mezolitik
  - c. Neolitik
  - d. Kalkolitik
  - e. Tunç
6. Aşağıdakilerden hangisi kent olarak değerlendirilen yerleşmedir?
  - a. Arslantepe
  - b. Toptepe
  - c. Çayönü
  - d. Karain
  - e. Yarımburgaz
7. Halaf kültürü hangi bölgede ortaya çıkmıştır?
  - a. Güney Mezopotamya
  - b. Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye
  - c. Orta Anadolu
  - d. Batı Anadolu
  - e. Hiçbiri
8. Anadolu'da kentleşme hangi dönemde başlamıştır?
  - a. Neolitik
  - b. İlk Tunç Çağı
  - c. Paleolitik
  - d. Demir Çağı
  - e. Hiçbiri
9. Aşağıdakilerden hangisi İlk Tunç Çağı'nın genel özelliklerinden biri **değildir**?
  - a. Bölgeler arası ticaret
  - b. Hammadde kaynaklarının işlenmesi
  - c. Kentlerin kurulması
  - d. Bakır ve kalayın kullanılması
  - e. Demirin yaygınlaşması
10. Aşağıdakilerden hangisi İlk Tunç Çağı'ndaki önemli merkezlerden biri **değildir**?
  - a. Çayönü
  - b. Alacahöyük
  - c. Küllüoba
  - d. Demircihöyük
  - e. İkiztepe

Okuma Parçası

“...Geçim -yiyecek arayışı- insan yaşamının en temel gereğidir ve arkeoloji de, insanların ne yediğine dair ipuçlarını araştırmak için birçok yol geliştirmiştir. Bu ipuçlarının büyük bir bölümü de, yerleşim alanlarında bulunabilecek hayvan ve bitki kalıntılarını biçiminde ortaya çıkar ve sırasıyla zooarkeologlar (hayvan kemiklerini inceleyen uzmanlar) ve arkeobotanikçiler (bitki kalıntılarını ve tohumları inceleyen uzmanlar) tarafından incelenir. Bazen bu kalıntılar gerçekten de tüketilen yiyeceklerin artığıdır ama hepsi değil. Örneğin bitkiler hammaddeye kadar birçok farklı amaçla kullanılabilir, hayvanlardan kemik, geyik boynuzu, fildişi, yağ, sinir, post ve kürk gibi gerekli maddeler elde edilir; kuşlar da kemik ve tüy sağlar. Ayrıca birçok organik kalıntı, özellikle hayvan ve kuşlarınkiler, yerleşim alanına başka avcı hayvanlar tarafından getirilmiş olabileceği gibi evcil hayvanlara da ait olabilir.

...Bir bitkinin ya da hayvanın gerçekten yendiğini gösteren tek tartışılmaz kanıt bir insan midesinde ya da kaprolitinde (fosilleşmiş insan dışkı) bulunmasıdır....Son yıllarda kap ve aletler üzerindeki yiyecek artıklarını tespit edip tanımlayabilen yeni, yüksek teknoloji ürünü teknikler geliştirilmiştir....

...Hayvan artıklarına gelince, onlar da aslında var olmuş olanların sadece küçük bir bölümüne örnektir: kemikler bölgeden atılmış, aletlerde kullanılmış, saklamak için kaynatılmış veya köpek ve domuzlar tarafından yenmiş olabilir. Kan ve böcek larvaları gibi muhtemelen önemli olan yiyeceklerden de hiçbir iz kalmamıştır. Her ne kadar beslenmenin genellikle bitkilere ve balığa dayandığını tahmin etsek de, bazı uygarlıklar böcek de yemiştir (Cezayir'deki 6200 yıl öncesine ait, bir kaya barınaktaki özel bir fırında çekirgeler bulunmuştur)” (Kaynak: Bahn 1999: 48-51).

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanıtınız yanlış ise “ilk bölümü” yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise “Paleolitik Çağ” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. e Yanıtınız yanlış ise “Neolitik Çağ” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise “Neolitik Çağ” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise “Neolitik Çağ” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “Kalkolitik Çağ” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise “Kalkolitik Çağ” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise “İlk Tunç Çağ” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanıtınız yanlış ise “İlk Tunç Çağ” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise “İlk Tunç Çağ” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Mağara, kaya sığınakları ya da konaklama yerlerinde bulunan insan eliyle yapılmış aletler, bu aletlerin yoğunluğu, tüketilen hayvan kemikleri, ateş yerleri, yanık alanlar, ilkel barınak kalıntıları bölgede insan varlığını kanıtlayan bulgulardır. Ne var ki bu gözlemler ve bulguların ayrıntıları, ilk saptama sonrasında yapılan kazı çalışmaları ile anlaşılır ve kesinlik kazanır.

Sıra Sizde 2

İnsan, doğada yabancı halde bulunan kimi bitki ve tahılları yetiştirmeye başlayarak, yani tarım yaparak, yaban hayvanlarını gözlemleyerek, yavrularını kontrol altında tutarak ve ardından evcilleştirerek, doğa üstünde söz sahibi olmaya başlamıştır.

Sıra Sizde 3

- Yerleşik köy yaşamını gösteren kalıcı yapılar, işlik alanları, çöplükler
- Tarım ve hayvancılığı gösteren tahıl, bitki ve evcilleştirilmiş hayvan kalıntıları
- Gelişkin çanak çömlek, taş işçiliği, kemik işçiliği
- Belli kollarında uzmanlaşma, toplumsal roller

Sıra Sizde 4

Büyük, savunmalı yerleşmeler
Kalabalık nüfus, organize toplum
Gelişkin ekonomi, çömlekçilik, dokumacılık, madencilik gibi gelişkin uzmanlıklar
Ekonomik ya da dinsel gücü elinde tutan belli kişi ya da gruplar, sınıfların ortaya çıkışı
Gelişkin ve organize ticaret

Sıra Sizde 5

Tunç, günlük kullanım kapları, silah, takı, süs eşyaları, mezar armağanlarında yoğun olarak kullanılmıştır. Bakır ve kalay madenlerine ve işleme bilgisine sahip toplumlar, bunlara sahip olmayan toplumlara göre ayrıcalıklıdır. Tunç, ticaret ilişkilerinde önemli bir ürün, araç gereç yapımında sağlam ve dayanıklı bir hammadde olması açısından bu madene sahip olanlara avantaj sağlamıştır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Arsebük, G. 1995. **İnsan ve Evrim**, İstanbul.
- Bahn, P. 1999. **Arkeolojinin ABC'si**, İstanbul
- Çevik, Ö. 2005. **Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci**, İstanbul.
- Frangipane, M. 2002. **Yakındoğu'da Devletin Doğuşu**, İstanbul.
- Kartal, M. 2009. **Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar**. İstanbul.
- Karal N. (ed.) 2011. **Anadolu'nun Arkeoloji Atlası-ArkeoAtlas**, İstanbul.
- Özbek, M. 2010. **İnsanın Tarihöncesi Evrimi**. İstanbul.
- Özdoğan, M. N. Başgelen (ed.) 2007. **Türkiye'de Neolitik Dönem**. İstanbul

2

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁 Anadolu'da ilk kez görülen Mezopotamya etkisini açıklayabilecek,
- 👁 Orta Tunç Çağı olarak adlandırılan dönemin tarihi önemini açıklayabilecek,
- 👁 MÖ 2. binyılın başında Anadolu'daki yoğun ticaret sistemini değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Assur
- Karum
- Wabartum
- Ticaret
- Kervan

İçindekiler

Yazılı (Tarihi) Sürecin Başlangıcı

GİRİŞ

Coğrafi Çerçeve

Anadolu'nun coğrafi konumu bilindiği gibi iki kıtayı, Avrupa ve Asya'yı, birleştiren bir köprü durumundadır. Bu nedenle, tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin uğrak ve yerleşim yeri olmuştur. Anadolu'nun fiziksel ve iklimsel özellikleri, her dönemde insan hayatını ve dolayısıyla tüm ekonomik hayatı etkilemiştir. Eskiçağ'da doğal zorlukları aşmak, uzun yolları kat etmek daha zordu. Bunun en güzel örneğini taşımacılıkta görmekteyiz. En eski çağlarda mallar ya da eşyalar, yük hayvanları ile doğal yollar üzerinden taşınırken, bugün kara taşımacılığı trenler ve motorlu araçlar ile özel yapılmış viyadükler ve tünellerden geçen yollar üzerinden yapılmaktadır. Eskiçağ'da kış aylarında kesinlikle uzun yollara çıkılmazken, bugün mevsimin önemi, çoğu bölgede yok denecek kadar azdır. Bu nedenle, MÖ ikinci binyıl Anadolu'sunu incelerken bu gibi özellikleri, bugünden çok daha fazla göz önünde bulundurmamız gerekmektedir.

Anadolu'nun fiziksel coğrafyasına baktığımızda, kuzeyinde, Karadeniz'e paralel olarak uzanan sıradağları görmekteyiz. Aynı şekilde, güneyde Akdeniz'e paralel, Toros Dağları yer alır. Böylece, Anadolu'nun iç kesimi kuzey ve güneyden bir şekilde ayrılmış ve bu yönlerden ulaşılması zor bir bölge haline gelmiştir. Anadolu, kıyı kesimi dışında, genellikle kışları sert geçen hava koşullarının hâkim olduğu bir iklime sahiptir. Bu durum Anadolu'nun ekonomisini ve ticaretini derinden etkilemiştir. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır; Eskiçağ'da İç Anadolu Bölgesi'nde ormanlık arazi çok daha geniş yer kaplamalıydı. Buna bağlı olarak bölgenin o dönemde daha çok yağış aldığı söylenebilir. Ayrıca, bölge iklimi daha yumuşak ve toprak daha verimli olmalıydı. Ege kıyılarına gelince, burada dağlar denize dik uzandığından, kıyı ile İç Anadolu arasındaki temas nispeten daha kolaydır. Fakat Batı Anadolu'daki bu yer şekillerden dolayı kuzey-güney yönünde bir kopukluk mevcuttur.

Anadolu ile Mezopotamya arasında MÖ ikinci binyılın başlarında (MÖ 1950-1750) bir ticaret köprüsü kurulmuştur. Bereketli Hilal olarak adlandırılan ve Zagros Dağları, Güneydoğu Toroslar ve Amanos dağlarının çizdiği yayın güneyinde hammadde kaynaklarının olmaması, ticareti zorunlu hale getirmiştir. Daha çok Assur Devleti ve Assurlu tüccarların öncülük ettiği bu ticaret sürecine "Assur Ticaret Kolonileri" adı verilmektedir. Aşağıda da görüleceği gibi Assurlu tüccarlar güney-

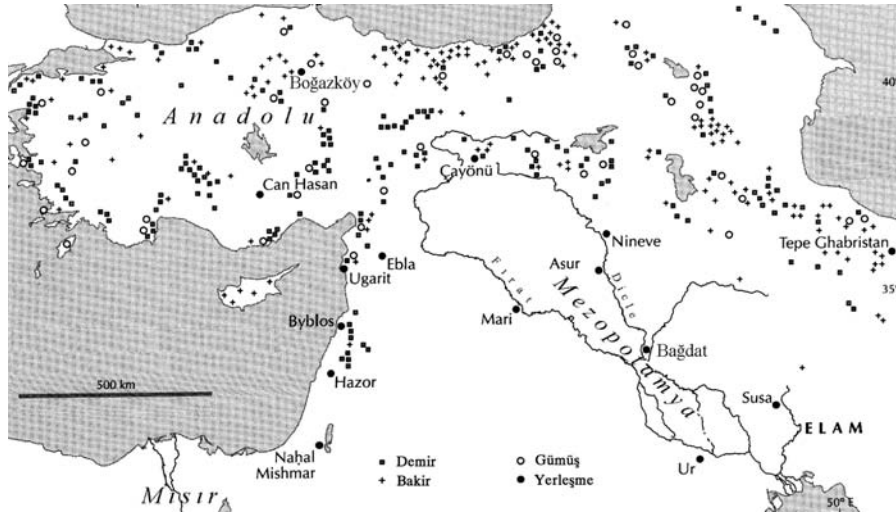
doğu yönünden gelerek, sadece Anadolu'nun orta ve kuzey kısımlarına kadar ilerlemişlerdir. Bu nedendir ki Batı Anadolu gibi bölgelerde Assur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan bahsetmek yanlış olacaktır. Assurluların sadece bu bölgelerle ilgilenmeleri yine buralarda bulunan yeraltı kaynakları ile bağlantılı görünmektedir.

Anadolu'nun Yeraltı Zenginlikleri

Bugün de olduğu gibi, yeraltı zenginlikleri ekonomik açıdan önemli bir güç unsuru oluşturmaktaydı. Anadolu, yer altı zenginlikleri açısından oldukça zengindir. MÖ ikinci binyılda kullanılan ve dolayısıyla ihtiyaç duyulan metallerin çoğu, Anadolu'nun değişik yerlerinde bulunmaktaydı. Özellikle gümüş ve bakır yatakları Anadolu'da çok sayıda mevcuttu.

Resim 2.1

Eski Önasya'nın en önemli yeraltı kaynaklarını gösteren harita. Özellikle Anadolu'daki bakır yatakları o dönemde büyük önem taşıyordu (Alpaslan 2010).

Bakır, bilindiği gibi tunç alaşımını elde etmek için gerekli madenlerdendir. Bu nedenle de her türlü alet edevat yapımı için en önemli madenlerden birini teşkil ederdi. Sözü geçen madenlerin yanı sıra altın, demir gibi önemli madenler de Anadolu'da bulunuyordu. Anadolu'nun hammadde bakımından güney komşularına göre (Mezopotamya, Suriye) daha zengin olduğu görülmektedir. Yukarıda değinilen tuncun diğer madeni olan kalayın, Anadolu'da bulunup bulunmadığı hâlâ tartışma konusudur. Bugüne kadar kalayın doğudan (Afganistan ya da Pakistan'dan) geldiği kabul edilmekteydi. Ancak Bolkar Dağları'nda bulunan Kestel Madeni ve henüz yeni keşfedilen ve Kayseri yakınlarında yer alan kalay yatakları, en azından ihtiyacın bir bölümünün Anadolu'dan karşılandığını gösterebilir.

Anadolu'da Yazının Kullanılması

Yazı, ilk olarak Mezopotamya'da icat edilmiştir. Sümerlerin MÖ dördüncü binyılın sonlarına doğru icat ettiği yazı, önceleri resim özelliğine sahip iken biçimsel olarak değişerek, çivi ya da kama şeklini almıştır.

Resim 2.2

İlk resimler	90° sola dönüştürme	3. binyıl ortası	3. binyıl sonu	Eski Babil	Yeni Asur	Logogram	Hece Değeri	Anlamı
						AN DINGIR	an, il	Gök, yıldız, tanrı
						MUNUS	sal, sal, mi, rak	Kadın
						KUR	kur, mat, nat, sat, lad	Dağ, ülke
						SAG	sag, şag, riş	Baş, birinci
						KA,DU, INIM,ZU	ka, du, zu	Ağız, konuşmak, söz, diş
						NIG,GAR NINDA	nig, şa, gar, ni	şey, yerleştirmek, ekmek
						KU (KAANIG)	ku	yemek yemek, yiyecek
						HA	ha, ku	Balık
						GU,GUD	gu	Sığır
						AB	ab, lid, rim, li	İnek
						ŞE	se	Tahıl, arpa

İlk yazının zaman içindeki değişimini gösteren tablo (Hırçın 2000).

Çivi Yazısı olarak adlandırılan bu yazı, MÖ ikinci binyıla gelindiğinde içeriksel ve biçimsel değişimini tamamlamış ve her tür metin için (edebi, ticari, diplomatik) kullanılabilmekteydi. Mezopotamya'da yazının fiilen kullanıldığı MÖ üçüncü bin yıl boyunca Anadolu henüz yazıdan habersizdi. Bu nedenle Anadolu'nun bu dönemi ve öncesi hakkında sadece maddi kültürüne (günlük eşyalar, mimari kalıntılar, heykelcikler gibi) bakarak yorum yapma olanağımız vardır. Buna karşın yaklaşık MÖ 1950 yıllarında Anadolu'da yayılan Assur Ticaret Kolonileri sayesinde Anadolu ilk defa yazı ile tanışmıştır. Farklı şekilde söyleyecek olursak, Assurlular kullanmış oldukları yazıyı Anadolu'da da kullanmışlar ve Anadolu insanı yazıyı bu şekilde tanımıştır. Kullanılan yazı ıslak kile, stylus adlı bir tür kalem ile bastırılarak uygulanıyordu. Çiviye benzeyen yazıya çivi yazısı, uygulandığı satha ise kil tableti denir. Anadolu'da bu dönemde yazılan çivi yazılı tabletlerde kullanılan dil Eski Assurca idi. Assurca, Sami Dil Ailesi'ne bağlıdır, yani günümüz Arapça ve İbranice ile aynı dil ailesinin bir parçasıdır. Assurlu tüccarların Anadolu'da bırakmış olduğu bu çivi yazılı tabletler sayesinde Anadolu tarihini anlamak için artık sadece maddi kültüre muhtaç değiliz. Anadolu artık tarihi çağlara geçmiş olduğundan, Anadolu'da yaşayan insanları ve toplumları anlamak için çok daha kesin ve ayrıntı veren bir bilgi kaynağımız vardır: Yazılı kaynaklar.

ASSUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI'NDA TİCARET

Ticaretin Önkoşullarının Oluşması

MÖ ikinci bin yılın başlarında Anadolu'da küçük yerleşmelerin yerini, sayıları gittikçe artan büyük merkezler almıştır. Bu kentleşme bir yandan değişik sosyal sınıfların ortaya çıkmasına yol açarken, diğer yandan çevre halkların da ilgisini çekerek onların da göç etmelerine neden olmuştur. Artan nüfusla, doğal olarak bu kentlerin tüketimi de büyük ölçüde artmıştır. Sonunda özellikle coğrafi konumu itibarıyla elverişli olan kentler, önemli birer pazar durumuna gelmiş ve hızlı bir şekilde zenginleşmiştir. Anadolu'nun bu dönemi Orta Tunç Çağı olarak da adlandırılmaktadır.

Mezopotamya'da III. Ur Hanedanı Dönemi sonrasında güçlenen Assur Krallığı, ticaret hayatında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Önce kral İluşuma Assur'da

yapılan ticarete destek vermiş, arkasından, halefi Erişum ticarete bazı özgürlükler tanımıştır. Assur'daki bu değişimler sayesinde, buradaki tüccarlar kısa sürede ticaretlerini genişletme fırsatı bulmuşlardır. Ticaret hammadde kaynaklarının zenginliğinden dolayı önemli ölçüde Anadolu yönünde idi. Anadolu'da Assur için son derece önemli olan iki hammadde bulunmaktaydı. Birincisi dönemin en önemli madenlerinden olan bakırdı. Bakır, tunç yapımında % 90 oranında kullanılıyordu ve bu nedenle çok büyük önem taşıyordu. Mezopotamya'da ise bakır olmadığı için, günlük yaşamda kullanılan kap kakak ve çeşitli aletlerin yapımında ihtiyaç duyulan bu madenin dışarıdan ithal edilmesi gerekiyordu. Assur için son derece kıymetli olan diğer maden ise gümüştü. İncelemekte olduğumuz dönemde gümüş, özellikle Anadolu için adeta para yerine geçiyordu ve çok değerliydi. Dönemin ticari belgelerine bakıldığında, ödemelerin çoğunda gümüş ile yapıldığı ya da ölçü olarak gümüşün kullanıldığı görülmektedir.

Yukarıda tuncun % 90 oranında bakırdan oluştuğunu ve bu metalin Anadolu'da yoğun olarak bulunduğunu söylemiştik. Kalan % 10'luk kısım ise kalaydan oluşur. Kalay madenlerinin ise Anadolu'da yer alıp almadığı yahut o dönemde işlenip işlenmediği konusu bilim dünyasında halen bir tartışma konusudur. Kültepe metinlerinde kalay kelimesinin sıkça geçtiğini bilmekle beraber, söz konusu kalayın nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Yaygın olan görüş, Assurluların doğudan gelen kalayı Anadolu'ya getirdikleri yönündedir. Kalayın yanında, Anadolu'da ticareti yapılan bir diğer mal ise dokumadır. Anadolu'ya getirilen dokumanın kaynağı ağırlıklı olarak Assur ve Babil idi. Ayrıca daha az miktarda ziynet eşyası, buğday ve yün ticari mallar arasında yer almaktaydı. Böylece, devamlı bir ticaretin oluşması için gerekli olan önkoşul, yani karşılıklı ihtiyaçların giderilmesi sağlanmıştı.

Ticaret Ağı

Assur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan bu dönem hakkında en geniş bilgiyi Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de (Kaniş/Neşa) bulunan çivi yazılı tablet arşivleri sağlamaktadır. Bugüne kadar sayısı 20.000 civarında olan tabletler sayesinde, bu dönemin ticareti hakkında ayrıntılı bilgiler edinilmektedir. Bu belgelerden anlaşıldığına göre Anadolu'da, Assurluların ticaret yaptığı çok sayıda kent bulunmaktaydı. Bu kentlerden büyük birer ticaret merkezi halinde olanlar, *karum* adını almaktaydı. *Karum* ismi, Assurca olup, "liman, rıhtım" anlamına gelmektedir. Yazılı kaynaklarda şimdiye kadar yirmi *karum* adı tespit edilmiştir: Abum, Burudum, Durhumit, Eluhut, Hahhum, Hattuş, Hurrama, Kaniş, Nihriya, Buruşhattum, Şamuha, Şimala, Tawiniya, Tegarama, Timelkia, Şupululia, Urşu, Wahşuşana, Wa/uşhania ve Zalpa. Karumların en önemlisi ise Karum Kaniş idi. Daha küçük ticaret kentlerine *wabartum* ismi verilmekteydi. Aynı şekilde Assurca olan bu isim, "misafir, konuk" anlamına gelmektedir. Wabartumlar, birçok yönden daha büyük olan karumlara bağlı olan kentler idi. Yazılı kaynaklardan 24 adet wabartum bilinmektedir. Tüm bu kentler, Assurluların Anadolu'da kurdukları ticaret ağının parçalarıydılar.

Assur ile Kültepe/Kaniş arasındaki yol mesafesi yaklaşık 1000 km (kuş uçuşu 775 km) idi. Bu, MÖ ikinci binin başları için oldukça uzun bir mesafedir. Uzun olmakla beraber yol son derece de zorlu idi, çünkü düzgün yapılmış yollar mevcut değildi ve aşılması gereken sıra dağlar bulunuyordu. Yük eşeklerinden oluşan bir ticaret kervanı günde yaklaşık 20 km yol alabildiğini düşünürsek, bir kervanın gidip dönmesi üç ay gibi bir süre alıyordu. Bu süreye, bir de malların satılması ve

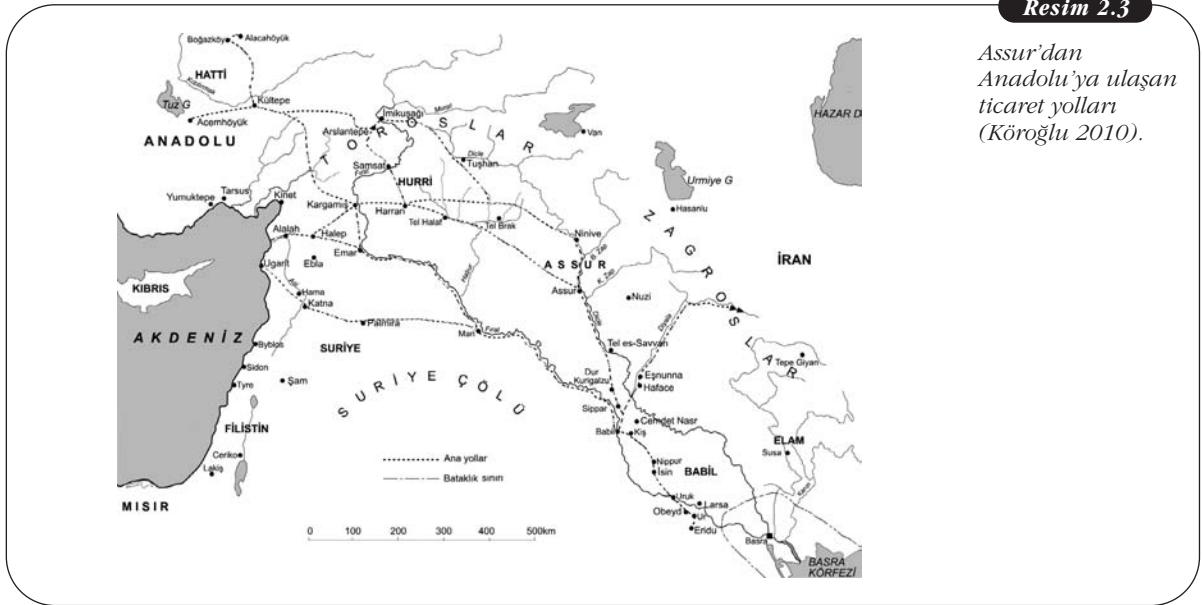

yeni malların satın alınması için belirli bir zaman eklenmesi gerekiyor. Kış aylarında Anadolu'nun dağlık yollarından geçilmesi mümkün olmadığı için, bir tüccar yılda bir veya en fazla iki sefer yapabiliyordu.

Yazılı belgelerde adları geçen karum ve wabartumların birçoğunun yeri günümüze kadar belirlenememiştir. Bu nedenle ticaret kervanlarının güzergâhları da kesin olarak tespit edilemez. Ancak coğrafi veriler ve yazılı belgelerden elde edilen bazı ipuçları üç ana güzergâhın kullanıldığını göstermektedir. Birinci güzergâh Assur'dan Dicle'nin yatağını izleyerek Diyarbakır, Malatya, Darende, Gürün ve Pınarbaşı'ndan ilerleyerek Kayseri'ye, yani Karum Kaniş'e ulaşmaktaydı. İkinci güzergâh, Assur'dan yine Dicle'yi izleyerek Cezire üzerinden Harran, Urfa, Birecik, Gaziantep ve Adana'dan geçerek Gülek Boğazı üzerinden Kaniş'e varmaktaydı. Üçüncü ve son güzergâh ise, ikinci güzergâh gibi Gaziantep'e kadar ilerlemekte, sonra kuzeye yönelerek Pazarcık, Kahramanmaraş ve Kussuk Beli üzerinden Elbistan'a, Sarız, Kuruçay belinden Pazarviran'a ve Erciyes Dağı'nın kuzeyinden Kaniş'e ulaşmaktaydı.

Resim 2.3

Assur'dan Anadolu'ya ulaşan ticaret yolları (Köroğlu 2010).

Yukarıda belirtilen karum ve wabartumların bu güzergâhlar üzerinde yer aldıkları varsayılabilir, ancak yerlerini tam olarak tespit etmek zordur. Assur'dan gelen bazı yollar Kaniş'e ulaştıktan sonra da devam ediyor görünüyor. Örneğin Kültepe'den kuzeye devam eden güzergâh muhtemelen Amasya üzerinden Karadeniz kıyısındaki Karum Zalpa'ya ulaşır. Karum ve wabartumların dışında çivi yazılı metinlerden kervanların durabilecekleri konaklama tesislerinin (bit wabrim) varlığı da bilinmektedir.

Anadolu'daki bazı yerleşmeler neden karum ve wabartum olarak ikiye ayrılmaktadır?

Ödeme Araçları ve Ağırlık Ölçüleri

Para, bilindiği gibi MÖ yedinci yüzyılın ortalarında Lidyalılar tarafından icat edilmiştir. Fakat bizim ortaya koymak istediğimiz dönem çok daha eskiye gitmektedir. Bu dönemde ticaret "barter" usulü ile yapılıyordu. Barter, bir malın, diğer bir mal ile değişmesidir, değiş-tokuş olarak ifade edilebilir. Bugün, yani sikkenin ica-

dından 2700 yıl sonra, barter yöntemi hâlâ kullanılmaktadır. Günlük bir gazetenin seri ilânlarını açtığınızda, şöyle bir pasaj ile karşılaşılabilir: *Acele satılık daire, araba ile takas olur*. O halde, ödeme araçları neleri kapsamaktadır? Bu soruya aslında kısaca cevap vermek mümkündür. Anlaşılacağı üzere bu sistemde ödeme aracı olarak her şey kullanılabilir. Bir inek ya da bir çuval buğday başka bir malın satın alınması için kullanılabilir. Fakat yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, değerli metaller zamanla ödeme aracı olarak önem kazanmıştır. III. Ur Hanedanı Dönemi'nde (MÖ 2112-2000) bazı metinlerinde ödeme aracı olarak gümüş halkalar kaydedilmiştir. Bu halkalar birden beşe kadar numaralandırılmış olup 5-10 şekel ağırlığındadır (40-80 gr). Benzeri gümüş halkalara Eski Babil (MÖ 2000-1595) Dönemi metinlerinde rastlamaktayız. Daha sonraki dönemlerde halka biçimli gümüş devam etmişse bile, elimizdeki metinlerde buna ait herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Buna karşın, metinlerde gümüşü değişik şekillerde görmekteyiz. Bir metinde gümüşün kırıklarından (*şibirtu*), başka bir metinde ise gümüşün kesilmiş parçalarından (*bitqu*) bahsedilir. O halde incelemekte olduğumuz dönemde ticarette gümüşün ayrı bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür. Gümüşün yanında altın, tunç ve tahıl da yaygın olarak kullanılmaktadır. Ödeme aracı olarak kullanılan değerli metallerin formu değişiklik gösterir. Halkalar yanında, metallerin şekli çubuk veya külçe de olabilir. Değerli metallerin daha sık kullanılmaya başlanmasının en önemli nedeni kuşkusuz taşınma kolaylığı idi.

Eskiçağ'da ağırlık ölçüleri kentlere ve bölgelere göre farklılık göstermektedir. En çok kullanılan ağırlık ölçü birimleri mina ve şekeldir. Örneğin bir **Babil** minasının yaklaşık yarım kilo ettiği, kazılar sonucunda ele geçen ağırlıklardan bilinmektedir. Bir mina ise yerine göre 40-60 şekel'e denk gelir. Ölçülerin daha kolay anlaşılması için Babil ve Hitit ağırlık ölçü sisteminin yaklaşık değerlerini bir tablo ile göstermekte fayda vardır:

Babil Ağırlık Ölçüleri:

1 talent	60 mina	30 kg
1 mina	60 şekel	500gr
1 şekel		8,3 gr

Hitit Ağırlık Ölçüleri:

1 talent	60 mina	30 kg
1 mina	40 şekel	500 gr
1 şekel		12,5 gr

Ticaretin Organizasyonu

Assur Ticaret Kolonileri Çağrında yapılan ticaret son derece iyi organize edilmiş ve hem Assur Devleti'nin, hem de Anadolu'daki yerel beylerin/ kralların kâr elde ettiği bir ticaretti. Bu nedenle siyasi güçler tarafından da destek görmekteydi. Bahsi geçen bu kâr, yazılı belgelere, ödenen vergiler olarak yansımaktadır. Assur'dan yola çıkan bir kervan burada wasitum adını alan, bir çeşit çıkış vergisi, Anadolu'da ise "baş parası" anlamına gelen (*qaqqadatum*) bir vergi ödüyordu. Buna ilaveten ticaret yapma hakkını elde etmek için ticaret odasına (*bṭi kārīm*), "bağış" ya da "üyelik vergisi" (*dātum*) veriyordu. Ayrıca *şaddūtum* adını alan bir vergi daha vardı. Bunun yanı sıra bir de Anadolu Beyleri ile yapılan antlaşmalar doğrultusunda ödenen pay vardı. Örneğin bir antlaşmaya göre, kente getirilen kalaydan Anadolu beye her eşek yükü (yaklaşık 67 kg) başına 2 kg, getirilen kumaşın % 5'i vergi olarak verilmekteydi. Bunların dışında kentin beyine "öncelikli seçme hakkı" tanınmıştı. Yani kent beyi, getirilen malların arasından istediğini % 10 indirimli ola-

Babil: Babil kenti bugünkü Bağdat'ın yaklaşık 90 km güneyinde yer alır. Ünlü kral Hammurabi yönetiminde şehir en parlak dönemini yaşar. Hitit kralı I. Murşili (MÖ 1595) Babil'i fethettiğinde bu hanedan sona erer ve Kassit Hanedanı yönetimi ele alır.

rak alabiliyordu. Sadece Assur tapınağından gelen mallardan vergi alınmıyordu. Anadolu Beyleri için son derece kârlı olan bu ticaret, onlara doğal olarak bazı sorumlulukları da getiriyordu. Assurlu tüccarların inanç özgürlüklerini, oturma ve kişisel haklarını korumak, Anadolu Beyi'nin görevi idi. Ayrıca kendi bölgesindeki yol ve mal güvenliğini sağlamak zorunda idi. Çünkü soygun gibi tehlikeli durumlarda, malların tazmini Anadolu Beyi'ne aitti.

Ticaretin sahipleri, yani sermayedarlar başta Assur olmak üzere Mezopotamya'daki kentlerde yaşıyorlardı. Anadolu'da ise, bunlara bağlı olan temsilcilikler bulunuyordu. Bu temsilciler arasında sermayedarların ortakları da olabiliyordu. Ticaretin üçüncü yetkilisi ise, nakliyeciler ya da kervan sahipleri idi. Ancak burada kesin bir iş bölümü söz konusu olsa bile, nakliyecilerin ya da temsilcilerin kendi hesaplarına ticaret yaptıkları da düşünülmelidir. Böylece onlar bir yandan ücretli olarak çalışırken, kendi kârlarını daha da arttırabiliyorlardı.

Kaniş'te ticaret yapan tüccarların birçoğunun, yıllarca evlerinden uzak kaldıkları bilinmektedir. Bu süre zarfında Assur'da bulunan eşlerinden ayrı olan tüccarların, Kaniş'te Anadolu kadınları ile tekrar evlenmeleri az görülen bir durum değildi. Bu nedenle Assurlu kadınların, kocalarının tekrar evlenmelerine engel olmak için, kontrat imzaladıkları bile belgelenmiştir. Bu açıdan Rouen Müzesi'nde bulunan bir mektup önem kazanmaktadır. Çünkü hem ticaret, hem de tüccarın özel hayatı hakkında duygusal bir şekilde bilgi vermektedir:

"Şöyle konuşur Assur-taklaku, İştâr-ummi'ye ve babası Şa-Assur-madda'ya: İştâr-ummi! Neden sık sık yolladığın haberleri yollamaz oldun? Senden başka kimim var benim? Burada mallarıma karşılık ve ayrıca borç olarak aldığım gümüşler, orada senin emrinde değil mi? Neden artık benim emrime girmiyorsun? Gökler gibi geniş işlerin mi benim yerimi aldı? Bunun için mi bana sık sık haber yollamaktan vazgeçtin? Sana 10 Şekel ve 1/3 Mina gümüşü gönderdim. Artık yeter! Bu benim halis gümüşümdü. Babanın bana verdiği kumaş işi nereden çıktı? Sana önemle rica ediyorum, ilk seferle buraya gel, küçük oğlanı orada (Assur kentinde) bırakma, beraber getir. Sana fazladan ancak 1 veya 2 şekel gümüş verdirtebilirim, senin için başka bir şey yapamam. Gerçekten beni seviyorsan, buraya gel. Burada evlendiğim kadına gelince, gerektiği gibi, senin için kenara çekilecektir.... Şimdi bana gelince, iyi cins bir çift ayakkabı getir. Vakit kaybetmeden hareket et...(yola) çıkmamazlık etme. Beni mahvetme. İlk seferle hemen gel!"(Kaynak: Darga 1998).

Birçok metinde olduğu gibi, burada da kadınların ticaret hayatına fiilen katıldıkları görülmektedir. Bu kadınların tek başlarına ticaret yaptıkları, örneğin kendi adlarına dokuma sipariş ettikleri bilinmektedir. Şimdiye kadar metinlerde 20-25 kadın tüccar belgelenmiştir. Bulunmuş metinlerin henüz küçük bir kısmının yayınlanmış olduğunu ve Kaniş'te kazıların hâlâ devam ettiğini düşünürsek, bu sayının daha da artacağına kuşku yoktur.

Resim 2.4

Kültepe'de bulunmuş olan zarflı tabletlerden biri. Tabletın zarf kısmında genellikle tablette yer alan bususlar ve göndericinin mübür baskısı yer alırdı (Hrouda 1991).

İncelemekte olduğumuz dönemin adı Assur Ticaret Kolonileri Çağı olsa bile, buradan ticaretin tamamıyla Assurluların elinde olduğu anlaşılmalıdır. Yazılı kaynaklarda geçen bazı tüccar isimleri, bu tüccarların arasında yerli Anadolu insanların da olduğunu ortaya koymuştur. Söz konusu Anadolu tüccarların arasında kadınların da olduğunu ve bu kadınların, genellikle köle ticareti ile uğraştıklarını biliyoruz. Bunun yanı sıra Kaniş'te yabancı tüccarlar da mevcuttu; metinlerden bugünkü Suriye sınırları içinde yer alan Ebla ve Tadmor (Palmyra) kentlerinden gelen tüccarların varlığı tespit edilmiştir. Böylece Kaniş kenti, birçok farklı etnik kökene sahip insanların bir araya geldiği, kozmopolit bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır.

SIRA SİZDE

“Koloni” kelimesi bugün çoğu zaman kötü olarak algılanmakla beraber Anadolu’daki yerel krallar Assurluların bu girişimlerinden memnun oldukları görülmektedir. Bunun nedeni nedir?

KÜLTEPE (KANIŞ/NEŞA)

Orta Tunç Çağı Anadolu’su hakkında en önemli bilgiler Kayseri yakınlarındaki Kültepe (Kaniş/ Neşa) kazısından edinilmektedir. Kültepe’nin Assur Ticaret Kolonileri Çağı’ndaki isminin iki farklı yazılışı vardır: Kaniş ve Neşa. Yazılı belgelerde daha çok Kaniş ismi kullanılmaktadır. Buradaki ilk kazılar E. Chantre (1893) ve H. Winckler ile H. Grothe (1906) tarafından yapılmıştır. Ancak bu ilk çalışmalarda yazılı kaynaklar ele geçmemiştir. 1925 yılında **B. Hrozny**, ilk defa tepenin aşağısında yer alan düzlükte kazı yapmış ve burada bir tablet arşivi bulmuştur. Fakat ertesi sene kazı izni alamamıştır. Aradan uzun yıllar geçtikten sonra 1948 yılında Prof. Dr. Tahsin Özgüç başkanlığında burada tekrar başlatılan kazı çalışmaları, farklı kazı başkanlarıyla halen devam etmektedir. Bu kazı sayesinde ele geçen yazılı belgeler, sadece Anadolu’nun Orta Tunç Dönemi’ni aydınlatmakla kalmamakta, aynı zamanda Önasya Tarihi’ne ve özellikle dönemin ekonomi tarihine ışık tutmaktadır. Şimdiye kadar Kültepe’de, Eski Assur Dili’nde yazılmış, 23.000 civarında çivi yazılı kil tablet ele geçmiştir ve bu tabletlerin çoğu da ticari konuları içermektedir.

Şehir olarak Kültepe, höyük ve karum olmak üzere iki farklı bölümden oluşur. Höyük bölümü 500 m çapındadır ve aşağı karumundan 20 m kadar yükselir. Daha eski bir yerleşmenin devamı olduğu anlaşılan höyükte, arkeolojik kazılar sayesinde karum ile çağdaş olan iki tapınak, bir depo binası ve iki saray ortaya çıkarılmıştır. Kaniş kralının oturduğu saray, araştırmacılar tarafından “Warşama Sarayı” olarak adlandırılmıştır. Burada bulunan, Mama Ülkesi kralı Anum-Hirbi’ye yazmış çivi yazılı bir mektupta Kaniş kralı Warşama’nın adı saptanmış ve saraya da onun adı verilmiştir. Bu mektup sayesinde Anadolu yerel kralların da Assurlular tarafından Anadolu’ya getirilen yazıyı kullandıkları anlaşılmaktadır. Kentin ikinci bölümünü oluşturan karum ise, höyük kısmından çok daha büyük bir alanı kapsamaktadır ve yaklaşık iki kilometrelik bir çapa sahiptir. Bir sur tarafından çevrelenen karum, meydanlar ve sokaklarla ayrılan mahallelerden oluşmaktadır. Ana caddeler arabaların geçebileceği kadar geniştir ve atık su için kanallar bulunmaktaydı. Karumda yer alan evlerde daha ziyade Assurlu tüccarlar oturmaktaydı. Bu nedenle çivi yazılı tabletlerin çoğu da bu mekânlarda ele geçmiştir.

Kültepe buluntuları sayesinde Assur Ticaret Kolonileri Çağı’nın estetik yönden gelişmiş, bir bölümü lüks olan çanak çömleği ve diğer küçük buluntuları hakkında geniş bir bilgiye sahibiz. Form ve bezeme yönünden son derece çeşitli olan çanak çömleklerin arasında özellikle hayvan figürlü kaplar göz dolduruyor.

B. Hrozny: Macar asıllı Alman Assur Bilimci. Kültepe’nin aşağı kısmında yer alan Karum’u kazı yapan ilk kişi. Burada çok sayıda tablet bulmuştur. Daha evvel, 1917 yılında Hitit Dilini ilk çözen kişidir.

Resim 2.5

Kültepe'de bulunmuş olan hayvan biçimli kaplardan bir tanesi. Aslan şeklinde olan kabın boyama biçimi Assur Ticaret Kolonileri Çağı için tipiktir (Klengel 1979).

Kültepe'deki Ticaret

Kültepe'de ele geçen metinlerin arasında ticaret ile ilgili değişik konularda yazılmış belgeler mevcuttur. Teslim ve iade belgeleri, kayıtlar, satın alma belgeleri, borç senetleri, rehin muameleleri, isim listeleri, yol masraf kayıtları, ihtilafların kaydedildiği metinler, mahkeme tutanakları ve mektuplar vardır. Bu çeşitlilik sayesinde, dönemin ticareti hakkında çok renkli ve bazı durumlarda çok ayrıntılı bir izlenim elde edilmektedir.

Daha önce de değindiğimiz gibi, bir yıl içinde bir kervanın en fazla iki sefer yapma olanağı vardı. Fakat yeterli sermayeye sahip olan bir tüccarın, farklı kervanlara yük vererek Anadolu'ya yılda ikiden fazla kez mal gönderebildiği anlaşılmaktadır. Bir kervan, genellikle beş ile yirmi beş arasında değişen sayıda yük hayvanından oluşmakta ve yolculuk daha önce de söylediğimiz gibi yaklaşık kırk beş gün sürmektedir. Bu süre zarfında kervan üstesinden gelmesi gereken çok sayıda zorlukla karşılaşılabilirdi. Tüccarlar bu nedenle hayvanların (eşekler) yoldaki bakımı ve diğer masraflar için, kervan sahibine el gümüşü (ya da serbest gümüş) denilen bir yolluk veriyorlardı. Assurlu tüccarlar ayrıca Kaniş'teki ortaklarına verilmek üzere, gönderilen ve satın alınması gereken malları kaydeden, zarflı ve mühürlü mektup da gönderiyorlardı:

"Pilabba'ya, İrna-Assur ve Mannum-balum-assur şöyle derler; Enlil-bani ve Kukkulanum'a şöyle de: 30 mina gümüşü -vergisi eklenmiş- sizin mühürlerinizle Kukkulanum getirdi. Biz gümüşü kontrol ettik ve 2/3 mina'nın eksik olduğunu tespit ettik. Buradan (şunlar satın alınmıştır): 7,5 mina 4,25 şekel gümüşe (olan) 114 Kutanu-Giyisi (ince yünden yapılmış bir giysi türü); her biri 13,25 şekel'e olan 2 talent 15 mina mühürlenmiş kalay; 40 mina mühürlenmiş kalay, ayrıca 13 şekel (tutan) 8 mina mühürlenmiş kalay: Toplam gümüş ücreti 13,83 mina 2,83 şekel. 6 (adet) kara eşek ücreti 2 mina 8 şekel gümüş, yemleriyle beraber. Koşum takımları için 16 şekel gümüş. Her bir mina'yı 13 şekel'e olan 37 mina el-kalayı, gümüş olarak 2,83 mina ve 2,16 şekel. 1 mina gümüş; 2 eşek sürücüsünün çalışma ücreti. Onların giysileri için 4 şekel. Nabi-Sin'in çalışma ücretine (kervanı yöneten şabıs) 7 şekel gümüş ekledik. 12,5 şekel 'eködeme'; Sa'udum ile ilgili 2,5 şekel; yola çıkış vergisi için 15 şekel; Assur-malik'in hesabına 6 şekel gümüş ödedik; Kukkulanum 0,83 mina gümüşü 'tüccar bana burada gümüşü vermez ise, onu bu gümüşten alırım' diyerek aldı" (Kaynak: Klengel 1979).

Görüldüğü gibi, hesaplar son derece ayrıntılı tutuluyordu; ancak bu şekilde tüccarlar kendilerini olası dolandırıcılıklardan koruyabiliyorlardı. Yukarıda bahsettiğimiz mühür ise, imza yerine geçiyor ve metnin orijinalliğini belgeliyordu.

Bugün olduğu gibi, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda da birçok tüccar, işlerini yürütebilmek için, borç almak zorunda kalıyordu. Bu borçlar belli bir faiz karşılığında veriliyor ve birer çivi yazılı senet ile resmiyet kazanıyordu:

"Mabşışapunua ve annesi Niwabşuşar ve Şiwanala'nın üzerinde Assur-malik'in 1/3 mina gümüşü vardır. Bağ bozumunda ödeme yapacaklar. Eğer ödeme yapmazlarsa, ayda ikişer şekel faiz ilave edecekler. Ennum-Assur'un huzurunda, Puzur-Assur'un huzurunda, Happaala'nın huzurunda" (Kaynak: Bilgiç et al. 1990).

Belgede yer alan, faiz miktarının ve şahitlerin belirtilmesi gibi tüm özellikler, aslında bugünden çok da farklı değildir. Senetler, günümüzde olduğu gibi üçüncü bir şahıs tarafından satın alınabilirdi; böyle bir durumda borçlu kişi, belgede geçen meblağı bu üçüncü kişiye ödemekle yükümlü sayılırdı. Verdiğimiz örnekteki bir diğer önemli nokta, uygulanan faiz sistemidir. Borcun miktarı 1/3 mina, yani 20 şekeldir. Bu borç ödenmediği takdirde ayda iki şekel faiz ödenecektir, bu yılda yüzde yuzymilik bir faiz oranına denk gelir. Başka belgelerden bu oranın yüzde iki yüz kırka kadar vardığı da tespit edilmiştir. Borcunu ödeyemeyen kimseler ise, bu borçlarını özgürlükleri ile ödemek zorundaydılar. Bu durumda ya borçlu olan kişi ya da onun ailesine mensup olan bir başka kişi rehin alınıyordu. Kültepe yazılı belgelerinde bu rehin alma hususunu gösteren çok sayıda belge mevcuttur:

"İkuppi-Assur'un 1/2 mina 5 şekel tasfiye edilmiş gümüşü, Puzur-Su'en'in 1/3 mina 5 şekel tasfiye edilmiş gümüşü. Abia bu paralardan dolayı rehin tutulmuştur. Onun yukarı (buraya) gelişinde 1/2 mina'yı iade edecek, ikinci 1/2 mina'dan dolayı tutulmuş bulunuyor. Assur-nisu'nun huzurunda, Hananum'un huzurunda, Assur-nada'nın huzurunda" (Kaynak: Bilgiç et al. 1990).

İnsanların rehin alınmasının yanında, eşyaların da rehin alındığı görülmektedir. Anlaşılacağı üzere dönemin ticaret sistemi son derece gelişmişti. Ödeme aracı olarak Babil'de bir tür "çek" bile kullanılıyordu. Yazılı bir tablet şeklinde olan çekte; birinin başkasından alacağı olduğunu ve belirtilen meblağının tabletin hamiline, borçlu olan kişinin yerine verilmesi yazılmaktaydı. Doğal olarak çeki yazan kişinin saygı değer, tanınmış bir tüccar olması gerekiyordu, aksi halde çeki nakde çevirmek mümkün olmayabilirdi. Bir başka örnekte, bir kişinin annesi ve kardeşi tarafından 1/2 mina 7 1/2 şekel gümüş karşılığında satıldığını görmekteyiz. Vermiş olduğumuz örnekte satılmış olan şahsın, aynı ücret karşılığında kendi özgürlüğünü geri alabileceği de kaydedilmiştir. Ayrıca belgelerde ev mühürlenmeleri ve ipotek işlemleri de belgelenmiştir. Tüm bu işlemler, hukuki açıdan kusursuz bir ticareti ortaya koyar.

Kültepe'de ele geçen ve yayınlanmış olan tüm tabletlere baktığımızda, fiyatların sabit kalmadığı da görülüyor. Fiyatlar bazen malın kalitesine göre, bazen ise kalitenin aynı olmasına rağmen değiştiği kaydedilmiştir. Bazı bilimciler bunun, borsanın ve enflasyonun ilk örneği olduğunu düşünmektedirler. Bir metinde "Uşurşa-İştâr bana geldiği zaman gümüşün fiyatı yüksekti" diye bir ibarenin geçmesi de bunu destekler niteliktedir.

Assurlu tüccarların, bu ticaretten elde ettikleri kâr oldukça yüksekti. Yazılı kaynaklara göre, tüm vergiler ödendikten sonra, yüzde yüzü geçen, hatta bazı durumlarda yüzde iki yüze varan bir kâr söz konusudur. Metinlerde elde edilen bilgilere

göre bir şekel gümüşe satın alınan kalay yaklaşık iki-ikibuçuk şekel gümüşe tekrar satılırdı. Dokumalar için de aynı durum söz konusudur. Burada yolun ne denli zor ve uzun olduğunu unutmamalıyız. O dönemde hiç bir tüccar yüzde otuz gibi bir kâr için bu zahmete kalkışmazdı, çünkü yolda birçok sorunun çıkması mümkündü. Malları taşımak için kullanılan eşeklerin belli aralıklarla değiştirilmesi gerekiyordu. Ayrıca tüccarın sermayesinin uzun yolculuk boyunca çalınma ve zarar görme gibi riskleri vardı. Bütün bu olumsuzluklara karşın elde edilen yüzde yüz ve yüzde iki yüz gibi bir kâr bu ticareti oldukça cazip hale getiriyordu.

Yüksek kârlara ve hukuki açıdan iyi organize edilmiş ticari sisteme rağmen, kendilerini hukukun üstünde sayan tüccarlar bu dönemde de eksik değildi. Kârlarını daha da arttırmak için, bazı kişiler ya vergileri ödemeyerek gizli bir şekilde ticaretlerini sürdürüyorlardı ya da yasak olan bazı malların ticaretini yapıyorlardı. Metinlerden, yasak olan mallardan birinin “meteorik demir” olduğu tespit edilmiştir. Bugün yapılan tütün ticareti ile karşılaştırabileceğimiz bu malın ticareti, o dönemde Anadolu Beyliklerine aitti yani onların tekelinde bulunuyordu. Kaçakçılığı önlemek için beylerin önlem alması son derece doğal bir sonuçtur. Çiviyazılı tabletlerden öğrendiğimiz kadarıyla, bu önlemlerin bazen başarı kazandıkları da kanıtlanmıştır. Bir ticari girişime katılan üç kişi tarafından Puzur-Assur’a yazılan bir mektupta şöyle denmektedir:

“İrra'nın oğlu Puşu-ken'e kaçak mal gönderdi. Onun kaçak malına el konuldu, Puşu-ken'i ise, saray tutukladı ve hapse attı. Gardiyanlar serttir. Kaçakçılığı ile ilgili beyçe, Lubuşaddiya'ya, Hurrama'ya, Şalahşuwa'ya ve kendi ülkesine yazdı; nöbetçiler dizildi. Lütfen herhangi bir malın kaçakçılığını yapma...” (Klengel 1979).

Kaçakçılık, görüldüğü gibi büyük suç sayılırdı. Kaçakçılık yapan kişiler tutuklanırdı ve hapse atılırdı. Cezalar o kadar büyüktü ki, yukarıda örneğini verdiğimiz durumdaki şahıslar, ortağı oldukları kişiyi kaçak mal göndermemesi konusunda şiddetle uyarılmaktaydılar.

Kaçakçılık değişik biçimlerde yapılmaktaydı. Bir metinden, malın farklı ve geçilmesi zor yollar üzerinden gönderildiği anlaşılmaktadır. Aynı metinde taşıyıcı kişi, kent kapılarında yer alan gümrükçülere yakalanmadan geçmesi için de uyarılmaktaydı. Böylece malın kontrol edilmemesi sağlanıyor ve dolayısıyla vergi kaçırılıyordu. Kaçakçılığa karşı alınan tüm önlemlere rağmen, tüccarlar arasında kaçakçılık alışılmış bir durumdu. Yazılı kaynakların arasında kaçak mallarla ilgili antlaşmalar bile bulunmaktadır.

Kültepe'deki iki saraydan biri ne adla anılır? Neden?

SIRA SİZDE

3

Kültepe'yi bütün yönleriyle ele alan bir yayını için bkz. T. Özgüç, Kültepe, Kaniş / Neşa, İstanbul, 2005, Yapı Kredi Kültür Sanat Y.

K İ T A P

Diğer Karumlar

Kültepe'nin yanında Anadolu'da Assur Ticaret Koloni Çağı ile çağdaş başka yerleşmeler de bulunmaktadır. Kültepe metinlerinden tanıdığımız ve yeri saptanabilen bir diğer karum “Karum Hattuş”tur. Bu karum aslında daha sonra Hitit başkenti Hattuşa olarak tanınan şehirden başkası değildir. Ünlü **Neşa (Kültepe) kralı Anitta** metnine göre Karum Hattuş, Anitta tarafından bir gece baskını sonucunda ele geçirilir. Anitta kenti yok eder ve “yerine yabancı otlar eker”. Ayrıca kentin

Neşa Kralı Anitta: Kuşşaralı Pithana'nın oğlu. Neşa kentini fethettikten sonra burayı kendine merkez seçer. Bazı araştırmacılar tarafından Hititlerin ilk kralı olarak da kabul edilir. Kültepe'de adını taşıyan bir mızrak ucu/hançer ele geçmiştir.

tekrar yerleşim görmemesi için de kenti lanetler. Bu lanetin etkili olduğu söylene-
mez, çünkü yaklaşık yüz yıl sonra Hitit kralı I. Hattuşili burayı kendine başkent
olarak seçer.

Arkeolojik olarak tespit edilen yerleşmeleri her zaman metinlerden bilinen ka-
rum ya da wabartum isimleriyle eşitlemek mümkün değildir. Bunun en güzel ör-
neklerinden biri Aksaray ilinde yer alan Acemhöyük'tür. Burada envanterleri ile
beraber iki saray yapısı ele geçmiştir. Bu saraylardan biri 70 kadar mekâna sahip-
tir. Her ne kadar buranın Karum Buruşhattum olduğu düşünülse de, ortaya çıkarı-
lan buluntular bunu henüz kanıtlamamıştır. Aynı şekilde Sivas'ta yer alan ve Ka-
rum Şamuha olabileceği düşünülen Kayalıpınar için de kanıt oluşturacak yazılı bel-
geler eksiktir.

Karumların Sonu

Karumların tam olarak neden ve nasıl sona erdikleri bilinmiyor. O dönemde Ana-
dolu'nun bir hâkimiyet mücadelesi içinde olduğu düşünülebilir. Muhtemelen bu
mücadele Assurlu tüccarların işine zarar vermeye başlamıştır. Bir diğer ihtimal ise,
farklı ve daha karlı hammadde kaynakların ve pazarların ortaya çıkması olabilir.
Sonuç olarak yaklaşık MÖ 1750 yıllarından sonra bu eski merkezlerde ticaret ke-
sintiye uğramış, bu nedenle de kentler giderek ıssızlaşmıştır. MÖ 1650 yıllarında
ise I. Hattuşili, Anadolu'nun ilk güçlü krallığı olan Hitit Devleti'ni kurmuştur. Ku-
rulan yeni devlet ile bu merkezlerin çoğu tarih sahnesinden kaybolur.

Özet

Anadolu'da ilk kez görülen Mezopotamya etkisini açıklayabilme

Yaklaşık MÖ 1950 yıllarında, Mezopotamya'da yaşayan Assurlular Anadolu'nun önemli merkezlerinde Ticaret Kolonileri kurulmuşlardır. Bu kentlerden büyük birer ticaret merkezi halinde olanlar, *karum* (liman, rıhtım) adını almaktaydı. Daha küçük olanlara ise Wabartum (misafir, konuk) denirdi. Yerel Anadolu beyleri ya da kralları, Assurluların getirmiş oldukları ticari mallardan tatmin edici miktarda vergi aldıkları bu ticareti desteklemişlerdir. Bu şekilde Anadolu'nun değişik yerlerinde birçok kent zenginleşmiş ve güçlenmiştir. Bu süreç Anadolu'daki yerel krallık merkezlerinde yaşayanların Mezopotamya kültürü ile tanışmasını ve yazıyı tanımasını sağlamıştır.

Orta Tunç Çağı olarak adlandırılan dönemin tarihi önemi açıklayabilme

Mezopotamya ile Anadolu arasındaki bu ticari sürecin kayıtlarını oluşturan yazılı belgeler, Anadolu tarihi konusunda doğrudan bilgi veren önemli belgelerdir. Kayseri yakınlarındaki Kültepe, Çorum yakınındaki Boğazköy ve diğer birçok yerleşmede bulunan kil tablet arşivleri bu döneme ışık tutar. Bu belgeler yardımıyla, dağların, nehirlerin, ovaların isimleri, yaşayan halkın kökeni, burada oluşturulan sistem ve ilişkilerin tarihi yazılabilmektedir.

MÖ 2. binyılın başında Anadolu'daki yoğun ticaret sistemini değerlendirebilme

Özellikle Kültepe'de bulunmuş olan çivi yazılı tabletler sayesinde, Assurluların ticareti ve bu ticaretin organizasyonu hakkında detaylı bir bilgiye sahibiz. Buna göre Assurlu tüccarlar oldukça yüksek vergi (hem Assur'a, hem de Anadolu Bey'ine) ödedikleri halde son derece yüksek de kâr elde ediyorlardı. "Assur Ticaret Kolonisi" teriminden, ticaretin tamamen Assurluların elinde olduğu anlaşılmalıdır. Şahıs isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla Anadolu ve Suriye kökenli tüccarlar da Kültepe'de ticaret ile uğraşmaktaydı. Bu dönemde kadınlar da ticari hayata katılmaktaydı.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Assurca bir kelime olup "li-man" anlamına gelmektedir?
  - a. Wabartum
  - b. Karum
  - c. Erişum
  - d. Kaniş
  - e. Bit/bitum
2. Bereketli Hilal olarak da tanınan bölgenin adı aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Assur
  - b. Sümer
  - c. Uruk
  - d. Mezopotamya
  - e. Akkad
3. Aşağıdakilerden hangisi en önemli madenlerden biri değildir?
  - a. Gümüş
  - b. Bakır
  - c. Altın
  - d. Kalay
  - e. Kurşun
4. Bilim insanlarının Kültepe höyüğünde yer alan sara-ya verdikleri ad aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Waşama
  - b. Anitta
  - c. Puruşhattum
  - d. Neşa
  - e. Bit/bitum
5. Aşağıdakilerden hangisi Kültepe'nin özelliklerinden biri değildir?
  - a. Eski adı Kaniş ya da Neşa'dır.
  - b. Dönemin en önemli karumlarından.
  - c. Hititler kurmuştur.
  - d. Höyük ve karum olarak iki bölüme ayrılmıştır.
  - e. Dönemin en güzel çanak çömlek örnekleri burada ele geçmiştir.
6. Aşağıdakilerden hangisi Assur Ticaret Kolonileri Çağında ağırlık ölçüsü olarak kullanılmıştır?
  - a. Gramatum
  - b. Mina
  - c. Miskal
  - d. Okka
  - e. Bit/Bitum
7. Aşağıdakilerden hangisi "misafir" anlamına gelen küçük ticaret birimi yerine kullanılmaktadır?
  - a. Bit/bitum
  - b. Karum
  - c. Neşa
  - d. Datum
  - e. Wabartum
8. Assurca, aşağıdaki dil ailelerinden hangisine bağlıdır?
  - a. Hint-Avrupa
  - b. Ural-Altay
  - c. Hint-Pasifik
  - d. Sami
  - e. Amerind
9. Aşağıdakilerden hangisi Assurlu tüccarların Anadolu'ya getirdikleri en önemli yeniliktir?
  - a. Yazı
  - b. Ticaret
  - c. Gümüş
  - d. Kalay
  - e. Eşek
10. Aşağıdakilerden hangisi Assurlu tüccarların özelliklerinden biri değildir?
  - a. Anadolu'da önemli bir ticaret ağı kurmuşlardır.
  - b. Anadolu'ya ilk defa yazıyı getirmişlerdir.
  - c. Anadolu ve Assur arasında kervanları gidip gelmiştir.
  - d. Assur'dan bakır getirmişlerdir.
  - e. Anadolu'da yerli kadınlarla da evlenmişlerdir.

Okuma Parçası

Kültepe'de bulunmuş olan Mama kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş kralı Warşama'ya gönderdiği mektup'tan alıntılar: *Mama kralı şöyle der: Kaniş kralı Warşama'ya de ki: "sen bana mektup gönderdin ve dedin ki: 'kölen Taişamalıyı ben teskin edeceğim. Fakat sen kölen Sibubalıyı teskin ediyor musun?' Madem ki Taişamalı senin köpeğindir, ne için başka krallarla münakaşa ediyor. Benim köpeğim Sibubalı diğer krallarla münakaşa ediyor mu?...*

...Düşmanım beni yener yenmez Taişamalı memleketime akın edip on iki şehrimi tahrip etti. Bu şehirlerin sığırlarını ve koyunlarını alıp götürdü...

Baban Inar, Harşamna kentini dokuz sene boyunca kuşattığı zaman, benim halkım senin ülkeneye akın edip, tek bir sığır veya tek bir koyun öldürdü mü? Bugün sen bana mektup yazıyorsun ve şöyle diyorsun: 'ne için yolu benim için açık bırakmıyorsun?...

Burada alıntılar halinde verdiğimiz mektup bir Anadolu Beyi'nden diğerine yazıldığı için son derece önemlidir. Mektubun Assurca olarak yazılmış olması Sami kökenli olmayan Kaniş kralının muhtemelen Assurlu bir kâtip aracılığı ile mektubu yazdırdığı düşünülmektedir (Balkan 1957).

Kendimizi Sinayalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise "Ticaret Ağı" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise "Giriş" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. e Yanıtınız yanlış ise "Anadolu'nun Yer altı Zenginlikleri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. a Yanıtınız yanlış ise "Kültepe" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise "Kültepe" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanıtınız yanlış ise "Ödeme Araçları ve Ağırlık Ölçüleri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise "Ticaret Ağı" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. d Yanıtınız yanlış ise "Anadolu'da Yazının Kullanılması" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise "Anadolu'da Yazının Kullanılması" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanıtınız yanlış ise "Kültepe'de Ticaret" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Kentlerin karum ya da wabartum olmaları tamamıyla sahip oldukları ekonomik güç ile bağlantılıdır. Bu güçleri değişik nedenlere dayanabilir. Bir kentin coğrafi konumu ya da kentin yakınında bulunan maden ocağı bile bazen bir kentin gelişmesini önemli ölçüde etkileyebilir. Ekonomik gücü olan bir merkez ise doğal olarak tüccarları da kendine çeker çünkü tüccarın aradığı tek şey, malları için güçlü bir pazardır. Bu nedenle Anadolu'nun bazı kentleri karum adını alırken, diğerleri ancak wabartum olarak değerlendirilmiştir.

Sıra Sizde 2

Günümüzde "koloni" kelimesi, "sömürge" yerine kullanılmaktadır. Bu terim daha ziyade İkinci Dünya Savaşı öncesinde batılı devletlerin hammaddeler elde etmek için özellikle Afrika ve Asya'da şiddet ve baskı ile kurmuş olduğu bölgeleri tanımlamaktadır. Buna karşın MÖ ikinci bin yılın başlarında Anadolu'da kurulan "koloniler" sömürge değil, "ticaret kolonileri"dir. Yerel yönetim değişik vergiler sayesinde önemli ölçüde kâr elde ettiği ve kendisinde bulunmayan bazı mallara da sahip olduğu için Assurlu tüccarlardan son derece memnundu.

Sıra Sizde 3

Kültepe'nin höyük kısmında arkeologlar tarafından açığa çıkarılan saraylardan biri "Warşama Sarayı" olarak adlandırılmaktadır. Bu sarayda ele geçen çivi yazılı bir mektup, Mama kralı Anum-Hirbi tarafından Kaniş kralı Warşama'ya gönderilmiştir. Warşama'ya gönderilmiş olan bu mektup sözü geçen sarayda bulunduğu için araştırmacılar sarayı bu şekilde adlandırmayı uygun bulmuşlardır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Alparslan, M. (2010). **Eski Anadolu'da Ticaret**, İstanbul.
- Balkan, K. (1957). **Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kıralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup**, Ankara.
- Bilgiç, E., Sever, H., Günbattı, C., Bayram, S. (1990). **Ankara Kültepe Tabletleri I**, Ankara.
- Bilgiç, E., Bayram, S. (1995). **Ankara Kültepe Tabletleri II**, Ankara.
- Darga, M. (1998). "Kanişli Beyler, Asurlu Tüccarlar", **Kapadokya**, İstanbul: 126-169.
- Diñcol, A. (1982). "Hititler Öncesinde Anadolu", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, İstanbul: 11-16.
- Klengel, H. (1979). **Handel und Händler im alten Orient**, Leipzig.
- Köroğlu, K. (2010). **Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Pers Dönemine Kadar**, İstanbul.
- Özgüç, T. (2005). **Kültepe, Kaniş / Neşa**, İstanbul.
- Roaf, M. (1996). **Mezopotamya ve Eski Yakındoğu** (Çev. Z. Kılıç), İstanbul.
- Veenhof, K.R. (2001). "Kaniş: Anadolu'da Bir Asur Kolonisi", **Cogito** 28: 317-332.

3

Amaçlarımız

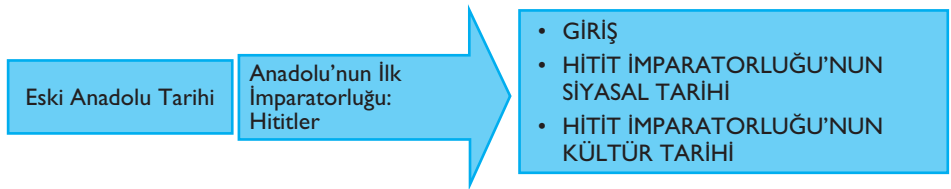
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Anadolu'nun ilk büyük krallığı - imparatorluğunu kuran Hititlerin kökenini, dilini ve yazısı tanımlayabilecek,
- Hititlerin imparatorluğa dönüşme sürecini değerlendirebilecek,
- MÖ ikinci binyılda Anadolu ve çevresindeki kültürel ilişkileri açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Anadolu
- Hattuşa/Boğazköy
- Çivi Yazısı
- Hiyeroglif Yazısı
- Geç Tunç Çağı

İçindekiler

Anadolu'nun İlk İmparatorluğu: Hititler

GİRİŞ

“Hitit” Kelimesinin Açıklaması

Hitit kelimesinin temelinde hat(t)- kökü vardır. Aynı kök başkentlerine verdikleri Hattuş(a) ve ülkelerine verdikleri **Hatti** adlarında da görülmektedir. Hitit ve Hititler kelimeleri ise, Tevrat'ta geçen (Eski Ahit) bir kelimeye dayanmaktadır (Het Oğulları, İbranca *hittim*, Arapça *Ben-i Het*). Ancak Tevrat'ta geçen Het Oğulları ile Anadolu'da büyük bir devlet kuran Hititler aynı değildir. Tevrat'ta bahsedilen Het Oğulları, MÖ birinci binyılda, yani Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, ağırlıklı olarak Kuzey Suriye'de kurulan **Geç Hitit Devletleri**'dir. Het Oğulları olarak Tevrat'ta geçen bu isim, daha sonra modern dillere, Almanca *Hebiter*, İngilizce *Hittites*, İtalyanca *Ititi*, Fransızca *Hittites* olarak geçer. Türkçeye bu isim Fransızca'daki Het Oğulları isminden Fransızca sıfat Hétéen kelimesinden girmiştir ve başlarda Fransızca'da okunduğu gibi, yani baştaki [h] sesi olmadan, *Eti* olarak yazılmıştır. Zamanla bu hatalı yazılışından vazgeçilmiş ve *Hitit* kelimesinde karar kılınmıştır. Türkçe yazılışındaki bu değişiklik nedeniyle eski nesil Hititleri, hâlâ *Eti* olarak bilmektedir.

Boğazköy arşivlerinin bulunmasıyla Hititlerin kendilerini “Hitit”, dillerini ise “Hititçe” olarak adlandırmadıkları ortaya çıkmıştır. Kendilerini *Neşalı* ve dillerini ise *Neşaca* olarak isimlendirdikleri yazılı belgelerde geçen *naşili*, *neşili* ve *neşumnil* (Neşa tarzında) kelimelerinden anlaşılmaktadır.

Çivi Yazısı

Çivi yazısı ilk olarak Mezopotamya'da ortaya çıkan bir yazı sistemidir. Mezopotamya ise bilindiği gibi, kabaca Dicle ile Fırat Nehirlerinin suladığı alanlara verilen coğrafi isimdir. Her iki nehrin yükselip alçalması nedeniyle, yıl içerisinde nehir boyunca çok kaliteli bir kil tabakası oluşmaktaydı. Mezopotamya'da yaşayan insanlar burada zahmetsiz olarak biriken kili, kerpiç-tuğla ya da çanak çömlek yapımı gibi birçok alanda kullanmışlardır. Yazı malzemesi olarak da kilden yapılan tabletler yaygın olarak kullanılmıştır. Tabletlerin adı Sümerce'de DUB, Akkadca'da *TUPPA*, Hititçede ise *tuppi*- idi. Bir kil tabletin alışılmış formu dikdörtgendir. Muhtemelen masa gibi düz bir yüz üzerinde hazırlanan tabletin arka yüzü bu nedenle düz iken, ön yüzü biraz bombelidir. Yandan bakıldığında mercek gibi görünen bu form sayesinde, kırık halde bulunan bir tabletin ön ve arka yüzünü tespit etmek mümkündür.

Hatti: Hattiler, Hititlerden evvel Anadolu'da bulunan ve eskiden yerli halkı olarak kabul edilen toplumdur.

Geç Hitit Devletleri: Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden bir süre sonra ortaya çıkan ve Anadolu'da yerel iktidarların devam ettiğini gösteren küçük ve yerel yönetimlerdir (Bkz. Ünite 4).

Çivi yazılı tabletlerin büyüklükleri çeşitlilik göstermektedir. 1,6 x 1,6 cm boyutlarında tabletlerin yanı sıra, 36 x 33 cm boyutlarında tabletler de belgelenmiştir. Tabletler tek sütunlu olabileceği gibi, çok sütunlu olmaları da mümkündür. Çivi yazısı soldan sağa yazılan bir yazı sistemidir. Kil tabletlerin alışılmış formu dikdörtgen olsa da, bunun yanı sıra farklı formlar da mevcuttur. Formların farklılığı dönem, metnin içeriği ya da metnin uzunluğu ile ilgili olmalıdır. Eski Babil ve öncesine ait öğrenci tabletleri, çoğunlukla yuvarlak tabletlerdir. Bununla beraber III. Ur Sülalesi Dönemi'ne ait tarım içerikli metinler ve Eski Babil idari metinleri yine yuvarlak forma sahiptir. Çivi biçimli konik tabletlerin içeriği, ev satım belgeleri ve yapı yazılarıyla sınırlıdır.

Resim 3.1

*Konik tablet örneği
(Hırçın 1998).*

Resim 3.2

*Bir kral yazıtını
içeren prizma
şeklindeki tablet
(Hırçın 1998).*

Prizma şeklinde olanlar ise, Akkad kralı Sargon öncesi dönemden Eski Babil Dönemi'ne kadar, alışılmış şekildeki tabletlere yazılan sözlük metinleri ve bazı Sümerce edebi metinlerde kullanılmışlardır. Eski Babil Dönemi'nden sonra, 6 ya da 8 sütunlu prizmalar, çoğunlukla kral yazıtları için kullanılmıştır.

Bu örneklerle ek olarak mektuplar, günümüzde olduğu gibi kilden yapılmış olan zarflar içine konulurdu. Zarfların kullanılması ilk defa III. Ur Sülalesi Dönemi'nde özellikle idari metinlerin yazımında kullanılmıştır. Bu zarflara, kil tabletlerde yazılan bilgiler aynen geçirilirdi ki, şüphe duyan alıcı istediği takdirde zarfı kırar ve zarfta yazılanı, içindeki metin ile kontrol edebilirdi. Eski Babil ve Eski Asur dönemlerindeki zarflar, bugünkü zarf kullanımına daha da benzerlik gösterir, çünkü üzerlerinde gönderen kişinin ismi ve imzası yerine geçen mühür baskısı yer alırdı. Bu tür zarflı tabletlerin en güzel örnekleri Assur Ticaret Kolonileri'nin Anadolu'daki merkezi durumunda olan ve Kayseri yakınında bulunan Karum Kaniş'ten (Kültepe) bilinmektedir.

Doğu Akdeniz havzası ve Mezopotamya yazı sistemlerinin doğduğu ve geliştiği bölgelerdir; hieroglif sistemi Mısır'da, çivi yazısı Mezopotamya'da doğmuştur. Aslında tüm yazıların kökeninde resim vardır.

Resim 3.3

İlk resimler	90° sola dönüş	3. binyıl ortası	3. binyıl sonu	Eski Babil	Yeni Asur	Logogram	Hece Değeri	Anlamı
						AN DINGIR	an, il	Gök, yıldız, tanrı
						MUNUS	sal, sal, mi, rak	Kadın
						KUR	kur, mat, nat, sat, lad	Dağ, ülke
						SAG	sag, sag, ris	Baş, birinci
						KA,DU, INIM,ZU	ka, du, zu	Ağız, konuşmak, söz, diş
						NIG,GAR NINDA	nig, sa, gar, ni	şey, yerleştirmek, ekmek
						KU (KAXNIG)	ku	yemek yemek, yiyecek
						HA	ha, ku	Balık
						GU,GUD	gu	Sığır
						AB	ab, lid, rim, li	inek
						ŞE	se	Tahıl, arpa

Çivi yazısının gelişimini gösteren tablo (Alparslan 2010).

Halen daha yazı-resim işlevselliğini korumaktadır: bugün havalimanları, fuar ve sergi salonları, telefonlar, acil çıkışlar, bagaj teslimatı, herhangi bir dile bağlı olmaksızın resim-yazılar ile gösterilir. Ancak bu resim-yazı sistemi ile soyut kavramları ya da dillerdeki 'kip', 'zaman', 'şahıs' gibi unsurları göstermek mümkün olamamaktadır. Aslında birer fikir yazısı olan resim-yazıları, kullanan toplumlar tarafından kilden tabletler üzerine stylus adını verdiğimiz ucu sivri bir alet yardımı ile yazıyorlardı.

Resim 3.4

Çivi yazısının kil tablet üzerine yazılma biçimi. Stylus'un henüz ıslak iken kil üzerine bastırılması sonucu ortaya çıkan işaretleri, bilim adamları çivi yazısı olarak adlandırmıştır.

Önceleri resim yazısı olarak başlayan yazı, evrimleşerek, özellikle kil tabletlerin yuvarlak hatlı resimler çizmeye pek elverişli olmaması nedeniyle daha linear (çizgisel) bir görüntü almıştır. Kil dışında deri, tahta, balmumu da tablet yapımında kullanılmıştır. Ancak dayanıksız malzemeler olduğu için günümüze ulaşmış çok fazla örneği yoktur. Bunların dışında örneği tek de olsa, bronzun da tablet yapımında kullanıldığını biliyoruz.

Hitit Çivi Yazısı

Hititler, dillerini yazıya geçirmek amacıyla, bir hece yazısı sistemi olan çivi yazısını kullanmışlardır. Çivi yazısı o dönemde, yani MÖ on yedinci yüzyılda bin seneye aşkın bir zamandır Mezopotamya'da kullanılmaktaydı. Anadolu, çivi yazısı ile ilk defa Assur Ticaret Kolonileri Çağ'ında (yak. MÖ 1950-1750), Assur'dan gelen tüccarlar sayesinde tanışmıştır. Ancak ilginçtir ki, Hititler kendilerinden evvel Anadolu'da kullanılan bu yazı üslubunu (biçimini) değil, Eski Assur Çivi Yazısı'ndan farklılıklar gösteren Eski Babil Çivi Yazısı üslubunu kabul etmişlerdir.

Genç bir bilim dalı olan Hititoloji, Hint-Avrupalı bir toplum olan Hititlerin (MÖ 1650-1200) dillerini ve çivi yazısı sistemini kullanarak kilden tabletler üzerine kaydettikleri yazılarını okuyarak, Hitit toplumunu anlamaya çalışan bilim dalıdır. Hititçe Hint-Avrupa Dil Ailesi'nin yazılı belge bırakmış en eski üyesidir. Bu dil ailesi ise, Hint Okyanusu'ndan Atlas Okyanusu kıyılarına kadar uzanan coğrafyada, Türkçe-Macarca-Fince dışında konuşulan tüm dilleri içine alır. Hititlerin, hemen her konuda yazdıkları tabletlerin sayısı, günümüzde halen devam eden pek çok kazı sayesinde binlerce sayıya ulaşmıştır.

Hititoloji, pek çok bilim dalı ile beraber çalışmalar yapmak zorundadır. Çünkü çivi yazılı tabletlerden elde edilen verilerin konusu gereği bazen Dinler Tarihi, bazen Eskiçağ Tarihi, bazen Arkeoloji, Coğrafya, Tıp ve Anatomi, Biyoloji gibi bilim dalları ile çalışmak ve bu alanlardan yardım almak zorundadır. Örneğin bir doğum ya da ölüm ritüelini içeren çivi yazılı metni anlamak ve günümüzle karşılaştırmak için tıp ve anatomi bilgisine ihtiyaç vardır ya da tarihi-coğrafya çalışmalarını yürütebilmek için coğrafyadan yardım almak gerekir. Aynı şekilde ticaretle alakalı bir metni açıklayabilmek için, metinde geçen ticari mallardan örneğin kalayın, bakırın, demirin Anadolu ve çevresinde nerelerden elde edildiğini ve nasıl ergitilerek malzeme yapımında kullanıldığını açıklamak için metalurjiden, bir binanın yapımını anlatan metinler için mimarlık bilgilerine başvurmak gerekmektedir. Hititoloji, bunlar içerisinde en çok Arkeoloji bilimi ile beraber yol alır. Maddi kültürü (çanak çömlek, ev gereçleri, mimari kalıntılar gibi) inceleyerek Eskiçağ kültürlerini açıklamaya çalışan Arkeoloji, gerçekleştirdiği kazılar ile tabletlerin bulunmasını sağlar.

Hititoloji gerçekleştirdiği filolojik çalışmalar sonucunda, diğer Hint-Avrupa Dilleri olan Latince ve Eski Yunanca ile günümüz İngilizce, Almanca, Fransızca dillerinin etimolojik problemlerinin anlaşılmasına yardımcı olmakta, bu diller ile Hititçenin ilişkisini araştırmaktadır. Tıpkı Latince ve Eski Yunanca gibi Hititçe de ölü bir dildir. Bugün konuşulmayan veya kullanılmayan diller, "Ölü Dil" olarak adlandırılır. Merkezi Anadolu'da bulunan Hititler, Mezopotamyalı Kültürler ve Avrupa Kültürünün temelini teşkil eden Eski Yunan ile Latin Kültürleri arasında bir köprü görevi görmüş ve Dünya Bilim Tarihi içerisinde yerini almıştır.

Hititler çivi yazısının yanı sıra ikinci bir yazı sistemini de kullanmışlardır. Kayalara yapılmış kabartmalardaki yazıtlarda, taş stellerdeki yazıtlarda, kral ve şahıs mühürlerinde, bazı kaplar üzerinde hiyeroglif sisteminde yazılmış yazılar mevcuttur. Hitit-Luwi Hiyeroglifi olarak tanımladığımız bu yazı sisteminin esin kaynağı muhtemelen Mısır Hiyeroglif yazısıdır. Çivi yazısının aksine, hiyeroglif kullanılan yerler halka açık kaya kabartmaları ya da halktan insanlara ait mühürlerdir. Buradan hareketle çivi yazısı sisteminin resmi yazı ve dil olduğu, hiyeroglif sistemi ve yansıttığı Luwi dilinin toplumun geniş kesiminin kullandığı dil ve yazı olduğu söylenebilir.

Hititler, hangi yazı sistemlerini kullanmışlardır, açıklayınız.

SIRA SİZDE

1

Hitit Çivi Yazısı ve Hititoloji hakkında genel bilgiler edinmek için bakınız Alparslan, M. (Haz.), *Hititolojiye Giriş*, İstanbul 2010.

K İ T A P

HİTİT İMPARATORLUĞU'NUN SİYASAL TARİHİ

Hititlerin Kimliği

Hititlerin Anadolu'ya MÖ üçüncü binyılın sonunda ya da ikinci binyıl başlarında göç ettikleri varsayılır. Anadolu'da bu dönemde, yerel beyliklerle anlaşmalı olarak ticaret yapan Assurlu tüccarların kurdukları pazar yerleri (karumlar) ve menzil istasyonlarından oluşan bir örgüt bulunmaktaydı. Bu tüccarların kullandıkları "çivi yazısı" ile yazılmış Assurca belgelerde geçen şahıs adlarından ve bazı teknik terimlerden Hint-Avrupalıların, kendi idarelerinde küçük beylikler kuracak kadar uzun bir süredir Anadolu'da yerleşik olduklarını anlıyoruz.

Hititler öncesinde Anadolu'da, ülkeye adlarını veren Hattilerin yaşadıkları bilinmektedir. Hattice ve Anadolu'nun güneydoğusu ve Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da konuşulan **Hurri Dili**, modern akrabaları açısından Kafkas dillerine yakınlık göstermektedirler. Bu dilleri konuşanlarla Hint-Avrupalılar arasında dinsel, kültürel ve siyasi her türlü ilişki ve doğal olarak etkileşim olmuştur.

Hititlerin başkenti, Çorum sınırları içinde kalan ve eski adı Hattuşa olan Boğazköy'dür. Ancak bugün hâlâ tam olarak açıklığa kavuşturulamamış bir soru vardır: "Hititler Anadolu'yu bir halk mıdır, yoksa Anadolu'ya göç yoluyla başka bir yerden mi gelmişlerdir? Öyleyse nereden ve hangi yollarla gelmişlerdir? Çoğunlukla kabul edilen görüş; Hititlerin Anadolu'ya küçük gruplar halinde geldikleri ve kültürel olgularını yavaş yavaş kabul ettirdikleri şeklindedir. Hint Avrupalı toplumların anavatanı için ise, pek çok bilim adamı Karadeniz'in kuzeyini teklif eder.

Tarihleri boyunca genişlemeci bir politika izleyen Hititler, düzenledikleri askeri seferler ile Kuzey Suriye'ye, Batı ve Güney Anadolu'ya kadar yayılmışlardır. MÖ on üçüncü yüzyılda Hitit Devleti altın çağını yaşamış, birçok ülkeyi kendine bağlamış, böylece hem siyasi hem de ekonomik açıdan güçlenmiştir.

Boğazköy (Hattuşa)'deki arşivlerde 25.000'den fazla sayıda tablet ve tablet parçası bulunmuştur. Ayrıca Anadolu'da yapılan diğer kazılarda Tokat ilinin Zile ilçesi yakınlarındaki Maşathöyük (Tapigga), bugün Çorum'a bağlı olan Ortaköy (Şapinuwa) ve Sivas-Kuşaklı (Şarişsa)'da da arşivler ortaya çıkartılmıştır. Başkent Hattuşa'daki arşivler tam anlamıyla bir devlet arşivi niteliğindedir. Mitolojiden tıbbı, din-den hukuka çeşitli konularda kayıtlar bulunmasına rağmen halkın yaşamı hakkında doğrudan bilgi veren tabletler yoktur. Bununla birlikte, özellikle kanun metinleri sayesinde sıradan insanın yaşamı hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz.

Hurri Dili: Kuzey Suriye'de Anadolu ile Mezopotamya kültürlerinin geçiş bölgesinde yer alan Hurri toplumunun dili.

Hitit Siyasal Tarihi'ne Genel Bir Bakış

Resim 3.5

MÖ İkinci binyılda Anadolu'da Hitit yer adlarını gösteren harita.

Assurlu tüccarlar döneminde, yerel beyler arasında başlamış olan, birbirlerinin topraklarını zorla ele geçirerek ve aralarında bazı ittifaklar yaparak egemenlik alanlarını büyütme ve böylece ticaretten daha çok kazanç elde etme girişimleri, Hint-Avrupalı soyundan olan Kuşşar kralı Pithana ve oğlu Anitta tarafından başarılı bir biçimde uygulanmıştır. Böylece M.Ö. 1750 dolaylarında Anadolu'da ilk siyasal birlik kurulmuştur. Başkentini Kuşşar'dan en büyük pazar yeri olan, Kayseri yakınındaki Kaneş'e taşıyan Anitta, sonradan Hitit Devleti'nin başkenti olacak Hattuşa kentini fethetmiş ve burayı yerleşime açacak olan kişiyi de lânetlemiştir.

Hitit Kral Listesi	
I. Hattuşili	1650-1620
I. Murşili	1620-1590
I. Hantili	1590-
I. Zidanta	
Ammuna	
I. Huzziya	1525
Telipinu	1525-1500
Tahurvaili	1500-
Alluvamna	
II. Hantili	
II. Zidanta	
II. Huzziya	
I. Muvatalli	-1450

I/II. Tuthaliya	1450-1420
I. Arnuvanda	1420-1400
II/III. Tuthaliya	1400-1380
I. Şuppiliuma	1380-1345
II. Arnuvanda	1345-1343
II. Murşili	1343-1310
II. Muvatalli	1310-1282
III. Murşili	1282-1275
III. Hattuşili	1275-1250
IV. Tuthaliya	1250-1220
Kurunta	1220-1215
III. Arnuvanda	1215-1210
II. Şuppiliuma	1210-1200

Geçmişteki bu lânete aldırış etmeyen ve kendi adını bile bu kentten alan Hattuşili, Hattuşa'yı başkent olarak seçmiştir. Anitta ile I. Hattuşili arasındaki yaklaşık

yüz yıllık sürede meydana gelen olaylar günümüze belgelerle gelememişse de, Kuşşar Kralı soyu ile Hattuşa Kralları arasında bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. I. Hattuşili'nin ölüm döşeginde yazdırmış olduğu siyasal içerikli vasiyetnamesinden, kendisinden sonra tahta geçecek bir velihaht saptamada birçok sorunla karşılaştığını öğreniyoruz. Aynı belgede, I. Hattuşili'den önceki Kuşşar krallarının da benzer problemlerle uğraştıklarından söz edilmektedir. I. Hattuşili velihaht olarak torunu I. Murşili'yi atamış ve onun iyi yetiştirilmesi ve korunup, kollanmasını da vasiyet etmiştir. I. Hattuşili'nin ilk Hitit Büyük Kralı sayılmasının nedeni, onun Anadolu sınırları dışına taşan yayılımcı bir politika izlemesidir. Bu kraldan sonra başa gelenler, onun koyduğu Kuzey Suriye'yi elde tutma hedefini benimsemişlerdir. Kendisi Kuzey Suriye'ye yaptığı seferde **Alalah** kentini almış, torunu I. Murşili, daha ileri giderek, **Halpa**'yı da egemenlik alanına katmıştır. Fakat bu başarıların verdiği cesaret, I. Murşili'nin sonunu hazırladığı gibi, devleti de uzun bir kargaşa dönemine sokmuştur. Murşili, topraklarını Babil'e kadar genişletme hayaline kapılmış ve bunu da gerçekleştirmeyi başarmıştır. Ancak bu başarı kısa süreli olmuş, Hitit ordusu uzun ikmal yolu nedeniyle fethettiği Babil'de fazla kalamamış, elde ettiği ganimetleri dahi yollarda bırakarak, Anadolu'ya geri çekilmiştir. I. Murşili'nin ve ordusunun Hattuşa'dan uzak kalmasından yararlanılarak, ülkede krala karşı en yakınlarının başında bulunduğu bir komplo kurulmuş ve geri döner dönmez I. Murşili, eniştesi Hantili tarafından öldürülmüştür.

I. Murşili'nin öldürülüşünden sonra Hantili tahta çıkmıştır. Bundan sonraki dönem bir entrikalar, ihanetler ve cinayetler dizisine dönüşmüş, Hitit Devleti'nin git-tikçe azalan askerî ve siyasî gücü sadece iç sorunların çözümü için harcanmıştır. Krallık tahtının bir kaç kez el değiştirmesinden sonra, MÖ 1525 yılı dolaylarında, kral Huzziya tarafından hazırlanan komplodan, onun kız kardeşiyle evli olması sayesinde kurtulan Telipinu, kralı devirip başa geçmiştir. Telipinu, ihanet ve cinayetlere son vermek için, tahta geçişi düzenleyen bir ferman çıkarmıştır. Buna göre "birinci dereceden", yani kralın asıl eşinden olan prens kral olacak, eğer yoksa "ikinci dereceden", yani ikinci eşten doğma bir oğul devletin başına geçecekti. Eğer o da yoksa "birinci dereceden" bir kıza, bir "içgüveysi" koca alınacak ve o kral olacaktı. Ancak tahta çıkış kuralları, Telipinu'dan sonra yine bozulmuştur. Huzziya'nın kardeşlerinden biri olan Tahurvaili, Hitit krallık tahtı üzerindeki iddiasını, oldukça yaşlı olmasına karşın gerçekleştirmeyi başarmış ve bir süre devleti idare etmiştir. Onu izleyen yaklaşık elli yıllık sürede haklarında ayrıntılı bilgimiz olmayan krallar egemen olmuşlardır.

MÖ 1450 yıllarında tahta çıkan ve otuz yıl kadar egemen olan kral II. Tuthaliya ve kraliçesi Nikkalmati döneminde devletin yeniden toparlandığı görülmektedir. Bu kraliçeyi Arnuvanda ve kraliçesi Aşmunikal izler. Arnuvanda'dan sonra oğlu III. Tuthaliya ve kraliçesi Taduhepa egemen olmuşlardır. Bu çiftin Genç Tuthaliya olarak belgelere geçen oğulları daha tahta geçmeden, kardeşi Şuppiluliuma tarafından öldürtülmüştür. Hitit tahtını kan dökerek elde etmesine karşın bu kral, devleti imparatorluk haline dönüştüren kişidir. Ülkenin toprakları bu kral döneminde tekrar genişlemiş, Halpa, Kargamış alınarak tüm Kuzey Suriye egemenlik alanı içine katılmış, alınan bu iki önemli kentin başına Şuppiluliuma'nın oğulları getirilmiştir. Ayrıca, Güneydoğu Anadolu'da güçlü bir devlet durumuna gelen ve Kuzey Suriye üzerinde emelleri bulunan Mısır ile ittifak yapan Mitanni Devleti de ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.

Bu dönemde Şuppiluliuma ilginç bir istekle de karşılaşır. Hitit Devleti'ne rakip olan Mısır'dan bir elçi gelerek, kraliçeden bir mektup getirir. Bunda Mısır kraliçe-

Alalah: Alalah kenti, günümüz Hatay ili, Amik Ovası'ndaki Tel Açana Höyüğü'nün çivi yazılı metinlerde geçen adıdır.

Halpa: Günümüzde Suriye sınırları içerisinde kalan Halep kentinin çivi yazılı metinlerdeki adıdır.

si, tahta geçecek bir oğla sahip olmadığından söz ederek, ölen kocasının yerine, kendisiyle evlenip, firavun olması için Hitit kralından bir oğul istemektedir. Hitit kralı önce bunu bir tuzak zanneder ve durumu tahkik etmesi için Mısır'a bir adamını yollar. Mısır'dan dönen elçi durumun doğruluğu haberini getirince, kral bir oğlunu Mısır'a firavun olmak üzere gönderir. Fakat Şuppiluliuma'nın tuzak korkusu ile gecikmesini fırsat bilen Mısır'daki muhalifler, firavun olarak bir saray görevlisini seçerler ve ülkelerine gelen Hitit prensi Zannanza'yı öldürürler. Hitit kralı bu haberi alınca, Suriye'deki Mısır güçlerine saldırır ve onları yener. Bu olayla Hatti ve Mısır ülkelerini Kadeş Savaşı'na kadar sürükleyecek çatışmalar başlamış oldu. Bu seferin Hatti ülkesine verdiği en büyük zarar, Suriye'den getirilen esirlerin yirmi seneden uzun sürecek olan veba salgınına neden olmasıdır.

Şuppiluliuma'dan sonra oğlu II. Arnuvanda kral oldu. Ancak kendisi vebaya yakalanması nedeniyle tahta kısa bir süre kaldı. Onu izleyen kardeşi II. Murşili, Hitit tarihinin hem kudretli krallarından biridir, hem de babası Şuppiluliuma'nın ve kendisinin icraatı hakkında yıllara göre yazdırdığı ayrıntı belgeleri bırakması bakımından, önemli bir tarih yazıcısı sayılır. II. Murşili yıllıklarında genç yaşta kral olduğu için, uzun egemenlik yıllarının başında, düşmanlarının çocuk diye nasıl kendisini küçük gördüklerini, fakat Arinna kentinin Güneş Tanrıçası'nın yardımı sayesinde on yıl içinde tüm düşman ülkeleri nasıl yenilgiye uğrattığını anlatmaktadır.

II. Murşili'nin askerî seferleri Kuzey Suriye'de durumun yeniden Hitit lehine düzelmesini sağlamış, ölen Kargamış kralı yerine Şuppiluliuma'nın torunu geçirilmiş, Halpa'da da aynı şey gerçekleşmiş, orada da yine ölen kralın oğlu, babasının tahtına oturtulmuştur. Böylece Hitit kral hanedanının ikincil kolu, bölgede kalarak, Hitit çıkarlarını korumayı sürdürmüştür. Murşili'nin çocuk yaşta tahta geçmesini fırsat bilen, Anadolu'nun kuzeyinde yaşayan Kaşka boylarının saldırıları ve batıdaki Arzawa ülkelerinde görülen itaatsizlikler de askerî güç kullanılarak bastırılmıştır. Murşili döneminin en çarpıcı olaylarından birisi, ülkeyi kasıp kavuran veba salgınıdır. Bu salgının çıkış nedenini II. Murşili, babasının Genç Tuthaliya'yı öldürterek tahtı ele geçirmesine bağlamaktadır. O kadar çok insan vebaya kurban gider ki, kral salgını uzaklaştırmaları için tanrılara yakarırken, "eğer herkes ölecek olursa, size kim kurban sunar" diyerek, onlara bir tür gözdağı verir. Murşili'nin başına ilgi çekici bir olay da gelmiştir. Bir askerî sefer sırasında arazide iken çakan bir şimşek ve şiddetli gök gürlemesi kralı öylesine korkutmuştur ki, konuşma yeteneğini yitirip, diline bir tutukluk gelmiş, kendi anlatımıyla "sözler ağzından zorlukla çıkar" olmuştur.

Murşili'nin üç oğlundan ikisi, Hitit tarihi için önemlidir. Babasından sonra tahta geçen Muvatalli, bu adı taşıyan ikinci kraldır. İlki hakkında, fazla bilgimiz bulunmamaktadır. II. Muvatalli babasının yerine geçtiğinde, kardeşi Hattuşili de ordu komutanı olmuştu.

Kral kardeşini önce "saray muhafızlarının başı" rütbesine getirdi sonra da, Yeşilirmak Havzası'nı içine alan ve başkenti bugünkü Amasya yakınlarında olduğu kabul edilen *Yukarı Ülke*'nin idaresi ile görevlendirdi. Askerî bakımdan yetenekli olan Hattuşili, bu konumda kuzeyden gelecek Kaşka tehdidine karşı Hatti ülkesini güvenceye almıştı. Bu bakımdan kardeşine yardım ediyor görünüyorsa da, gerek karizmatik kişiliği, gerek ordu üzerindeki etkisi ile onu korkuttuğu bellidir. II. Muvatalli, bir egemen kral gibi davranan Hattuşili'den uzaklaşmak için başkentini Konya'nın güneyinden Toros Dağları'na kadar uzanan ovalık bölgeyi kapsayan Aşağı Ülke'de, bugünkü Karaman yakınlarındaki Kızıldağ ile eşitlenen Tarhuntaşşa kentine taşımıştı. Bu taşınma, taraflarca hiç açık biçimde ifade edilmemiş olsa

da, ülkenin idaresinin fiilen Yukarı Ülke ve Aşağı Ülke olarak ikiye ayrılması ve sanki bir ortak krallık kurulmuşçasına iki kardeş arasında paylaşılması anlamına gelmektedir.

II. Muvatallı döneminin en önemli olayı, Hatti ülkesi ile Mısır arasındaki ilişkilerin çatışma noktasına varmasıdır. Firavun II. Ramses egemenliğinin dördüncü yılında Suriye üzerine yürümüş ve oradaki küçük krallıkları baskı altına almıştı; Amurru kralı Hititlerle olan antlaşmasını bozup Mısır tarafına geçmişti. Kuzey Suriye'de Hatti aleyhine dengeler bozulmuş, Kargamış tehlikeye girmişti. Savaş kaçınılmaz olunca, Hatti ülkesinin her yerinden asker toplandı. Hattuşili de Yukarı Ülke'den topladığı Kaşkaları komutası altına alarak kardeşinin yardımına gitti. Sonuçta, Kadeş kenti yakınlarında karşılaşan Hitit ve Mısır orduları arasındaki mücadelede (MÖ 1285), Ramses'in bir taktik hatası nedeniyle Mısır'lılar başarı kazanamadılar.

II. Muvatallı ölünce, yerine oğlu Urhi-Teşup, III. Murşili adıyla geçti. İlk icraatı başkenti tekrar Hattuşa'ya taşıyarak, ülke idaresinin bölünmüşlüğüne son vermek oldu. Bu olaydan sonra yukarı ülkede egemen olan Hattuşili, askeri gücünü kullanarak yeğeni III. Murşili'yi tahttan uzaklaştırıp kendisi kral oldu. Onu kuzey Suriye'deki küçük bir yerel krallık olan Nuhaşşe'ye sürdü, oradan kaçacağını haber alınca da büyük bir olasılıkla Kıbrıs'a yolladı. III. Hattuşili Kadeş Savaşından dönerken Lavazantiya kentinde, bir rahibin kızı olan Puduhepa ile evlenmişti. Bu kraliçe Hitit tarihindeki en kişilikli kadın oldu; eşinin görevlerini paylaştı, kendi başına başka ülkelerin kralları ile mektuplaştı. III. Hattuşili iyi bir diplomat ve uluslararası politik dengeleri kullanmasını iyi bilen bir devlet adamıydı. Kadeş Savaşı'ndan sonraki gerginliği bitiren "ebedî barışın ve ebedî kardeşliğin" antlaşması ile Mısır ilişkilerini düzeltmiştir (MÖ 1270).

Resim 3.6

Kadeş Antlaşması, Mısır ile Hitit ülkeleri arasında yapılan tarihteki ilk uluslararası barış antlaşmasıdır. Çivi yazılı kil tablet, İstanbul Arkeoloji Müzesi.

III. Hattuşili'nin ölümünden sonra, Hitit tahtına oğlu IV. Tuthaliya geçmiştir. Onun döneminde de Ulmi-Teşup'un bağımlı kral statüsü devam etmiş, hatta ken-

disine daha fazla haklar verilen bir antlaşma metni hazırlanmıştır. Tunç bir tablet üzerine yazdırılan bu antlaşmada Ulmi-Teşup'un ikinci adı olan Kurunta geçmektedir. IV. Tuthaliya, parlak bir dönemin varisi idi, ama, çeşitli koşullar bu dönemin aynı şekilde sürmesine izin vermedi. Anadolu içindeki düşmanlar olan, kuzeyde Kaşkalar ile batıdaki Aşşuwa ülkesi ile yapılan mücadeleler, devleti yıpratıyordu. Dışarıda ise Assur kralı Tukulti-Ninurta, Tuthaliya'nın gerginliği azaltmak için yazdırdığı ılımlı ifadeler içeren tüm mektuplara rağmen, açıkça düşmanlık etmeye başlamış, Hatti topraklarına saldırıda bulunmuş, işgal ettiği yerleri yağmalamış ve 28.800 kişiyi topraklarından sürüp, çıkarmıştı. Assur'a karşı Kuzey Suriye'de durumu sağlamlaştırmak için Amurru ve Ugarit kralları ile yeni antlaşmalar imzalanmıştır. Ayrıca Assur'un ticaretine ambargo koymak ve önemli bir Doğu Akdeniz limanı olan Ugarit'e ulaşmasına engel olmak için, Amurru kralı ile yapılan antlaşmaya, Assurlu tüccarların ülkesinden transit geçmesini yasaklamasına ilişkin maddeler konmuştur.

IV. Tuthaliya'nın ölümü üzerine Hatti ülkesi yeni bir taht kavgasına sahne olmuş, III. Hattuşili'nin Tarhuntaşa kralı yaptığı Ulmi-Teşup=Kurunta, Hitit Krallığı üzerindeki, aslında yasal olan iddiasını gerçekleştirmek üzere, isyan etmiş ve Hattuşa'da idareyi ele almıştır. Son yıllarda Boğazköy kazılarında ortaya çıkarılan mühürleri ve Konya'nın Hatip mevkiinde bulunan hiyeroglif yazıtlı kaya kabartması, Kurunta'nın çok kısa olmayan bir süre tahtta kaldığını kanıtlamaktadır. Zaten başa geçtiğinde yaşlı olan Kurunta ölünce, kendi oğlu olmadığı için, yerine IV. Tuthaliya'nın oğlu III. Arnuvanda geçti. Bu kralın da egemen olduğu yaklaşık beş yıl sürsünce IV. Tuthaliya'nın son egemenlik yıllarında Hatti ülkesi için Assur tehlikesi bir süreliğine azalmıştı. Çünkü Assur kralı Tukulti-Ninurta, iktidar kavgalarına giriştiği oğlu tarafından öldürülmüştü. Arnuvanda çocuksuz öldüğünde, haremde hamile bir kadın bile olmadığı belgelerde geçmektedir. Bu nedenle, kardeşi II. Şuppiluliuma tahta geçirilmişti.

Ülkenin her yanında kargaşa olduğunu ve bu son kralın bunları düzene sokmak için çabaladığını askerî icraatını anlattığı yazıtından öğrenmekteyiz. Bunların yoğunlukla Anadolu'nun güney-batısındaki Lukka Ülkesi'ne (klasik dönem Likya) ve batısındaki Maşa ülkesine yapılmış olması, buralarda bir sorun yaşandığına işaret etmektedir. Bu durum, "Deniz Kavimleri" adıyla bilinen ve Ege adalarında yaşadıkları sanılan insanların, kıyılardan başlayarak Anadolu'yu işgal etmelerine uymaktadır. Yalnız Hatti ülkesi için değil, tüm Doğu Akdeniz için yıkıcı etkileri olan bu göçün nedenlerini bilemiyoruz. Ancak, Hitit belgelerine göre Anadolu'da yedi yıl hüküm süren kuraklığın, zaten su kaynaklarından yoksun olan adalarda göçü zorunlu kıldığı düşünülebilir. Mısır kaynaklarına göre bu göç, Hitit devletini ve Kuzey Suriye kentlerini yok etmiş, ancak bu gücün karşısında Mısır güçlükle durabilmiştir. II. Şuppiluliuma, Kurunta zamanında doğal olarak Hitit topraklarına entegre olan ve anlaşıldığına göre Arnuvanda döneminde Hitit devletinden tekrar ayrılmak isteyen Tarhuntaşa'ya karşı da harekete geçmiş ve burayı zapt etmişti. Bir yandan krallık tahtı için kopan kavgaların yarattığı iç kargaşa, bir yandan kuraklığın yarattığı açlık ve nihayet, bu önünde durulmaz göç dalgası sonucu devlet otoritesini yitirmiş olmalı ki, Hitit çivi yazılı belgeleri MÖ 1200 tarihinde sustu. Fakat Tarhuntaşa'da bulunan hiyeroglif bir yazıt, güç odağının Hattuşa'dan buraya kaydığını ve Kurunta'nın kardeşi Urhi-Teşup= III. Murşili'nin sürgünde doğmuş oğlu Hartapu'nun krallığında Hitit varlığının Aşağı Ülke'de tutunmaya çalıştığını kanıtlamaktadır.

Hitit Tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dinçol, A., "Hititler", Anadolu Uygarlıkları I. Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul, 1982: 18-120. - Dinçol, A., "Hititler", ArkeoAtlas 3, 2004: 22-69. - Dinçol, A., "Hititler", National Geographic Türkiye, Ocak 2006: 64-91.

K İ T A P

HİTİT İMPARATORLUĞU'NUN KÜLTÜR TARİHİ

Anadolu'nun fiziksel coğrafyasına baktığımızda, kuzeyinde, Karadeniz'e paralel olarak uzanan sıradağları görmekteyiz. Aynı şekilde, güneyde Akdeniz'e paralel olarak Toros Dağları uzanmaktadır. Böylece, Anadolu'nun iç kesimi kuzey ve güneyden bir şekilde ayrılmış ve bu yönlerden ulaşılması zor bir bölge haline gelmiştir. Ayrıca, iklim de hem kuzeyde, hem de güneyde belirgin bir şekilde farklılık göstermektedir. Fakat bugün İç Anadolu olarak adlandırdığımız bölgenin eski dönemlerde, ormanlık arazinin daha fazla olması nedeniyle, daha çok yağmur aldığını söyleyebiliriz. Buna bağlı olarak bölgenin iklimi yumuşak ve toprağı da oldukça verimli olmalıydı. Ege kıyılarında ise, dağlar denize dik bir şekilde uzandığından, kıyı ile İç Anadolu arasındaki temas çok daha kolaydı. Fakat Batı Anadolu'da bu yer şekillerinden dolayı kuzey-güney yönünde bir kopukluk mevcuttu.

Hititlerde Devlet İdaresi ve Halk

Hitit Devleti'nin idare biçimi teokratik monarşi olarak tarif edilebilir. Kralların kendileri tanrı değilse de, buyrukları tanrı buyruğı kadar baş eğdirici idi. Karşı gelmenin cezası ölümdü. Ayrıca kralın gücünü tanrılardan aldığı kabul edilirdi. Diğer yandan, ölümden sonra kralların tanrı olduğuna da inanılırdı. Fakat tanrılaşmış krallar için, düzenli kurbanlar yapılmasına karşın, bunların adları, diğer tanrılar gibi, örneğin antlaşma metinlerindeki yeminlerde anılmazdı; onlara tapınaklar da yapılmamıştır.

Hitit krallarının üç tür görevi vardı. Önce "başrahip" idiler. Resmî tanrılar topluluğundaki tanrı ve tanrıçalar için belli bir takvime göre uygulanması gerekli dinî bayramların ihmal edilmeden yapılması, tapınaklarının tam donanımlı olması ve kurbanların eksiksiz yerine getirilmesi onların görevleriydi. İkinci olarak "başkomutan" görevindeydiler. Orduların komutası onlardaydı. Ancak, Hitit askeri teşkilatı da çok gelişkindi ve çeşitli rütbelerdeki subaylar, seferlerde kralın yardımcılarındılar. Kral bazen bu iki görevinden bir dinsel töreni yönetmek üzere başrahip olarak başkente dönmek zorunda kalıyordu. Kutlanmayan bayramına öfkelenen bir tanrının gazabının, tüm ülkeye felaket getirebileceğine inanılıyordu. Buradan, rahipliğinin öneminin çok yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Kralların üçüncü görevleri "baş yarğış"lıktı. Kral, önemli davaların karara bağlanmasında görevliydi. Ancak Hitit krallığının mutlakiyetçi olduğunu söylemek, özellikle devletin kuruluş dönemi için, pek olası görünmemektedir. Çünkü bir danışma kurulu niteliği de taşısa, "panku" adı verilen ve çoğunlukla kraliyet ailesine mensup devlet memurlarından kurulu asiller meclisinin yetkileri vardı. Örneğin ölüm cezalarına bu meclis onay vermek durumundaydı. Ayrıca, bir prense, örneğin babasının vasiyetinde bildirdiğı görevleri hatırlatmak gibi, hanedan içi sorunlara ilişkin konular da "panku"nun yetkisindeydi. "Tuliya" adlı bir başka kurul ve "panku" yüksek mahkeme fonksiyonuna da sahiptiler. Ülkenin idari mekanizması içinde, taşra kentlerinde bulunan ve bir tür senato diyebileceğimiz "yaşlılar meclisi" de görev yapmaktaydı. Bunların, merkezden devlet idaresinde deneyim kazanmaları için gönderilen idarecileri etkiledikleri ve krala karşı kıskırtabildikleri de bilinmektedir. Ayrıca sınır bölgelerinde görev yapan askeri valiler ve kentlerde belediye başkanları da bulunmaktaydı.

Halk, özgür insanlar ve köleler olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktaydı. Fakat “özgür” ve “köle” sıfatlarını günümüzde taşıdıkları anlamlara göre değerlendirmemek gerekmektedir. Özgürlük yönetime katılmak demek değildi. Sadece yasal açıdan, köle denilenlerden farklı olmak anlamına geliyordu. Özgür insanlar sınıfını, köylüler, deri işleyicisi, demirci, dokumacı v.s gibi zanaatkârlar ve aşağı rütbelerdeki memurlar oluşturuyordu. Zanaatkârlar kentli nüfustandı. Bunların bir bölümü ürettiklerini kendileri satarken, bir bölümünün de tapınaklar için çalıştıkları varsayılmaktadır. Tarım ve hayvancılıkla uğraşanlar için özgürlük kısıtlıydı. Bunlar en çok angaryaya (zorunlu hizmet) koşulan kesimdi. Yine de, evleri, bir kısım arazileri ve hayvanları için özel mülkiyet hakkı tanınmıştı. Köleler, alınıp satılabilen, miras yoluyla sahiplenilebilen kişilerdi. Bu statüye nasıl geldiklerini açıklamak mümkün olmasa da, bunların yabancı etnik kökenli olduklarını iddia edemeyiz. Bugünkü “köle” anlamının aksine, kölelerin haklarının da yasalarca korunmakta olduğu görülmektedir. Kölelerin özgürlere göre yarı değere sahip oldukları, onlara verilen cezaların özgür insanlara verilenin yarısı kadar olmasından anlaşılmaktadır. Kölelerin mülkiyet hakları vardı ve Hitit evlilik hukukunda yeri olan “başlık parası”nı verdikleri takdirde, özgür kadınlarla evlenebiliyorlardı. Ancak özgür insanlara uygulanmayan vücut organlarını sakatlama cezaları da sadece kölelere verilebiliyordu. Toplumda bir de yabancı ülkelerden sürülüp getirilmiş ve “ucuz iş gücü” olarak kullanılan sivil esirler vardı. Bunlar toplumsal bir sınıf veya kast değillerdi ve diğer insanlarla kaynaşma şansları vardı. Bunların Hitit kültür sentezine katkı yapmış olduğunu söylemek herhalde yanlış olmaz.

Hitit Ekonomisi

Hitit ekonomisinin temelinde toprağa bağlı üretim, yani tarım ve hayvancılık vardır. Hitit devletinde toprak üçe ayrılır: en büyük grubu, saraya ait olanlar oluşturmaktadır. Bu topraklara, devlet için bazı görevleri yerine getirerek sahip olunması mümkündür. İkinci toprak grubu tapınağa ait olanlar oluşturmaktadır. Üçüncü grup ise, şahsa ait topraklardır. Bu toprakların oldukça az olduğu, yine yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Görüldüğü gibi, devlet, kamu arazisine hâkimdi, onu düzenleyebilir ve satabilirdi. Halkın büyük bir kısmı çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşır. Çiftçiler, aslında tam anlamıyla bağımsız hareket edememekte ve devlet için bazı angaryaları yerine getirmektedir. Bir bağımsız çiftçi dört gün kendisi için, dört gün kendi tarlasına yakın olan bir tımar arazisi için çalışır. Bu bağımsız çiftçilerin yanı sıra bir de tapınak ve saray arazisinde sürekli çalışan işçiler vardı. Hayvancılık sayesinde et, süt, deri ve yün üretiminin gerçekleşmesi sağlanıyordu. Ülkedeki hayvan varlığının çokluğu, bir zenginlik kaynağı sayılıyordu. Bu bakımdan kralların yaptığı başarılı askeri seferler sonunda elde edilen ganimet içinde sığır ve koyunların sayısı da bildiriliyordu. Hititler bundan başka özellikle askeri alanda kullanılmak üzere at yetiştiriyorlardı.

Tapınaklar, sahip olduğu büyük tarım arazisinin yanı sıra çalıştırdığı çeşitli becerileri olan işçi ve zanaatkârlar sayesinde önemli bir ekonomik güce ulaşmıştı. Bunun da en iyi göstergesi, Hattuşa’da Büyük Tapınak olarak adlandırılan yapının çevresinde yer alan, ekonomik faaliyetler için ayrılmış mekânlardır. Büyük Tapınağı oluşturan yapı kompleksi, asıl kutsal yapı ve bunu çevreleyen seksenden fazladır ve uzun odalar halinde depo ve atölye mekânlarından meydana gelir. Bu yapılar da ortaya çıkartılmış maden ve başka küçük buluntular ile yazılı belgelerin içeriği, bu mekânlarda zanaatkâr ve esnafların konumlandığını gösterir.

1906 yılından beri Hattuşa'da yürütülen kazılar sonucunda on binlerce çivi yazılı tablet gün ışığına çıkarılmıştır. Yazılı belgelerin bolluğuna rağmen, ekonomi ve ticaret hakkında pek az yazılı kaynak bulunmuştur. Özellikle ticarete ilişkin metinlerin az olması, araştırmacıların ilgisini çekmiş ve bu soruna bir neden aramalarına yol açmıştır. En sık önerilen nedenlerinden biri, ticaretin devletin tekelinde olmasıdır. Hititler döneminde uzun mesafeli ticaret oldukça canlı, tüm Akdeniz ve çevre bölgelerini kapsayan bir ticarettir. Bu ticaret ağı içinde, özellikle coğrafi konumlarından dolayı, bazı merkezler öne çıkmış ve zenginleşmişti. Bu kentler arasında öncelikli olarak Ugarit (Ras Şamra), Ura (Mersin-Kızkalesi), Halep, Alaşiya (Kıbrıs), Alalah, Troia ve Mikenai sayılabilir.

Hitit İmparatorluğu'nda Hukuk Düzeni

Hititlerde de yazılı yasaların varlığı, Boğazköy'de bulunan yazılı belgeler arasında, kanun maddelerini içeren iki tablet ve bu tabletlerin çeşitli zamanlarda kopyaları yapılarak çoğaltılmış versiyonlarının ve Hitit İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yazılmış bir paralelinin ortaya çıkarılması sonucu anlaşılmıştır. Sözü ettiğimiz bu iki tabletin birincisi "eğer bir adam", ikincisi ise "eğer bir bağ" sözleriyle başlamakta ve toplam 200 kanun maddesini içermektedir. İlk tablet bireylerin hukukunu ve mülkiyetini koruyan konuları; ikincisi ise, arazi edinme ve tarım gereçlerine sahip olma ile ilgili konuları kapsamakta, bir fiyat tarifesi içermekte ve cinsiyete ilişkin suçlara verilecek cezaları saymaktadır. Tabletten kendisi ele geçmemiş olmakla birlikte, arşiv dışında bulunmuş bir *kitaplık etiketi* üzerinde "üçüncü tablet: eğer bir adam" şeklindeki bir içerik özetinin varlığı, muhtemelen bulunan iki tablete ek olarak bir üçüncünün daha yazıldığını kanıtlamaktadır. Hitit toplumu gibi, oldukça gelişkin bir yapıya sahip bir insan topluluğunda, meydana gelebilecek bütün suçları ve düzene sokulması gerekli bütün sosyal ilişkileri, sadece 200 madde ile karşılamanın imkânsızlığı açıktır. Bu bakımdan kuşkusuz, başka tabletlerin de aynı konuları ele alması gerekir.

Hitit kanunlarının genel olarak dört aşamadan geçtiği söylenebilir:

- 1- İlk önce geleneksel düzenlemeler toplanmıştır.
- 2- İşkence cezaları (suçlunun ayrı yönlerine sürülen öküzlere bağlanıp, parçalanması gibi) yerine tazminat olarak hayvan kurbanları konmuştur.
- 3- Ölüm cezaları kısıtlanmış ve maddi cezalar arttırılmıştır.
- 4- Para cezalarının miktarlarında indirimlere gidilmiştir.

Hititlerin savaş açmayı dahi bir haklılık ve haksızlık sorunu olarak gördüklerini, bu bakımdan, haklı olan tarafın savaşı kazanması için, tanrıların bu konuda yardımı varmalarına gerektiğine inandıklarını biliyoruz. Bundan da anlaşılacağı gibi, Hititlerin hukuka bakış açısı, bütünüyle dinsel. Tanrılar, onlara göre, bütün varlıkların hakkını koruyan, adil ve dürüst efendilerdi.

İlkel toplumlarda ceza ile intikam eşit sayılır ve haksızlığa uğramış taraf, suçludan bunun acısını olabildiğince çıkarmak ister. Devlet, öncelikle toplum düzeninin sağlanması ile yükümlü olduğundan, bireysel intikamın en aza indirilmesini veya tamamen ortadan kaldırılmasını ister. Bu bakımdan kanunlarda rastlanan *talion* ilkesi (göze göz, dişe diş), zarara uğrayanın, suçluya, kendisine gelenden daha çok zarar vermesini önlediği için, belki de intikam hislerinin artarak devamını engellemek yönünde atılmış ilk adımlar olarak kabul edilebilir. Hitit kanunları bu açıdan Mezopotamya'ya nazaran, oldukça ileridir. Pek çok suçun karşılığında tazminat ödenirdi, ölüm cezaları kısıtlıydı ve bedeni sakatlama cezaları ise, sadece "köle"lere verilebilirdi. Kanunlarda ölüm cezası, ırza geçme, hayvanlarla cinsel ilişkide bu-

lunma ve devlet otoritesine karşı gelme suçlarına verilmekteydi. Eğer suçlu bir “köle” ise, efendisinin emirlerine uymaması veya kara büyü yapması halinde de öldürülüyordu.

Hitit yasalarının eski versiyonunda bazı maddelerde görülen ve mağdur tarafın suçludan tazminatı almasını garantileyen, günümüzdeki haciz ile karşılaştırılabilecek bir uygulama dikkati çeker. Bu hukukî durum, yasalarda *parnaşsea şuwayezzi* “bunun için onun evine bakar/evini gözaltında tutar” (yani suçlu tazminatı gereken sürede ödemezse, mağdur taraf onun evindeki mal varlığından zararını karşılama hakkına sahiptir) ifadesiyle belirtilmiştir. Aynı uygulama Kültepe’de bulunan Eski Assur Ticaret Kolonileri hukukî belgelerinde de aynı sözlerle *BITAM DAGALU* “evi gözaltında tutmak” olarak rastlanmaktadır.

Mülkiyet korunması ile ilgili kanun maddelerinde tespit edilen cezalar, genellikle tahribe uğrayan, kaybolan veya kullanılmaz duruma gelen malın yerine yenisinin konması ve değerinin tazmin ettirilmesi ilkesine dayanmaktadır. Mülkiyete taşınmaz mallar, ekinler, hayvan varlığı yanında, köleler de dâhil edilmişti. Bu arada ilginç bir nokta, tazminat miktarı belirlenirken yanlışlık yapılmaması için, kaybolan veya çalınan malın değeri, özellikle sayılarak saptanıyordu.

Hitit aile hukukuna ait bazı maddeler de kanunlarda yer almaktadır. Ancak bunlar daha çok özel durumları kapsamaktadır. Buna rağmen, evlilik ve boşanma ile ilgili bazı konularda kanun maddeleri bize yeterli bir fikir verebilmektedir. Ailenin ataerkil bir düzen taşıdığı belli olmaktadır. Aile reisi olan erkek, karısı ve çocukları üzerinde egemendir.

Hitit Dini

Hitit inanç sisteminin temelini farklı etnik kökenlere ait birçok öge oluşturur. Bu nedenle gerek dininde gerek mitolojisinde bir kültür mozaïği ile karşılaşılır. Hititler kendilerine ait kültür öğelerinin yanı sıra, tanıştıkları yeni kültürlerden, bünyelerine uygun gördükleri pek çok unsuru da kabul etmişlerdir. Hitit dinindeki çeşitliliği en iyi şekilde geniş *pantheon*larında görmekteyiz. Hititler kendilerini “bin tanrılı” olarak tanımlarlar. Resmi pantheonlarında Hint-Avrupalı Tanrılar (Hitit-Luwi-Pala), **Asyanik** Tanrılar (Hatti-Hurri-Sümer), Indo-Ari Tanrılar (Eski Hint) ve Semitik Tanrılar (Assur-Babil) gibi farklı etnik kökenli toplumlardan alınan tanrılar bulunmaktadır.

Hitit İmparatorluğu geniş bir coğrafyada, farklı etnik kökenlere mensup bir tebaaya hükmediyordu. Politik bir tercih olarak görülen bir girişim ile farklı toplumların tanrıları resmi bir pantheonda birleştiriliyor ve böylece Hitit egemenliği altına giren toplumların, merkezi bir güç altında bir arada yaşaması sağlanmış oluyordu. Birçok dini unsuru ve farklı dini uygulamaları bir arada görebildiğimiz için, Hitit dininde *synkretizm*in varlığından bahsedilebilir. Çok tanrılı dinlerde sular, gökyüzü, toprak, ay, güneş gibi daha birçok unsur ilahlaştırılmıştır. Hitit inanç sisteminde de bunun gibi doğa unsurları ayrı ayrı tanrılar ile temsil edilmiştir; Güneş Tanrıçası, Gökyüzü/Fırtına Tanrısı, Kırkların Koruyucu Tanrısı gibi. O halde Hitit dininin, çeşitlilik özelliğinin yanı sıra, bir doğa dini olma özelliğine sahip olduğu söylenebilir.

Merkezleri Hattuşa’da bulunan din adamları, yukarıda bahsedildiği üzere resmi bir pantheon oluşturmuşlardı. Bir devlet dini olarak karşımıza çıkan Hitit dininin uygulamalarına, Hitit sivil halkının katılımının olmadığı anlaşılmıştır. Hitit dininin pratiğinde halka yer verilmiyordu. Bu durum, en iyi şekilde bayram törenlerinde görülebilmektedir. Hitit bayram ritüellerinin ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı tablet-

Pantheon: Bir devletin oluşturduğu resmi tanrılar topluluğuna verilen isimdir.

Asyanik: Asya kökenli anlamına gelmektedir.

Synkretizm: Bir toplumun birden çok dini uygulamayı kabul etmesidir. Diğer bir tanımı ise “çok dinlilik”tir.

lerde, törenlere katılan kral, kraliçe ve aileleri, pek çok tapınak ve saray görevlisi, ülke beyleri, yabancı ülke diplomatları katılmaktaydı.

Hitit inancına göre, tanrılar tıpkı insanlar gibi yaşamakta, yiyip içmekte, aralarında kavga etmekte, birbirleri ile evlenmekte ve çocuk sahibi olmaktaydılar. Hititlerin tanrılarını kendileri gibi düşündüklerini en iyi biçimde Boğazköy (Hattuşa)'de yer alan Yazılıkaya Açık Hava tapınağında görmek mümkündür. Boğazköy'ün yaklaşık iki kilometre kuzeydoğusunda kalker kaya sivrileri arasında yer alan iki doğal kaya odasını Hititler, kült törenlerini yerine getirmek için kullanmışlardı. Bu kutsal alanın kaya yüzeylerine usta bir işçilikle yapılmış sahnelerde yer alan tanrılardan; erkek tanrılarının çoğunun, ucu sivri, konik biçimde ve boynuzlarla donatılmış bir külah giydikleri görülür. Külahlarında yer alan boynuz sayısının çokluğu tanrının rütbesinin yüksekliğini gösterir. Üzerlerinde beli kemerli kısa etek ve ayaklarında uçları yukarı doğru kıvrık ayakkabılar vardır. Tanrıçalar ise, başlarında şehir surunu andıran silindirik başlık ve üzerlerinde yerlere kadar uzanan beli kemerli ve pilili etek, bluz ve pelerin ile betimlenmişlerdir. Tanrıları, beraberlerinde yer alan kutsal hayvanları, atribüleri (sembolleri) ve hiyeroglif yazıtları aracılığıyla tanıyabilmekteyiz.

Hitit inancına göre insan gibi düşünülen tanrılarının bir de yaşadıkları evleri olmalıydı. Sümerceden "tanrının evi" olarak çevrilen É.DINGIR, insanların ibadetlerini gerçekleştirdikleri tapınaklardı. Devlet dini oluşturan Hititlerde, halka açık bir tapınma yeri olmayan bu tapınak yapılarının özel bir odasında, tanrıyı simgeleyen bir de heykel bulunurdu. Bu heykel her gün belirli bir törenle temizlenirdi. Tanrıya sunulmak üzere, onu temsil eden bu heykelin önüne, kurbanlar konulurdu. Tapınağın bu en kutsal mekânlarına bazı rahipler ile kral ve kraliçe dışında kimse giremezdi.

Hitit Mitolojisi

Din ve mitoloji ile ilgili ilk yazılı belgeler Sümerlere aittir. Mezopotamya'da ilk defa yazılmaya başlanan mitolojik hikâyeler, Hurriler aracılığı ile Hititlere geçmiştir. Boğazköy'de farklı etnik kökenlere ait edebi ürünler, Hititli kâtipler tarafından Hurriceden, Sümerceden ve Akkadcadan Hititçeye çevrilmiş, bazıları da orijinal dilinde muhafaza edilmiştir. Ancak yaptıkları çeviride, Hitit toplum yapısına ya da düşünce yapısına uygun görmedikleri, Mezopotamya'ya özgü kısımları kısaltmışlar ya da tamamen çıkartmışlardır. Çünkü Hitit toplumu, Mezopotamyalı toplumlar ile kıyaslandığında, daha pragmatik (yarar getiren) bir kafa yapısına sahipti ve günlük yaşamın getirdiği sorumlulukları daha ön planda tutmaktaydı. Bunun sonucu olarak da, dünyanın yaradılışı gibi soyut düşünmeyi gerektiren edebi ürünlerin hemen hepsi Mezopotamya kökenlidir.

Hitit edebiyat ürünlerini teşkil eden mitolojileri kökenlerine göre şu gruplara ayırılır: Hatti kökenli mitolojiler; İlluyanka Hikâyesi, Kaybolan Tanrı Mitosu, Gökten Düşen Ay Mitosu, Kamruşepa Mitosu.

Hurri kökenli mitolojiler; Kumarbi Efsanesi, Hedammu Mitosu, Ullikummi Şarkısı, Avcı Keşşi'nin hayatını anlatan bir masal ve Appu adlı bir adam ile oğulları "İyi" ve "Kötü" nün hikâyesini içeren masal dikkate değerdir.

Mezopotamya kökenli mitolojiler içerisinde en önemlisi Gılgamış Destanı'dır.

Hint-Avrupalı bir anlatım olan Zalpa Hikâyesi, Hititlerin Anadolu'ya gelişleriyle ilgili bazı ipuçları içermesi nedeniyle, az önce saydıklarımızdan farklı bir yere sahiptir. Boğazköy kazılarında Hititçe olarak bulunmuş olan hikâyeden bir pasaj şöyledir: *"Kaneş Kraliçesi bir yıl içinde 30 erkek çocuk doğurdu. Ben ne biçim bir şey*

doğurdum!' dedi. Kraliçe kapları pislikle doldurdu, çocukları içine koyup, ırmağa bıraktı. Irmak onları Zalpuva ülkesinde denize çıkarttı. Tanrılar, çocukları denizden alıp, büyüttüler". Çocukların bir ırmağa atılması ve daha sonra tanrılar tarafından bulunup büyütülmesi, Önasya'da sıkça karşılaşılan bir motiftir. Benzeri bir anlatım Assur kralı Sargon ve Hz. Musa için de vardır.

Kumarbi Efsanesi, adını anlatıda geçen Tanrıların Babası Kumarbi'den alır. Hurri mitolojisi özellikleri yansıtan metin, birkaç mitolojik hikâyeyi içerir. Bunlardan ilki Gökyüzü Krallığı olarak adlandırılır ve tanrılar arasındaki mücadeleyi anlatır:

"Eski tanrılar, duyunuz", diye başlayan destan şöyle devam eder: "Eskiden ilk yıllarda, gökyüzü krallığında tanrı Alalu vardı. İlk tanrılardan kudretli Anu da onun önünde durur, onun ayaklarına kapanırdı. Alalu dokuz yıl gökyüzünde kral kaldı. Sonunda Anu, Alalu'ya savaş açtı ve Alalu'yu yendi. Alalu aşağıya, karanlık topraklara kaçtı. Daba sonra Anu gökyüzü tahtına geçti. Alalu'nun oğlu olan kudretli Kumarbi, Anu'nun önünde durur, onun ayaklarına kapanırdı. Anu'nun dokuzuncu krallık yılında, Kumarbi ona savaş açtı. Kendisinden kaçan Anu'yu yakalayan Kumarbi, onun 'uzvunu' ısırdı ve Anu'nun erkekliği, Kumarbi'nin içine aktı. Kumarbi, Anu'nun erkekliğini yutunca sevindi ve güldü. Bunun üzerine Anu; 'Bunun için çok sevinme. Senin içine ağır bir yük koydum: Önce seni Fırtına Tanrısı Teşup'a gebe bıraktım. İkinci olarak, seni karşı durulmaz Aranzab Nebri'ne (=Dicle Nebri) ve üçüncü olarak kudretli Tanrı Taşmışu'ya gebe bıraktım. Ayrıca iki korkunç tanrıya daha gebe bıraktım. Öyle olacaksın ki, gelip başını kayalıklara vuracaksın!' Daba sonra Kumarbi saklanıp ağzındakileri tükürdü. Ancak yine de bedeninin çeşitli yerlerinden çocukların doğmasına engel olamadı".

Kumarbi Efsanesi ile yüzyıllar sonra Eski Yunan'da antik ozan Hesiodos tarafından yazılmış, Theogonia adlı eser arasında bazı paralellikler görülür. Tanrıların doğuşunu, tanrı soylarının ve kuşaklarının birbirlerini izleyip gelişmelerini anlatan Theogonia'da geçen tanrılar, hiyerarşik olarak Uranos, Kronos ve Zeus'tur. Uranos gibi Anu da 'gök' anlamına geldiğinden her ikisini eşitlemek mümkündür. Uranos ile mücadele eden tanrı Kronos olduğuna göre, Kumarbi ile eşitlenebilir. Fırtına Tanrısı olarak karşımıza çıkan Zeus ise, Teşup ile eşittir. Kronos ve Uranos arasındaki savaşta, tıpkı Anu ve Kumarbi arasında olduğu gibi, erkekliğini yitirme motifi işlenmiştir.

Kumarbi Efsanesi'nin devamını şöyle özetleyebiliriz: *"Kumarbi Teşup'u alt etmek için planlar düşünmektedir. Aklına kurnazlık gelince bızla yerinden kalkıp asasını eline alır, bızlı rüzgârları bir ayakkabı gibi ayaklarına giyer ve yola koyulur; serin bir kaynağa varır. Orada çok büyük bir kaya vardır. Birden isteği uyanır ve daha sonra beraber olduğu bu kayadan Ullikummi adını verdiği bir çocuğu olur. Düşmanı Teşup'u yok etmesi için uygun biri olan Ullikummi'yi, tanrılar ve özellikle de Teşup görmeden büyümesi için, Ubelluri'nin omuzlarına yerleştirir".* Ubelluri Eski Yunan Mitolojisi'nde dünyayı sırtında taşıyan Atlas gibi bir devdir (Kaynak: Doğan-Alparslan 2006, Hoffner 1998).

Sonuç olarak, burada kısmen verilen Kumarbi Efsanesi'nde ve diğer efsanelerde, Eski Yunan Mitolojisi'ni etkileyen unsurları ön plana çıkarmaya, bu vesile ile Sümer ve Babil'den Hurriler aracılığı ile Hititlere geçen ve onlardan da Batı dünyasına yani Eski Yunan Dünyası'na aktarılan mitolojik öykülerin geçiş serüvenini sınırlı sayıda örnekle açıklamaya çalıştık. Eski Önasya Kültürleri birbirleriyle daima bir etkileşim içinde olmuşlardır. Hiçbiri diğerinden bağımsız olarak şekillenmemiştir. Hititlerin, yüksek Mezopotamya kültürlerinden aldıklarını Batı kültürlerine aktarmış olduklarına artık hiç şüphe yoktur.

Özet

Anadolu'nun ilk büyük krallığı-impatorluğu-nu kuran Hititlerin kökeni, dili ve yazısını tanımlayabilme

Hint Avrupa kökenli bir dil konuşan Hititlerin Anadolu'ya MÖ üçüncü binyılın sonunda ya da ikinci binyıl başlarında göç ettikleri varsayılır. Anadolu'da ilk güçlü merkezi yönetimi kurmuş olan Hitit İmparatorluğu, MÖ 1650-1200 yıllarında hüküm sürmüştür. Yoğun olarak Orta Anadolu'da Kızılırmak kavsine yerleşen Hititlerin başkenti Çorum'un Sungurlu ilçesi yakınlarındaki Boğazköy'dür (Hattuşa). Başkent Hattuşa'da gördüğümüz ilk Hitit kralı, "Hattuşalı" anlamına gelen Hattuşili adını alan kraldır

Hititler dillerini yazıya geçirmek amacıyla, bir hece yazısı sistemi olan çivi yazısını kullanmışlardır. Anadolu, çivi yazısı ile ilk defa Assur Ticaret Kolonileri Çağ'ında (yak. MÖ 1950-1750), Assur'dan gelen tüccarlar sayesinde tanışmıştır. Hititler kendilerinden evvel Anadolu'da kullanılan bu yazı üslubunu (biçimini) değil, Eski Assur Çivi Yazısı'ndan farklılıklar gösteren Eski Babil Çivi Yazısı üslubunu kabul etmişlerdir. Hititler çivi yazısının yanı sıra farklı bir yazı sistemi olan hiyeroglif yazısını da kullanmışlardır.

Hititlerin impatorluğa dönüşme sürecini değerlendirebilme

Hitit Devleti, kuruluşundan itibaren izlediği yayılma politikasıyla önce Orta Anadolu'da egemenliğini sağlamlaştırmıştır. Eski Hitit Krallığı döneminde Mezopotamya'nın ünlü kenti Babil'e kadar ulaşan seferler yapmışlardır. Onbeşinci yüzyıldan sonra egemenlik alanlarını genişletmiş, İç Batı Anadolu, Doğu Akdeniz Kıyıları ve Doğu Anadolu'nun bir bölümüne egemen olmuşlardır. Mitanni Krallığı'nın ortadan kalkmasından sonra, Doğu Akdeniz egemenliği için Mısır ile savaşmışlardır. Hitit Devleti bu süreçte farklı etnik kökenden toplumlara bünyesinde barındıran ve çok geniş bir bölgeyi yöneten impatorluğa dönüşmüştür.

MÖ ikinci binyılda Anadolu ve çevresindeki kültürel ilişkileri açıklayabilme

Hitit İmparatorluğu geniş bir coğrafyada, farklı etnik kökenlere mensup bir tebaaya hükmediyordu. Bu toplumlara birleştirmek amacıyla farklı inançları ve tanrıları resmi bir pantheonda birleştirmişlerdi. Kuzey Mezopotamya çevresindeki Hurri kültüründen etkilenmişlerdir. Ayrıca Mezopotamya'dan yazı yanında birçok mitolojik öykü de Hitit kültürüne aktarılmıştır. Hititler, Mezopotamya ile Batı dünyası arasında bir köprü olmuş, pek çok kültür öğesinin daha sonra gelişen Eski Yunan ve Roma Kültürlerine aktarılmasında önemli rol oynamıştır.

Kendimizi Sınavalım

- Aşağıdakilerden hangisi çivi yazısının uygulandığı malzemelerden biri **değildir**?
  - Demir
  - Ahşap
  - Kil
  - Balmumu
  - Bronz
- Hitit İmparatorluğu aşağıdaki devletlerden hangileri ile siyasal ilişki kurmamıştır?
  - Assur
  - Mısır
  - Babil
  - Ahhiyawa
  - Urartu
- Aşağıdakilerden hangisi, Anadolu'da kazılar sonucunda tespit edilen Hitit kentlerinden bir **değildir**?
  - Ortaköy (Şapinuwa)
  - Kuşaklı (Şarişsa)
  - Elazığ (Alzi)
  - Maşat Höyük (Tapigga)
  - Boğazköy (Hattuşa)
- İlk resmi Hitit kralı aşağıdakilerden hangisidir?
  - I. Şuppiluliuma
  - I. Hattuşili
  - I. Murşili
  - I. Muvatalli
  - I. Arnuvanda
- Hititler kendi dillerini hangi kelime ile tanımlamaktaydılar?
  - Kaneş
  - Neşa
  - Neşaumnili
  - Hattuşili
  - Hiçbiri
- Hititler halka açık alanlarda hangi yazı türünü kullanmışlardır?
  - Çivi yazısı
  - Hiyeroglif yazı
  - Alfabe yazısı
  - Linear yazı
  - Hepsi
- Hitit Dili aşağıda verilen dil ailelerinden hangisine mensuptur?
  - Ural-Altay
  - Asiyanik
  - İndo-Ari
  - Hint-Avrupa
  - Sami
- Aşağıdakilerden hangisi Hitit İmparatorluğu'nun başkentidir?
  - Tuspa
  - Hattuşa
  - Troia
  - Tarhuntaşsa
  - Aşşuwa
- Kadeş Savaşı'nın tarihi aşağıdakilerden hangisidir?
  - MÖ 1285
  - MÖ 1270
  - MÖ 1250
  - MÖ 1245
  - Hiçbiri
- Aşağıdakilerden hangisi Hitit İmparatorluğu'nun çöküş sürecinde rol oynamamıştır?
  - Ekonomik dengelerin bozulması
  - Göçler
  - Deniz kavimleri
  - Mısır'ın güçlenmesi
  - Kuraklık ve kıtlık

Okuma Parçası

Hitit mitolojisi içerisinde Hatti kökenli olan Kaybolan Tanrı Mitolojisi, oldukça sevilen bir motif içeriyor olmalıdır ki, kaybolan tanrı rolünü üstlenen birden fazla tanrı vardır. Bu tanrılar zaman zaman bir kimseye ya da bazı olaylara kızar ve ortadan yok olurlardı. Tabii giderken beraberlerinde bereketi ve bolluğu da götürürlerdi. Doğanın verimden düşmesi anlamına gelen bu durum karşısında çaresiz kalan insanlar, kaybolan tanrının bulunması, dolayısıyla doğanın eski gücüne kavuşması için bir dizi ritüel gerçekleştirir, tanrıyı geri getirmeye çalışırdı. Kaybolan Tanrı Mitolojilerinden en iyi bilineni Tanrı Telipinu'nun kayboluşudur.

Kaybolan Tanrı Mitolojisi'nin kısa bir özeti şöyledir: *“Pencereleri sis doldurdu, evi duman doldurdu... koyun kuzusunu, inek buzağısını istemedi, arpa ve buğday yetişmez oldu... dağlar, ağaçlar, çiçekler kurudu... Büyük Güneş Tanrısı bir ziyafet verip bin tanrıyı davet etti. Onlar yediler, içtiler ama doymadılar... Fırtına Tanrısı'nın babası, tanrılara, oğlunun öfkeli olduğunu ve gittiğini, beraberinde bolluğu ve bereketi götürdüğünü söyledi. Bunun üzerine onu aramaya başladılar ama bulamadılar. Onu bulması için hızlı kartalı gönderdiler, ancak o da bulamadı... Ana Tanrıça, Kaybolan Fırtına Tanrısı'nı bulması için arıyı görevlendirdi. Arı, kayıp tanrıyı bir ormanda uyurken bulur, onu sokarak uyandırır. Bu sefer daba çok sinirlenen Fırtına Tanrısı, etrafı kasıp kavurmaya başlar, ülke daba da zor duruma düşer. Ne yapacaklarını şaşırان tanrılar sonunda büyüye başvururlar ve Fırtına Tanrısı'nı sakinleştirirler. Tanrı evine döner ve ülkesi ile tekrar ilgilenir, pencerelerden sis kalkar... Ocakta ateş yanar... Ana çocuğuna, koyun kuzusuna kavuşur...”*

Benzer bir anlatım Mezopotamya ve Eski Yunan mitolojilerinde vardır. Mezopotamya'da Çoban Tanrı Dumuzi ve Eski Yunan'da Yeryüzü Tanrıçası Demeter'in kızı Persephone'nin yılın altı ayını yeraltı ülkesinde geçirmeleri ve yeryüzüne gelişleri ile doğanın canlanması, yani ilkbaharın başlaması ile mevsimsel döngüye mitolojik, simgesel bir anlam kazandırılmıştır. Ancak Hititlerde bu simgesel anlatım ile açıklanmak istenen; kışın kaybolan bereketin ilkbaharda geri gelmesinden ziyade, zaman zaman yaşanan doğal olumsuzluklar, kıtlık dönemleri ile doğanın insanlara küsmesi ve bu sorunların ortadan kalkması ile yeniden berekete kavuşulmasıdır. Çünkü Hititlerde tanrının kaybolması mitosunun farklı bir düzeni vardır. Hitit mitolojisinde tanrıyı kızdıran elle tutulur bir olay ya da kişilerden bahsedilmesidir. Bu da, Hititlerin daha önce de söylediğimiz gibi, pragmatik bir yapıya sahip olmalarına, somut düşündüklerine, günlük yaşamın sınırlarını zorlayan konularla fazlaca ilgilenmemelerine bir örnektir.

Kaybolan Tanrı Mitolojisi'nden başka bir alıntı ise şu şekildedir: *“Tabt Tanrıçası kartalı çağırır ve ona gönderdiği yeşil ormanda kimin oturduğunu ve ne yaptıklarını sorar. Kartal, ormanda Yeraltı Tanrıçaları'nın oturduğunu ve bir iş tuttuklarını ve kralın yıllarını eğitdiklerini söyler”*. Bu anlatı aklımıza Eski Yunan mitolojisindeki Kader Tanrıçaları Moiraları getirir. Mitolojiye göre üç Moira her insanın ipliğini bükür dururlar ve günün birinde keserler, o anda insan ölür (Kaynak: Doğan-Alparslan 2006, Hoffner 1998).

Kendimizi Sınyalım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise “Çivi Yazısı” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. e Yanıtınız yanlış ise “Hitit Siyasal Tarihi’ne Genel Bir Bakış” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise “Hitit Siyasal Tarihi’ne Genel Bir Bakış” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise “Hitit Siyasal Tarihi’ne Genel Bir Bakış” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise “Giriş” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanıtınız yanlış ise “Hitit Çivi Yazısı” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise “Hitit Çivi Yasası” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise “Hitit Siyasal Tarihi’ne Genel Bir Bakış” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise “Hitit Siyasal Tarihi’ne Genel Bir Bakış” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanıtınız yanlış ise “Hitit Siyasal Tarihi’ne Genel Bir Bakış” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Hititler, Mezopotamya’dan aldıkları çivi yazısı sistemini tabletler üzerinde kullanmışlardır. Kaya kabartmaları ve mühürler üzerinde ise Hitit-Luwi hiyeroglif yazı sistemini kullanmışlardır.

Sıra Sizde 2

Hitit Devleti’nin bir imparatorluğa dönüşmesi ve yükseliş dönemine girişi I. Şuppiluliuma Dönemi’nde gerçekleşmiştir (MÖ 1380-1345).

Sıra Sizde 3

Hitit kanunları değişmez bir nitelik taşımamış, toplumun gelişmesi ve kralların istekleri üzerine zamanla değişmelere uğramıştır. Hititlerin hukuka bakış açısı, bütünüyle dinselci. Tanrılar, onlara göre, bütün varlıkların hakkını koruyan, adil ve dürüst efendilerdi. Onların adaleti, köpeği ve domuzu bile kapsıyordu. “Kendi ağzıyla konuşamayan sığır”ın dahi haksızlığa uğramasına, tanrılar izin vermezdi.

İlkel toplumlarda ceza ile intikam eşit sayılır ve haksızlığa uğramış taraf, suçludan bunun acısını olabildiğince çıkarmak ister. Devlet, öncelikle toplum düzeninin sağlanması ile yükümlü olduğundan, bireysel intikamın en aza indirilmesini veya tamamen ortadan kaldırılmasını ister. Bu bakımdan kanunlarda rastlanan talion ilkesi (göze göz, dişe diş), zarara uğrayanın, suçluya, kendisine gelenden daha çok zarar vermesini önlediği için, belki de intikam hislerinin artarak devamını engellemek yönünde atılmış ilk adımlar olarak kabul edilebilir. Hitit kanunları bu açıdan Mezopotamya’ya nazaran, oldukça ileridir. Pek çok suçun karşılığında tazminat ödenirdi, ölüm cezaları kısıtlıydı ve bedeni sakatlama cezaları ise, sadece “köle”lere verilebilirdi.

Yararlanılan Kaynaklar

- Alp, S. (2001). **Hitit Çağında Anadolu. Çiviyazılı ve hiyeroglif yazılı kaynaklar**, Ankara.
- Alparslan, M. (Hazırlayan). (2009). **Hititolojiye Giriş**, İstanbul.
- Alparslan, M. (2010). **Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)**, İstanbul.
- Bryce, Tr. (1998). **The Kingdom of the Hittites**, Oxford.
- Bryce, Tr. (2003). **Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum**, (Çev. M. Günay) Ankara.
- Dinçol, A. (1982). "Hititler", **Anadolu Uygarlıkları I. Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, İstanbul: 18-120.
- Dinçol, B. (2003). **Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza**, İstanbul.
- Doğan-Alparslan, M. (2004). "Hititlerde Meslekler", **ArkeoAtlas** 3: 54.
- Doğan-Alparslan, M. (2006). "Hitit İnanç Sistemi ve Mitolojik Yansımaları", **Mythos, 2006 yılı Navisalvia Toplantısı Bildiri Kitabı**, İstanbul: 9-21.
- Haas, V. (1994). **Geschichte der hethitischen Religion**, Leiden-New York-Köln.
- Hoffner, Jr., H.A. (1997). **The Laws of the Hittites**, Leiden-New York-Köln.
- Hoffner, Jr., H.A. (1998). **Hittite Mythe**, (Second Edition), Atlanta-Georgia.
- Klengel, H. (1999). **Geschichte des hethitischen Reiches**, Leiden-Boston-Köln.
- van de Mieroop, M. (2006). **Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323**, (Çev. S. Gül) Ankara.
- Popko, M. (1995). **Religions of Asia Minor**, Warsaw.
- Ünal, A. (2002). **Hititler Devrinde Anadolu I**, İstanbul.
- Ünal, A. (2003). **Hititler Devrinde Anadolu II**, İstanbul.

4

Amaçlarımız

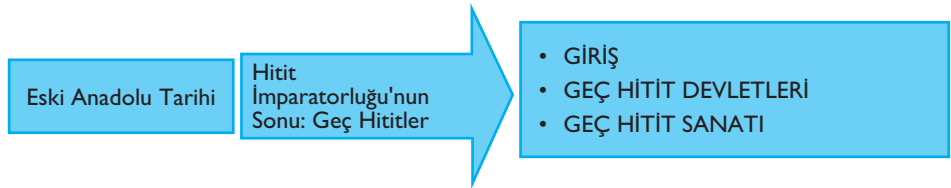
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Anadolu'da Hitit İmparatorluğu'nun yıkılış sürecini açıklayabilecek,
- Geç Hitit devletlerinin çağdaş olduğu siyasal güçleri değerlendirebilecek,
- Geç Hitit Devletleri'nin coğrafi dağılımını ve sanatı üzerindeki kültürel etkileri açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Hiyeroglif Yazısı
- Luwi
- Kargamış
- Tabal
- Sam'al
- Aram

İçindekiler

Hitit İmparatorluğu'nun Sonu: Geç Hititler

GİRİŞ

Hitit İmparatorluğu'nun Sonu

MÖ ikinci binyılın ilk yarısında Kültepe'de başlayan ve daha sonra Kızılırmak Havzası'ndaki başkentleri Hattuşa kurulan Hitit Devleti, sınırlarını özellikle güneydoğu yönünde genişleterek bir imparatorluğa dönüşmüştü. Yaklaşık beş asır kadar devam eden bu imparatorluk, MÖ 1200 yıllarında ayrıntıları bilinmeyen nedenlerden ötürü son bulmuştu. Yıkılış sürecinde Hititlerin kurduğu büyük kentler boşalmış, buradaki elit sınıf ve devlet görevlileri göç etmiştir. Devletin bütün kazanımları, mimari, sanat ve yazı yıkılışla birlikte son bulmuştur. Bundan sonra Hitit çivi yazısı bir daha kullanılmamıştır. Anadolu'da birkaç yüzyıl güçlü bir devlet kurulamamış, halk geleneksel yaşama dönmüştür. Hitit kral ailesinden gelen birçok sülalenin Anadolu'nun güneyine göç ettiği anlaşılmaktadır.

Ancak Hitit idaresi altında Torosların güneyinde yaşayan kentler ve buradaki yönetici sınıf ise bir şekilde varlığını korumuştur. İmparatorluğun çöküşünden bir süre sonra Hattuşa'da hayat, köy biçimine dönüşerek devam etmiştir.

Hitit çivi yazısı son bulmakla birlikte, MÖ ikinci binyıldan beri kullanılan, hiyeroglif ile yazılan Luwi Dili, MÖ birinci binyılda da kullanılmaya devam etmiştir. Hiyeroglif yazısı daha çok taş eserler ve mimari öğeler üzerine yazılmaktaydı. Bu durum yerel iktidarların devam ettiği anlamına gelmektedir. Bu devamlılık arkeolojik ve filolojik olarak Fırat Havzası'nda bulunan Kargamış ve Konya-Karaman'da bulunan Tarhuntaşşa gibi merkezlerdeki buluntular ile kanıtlanabilir.

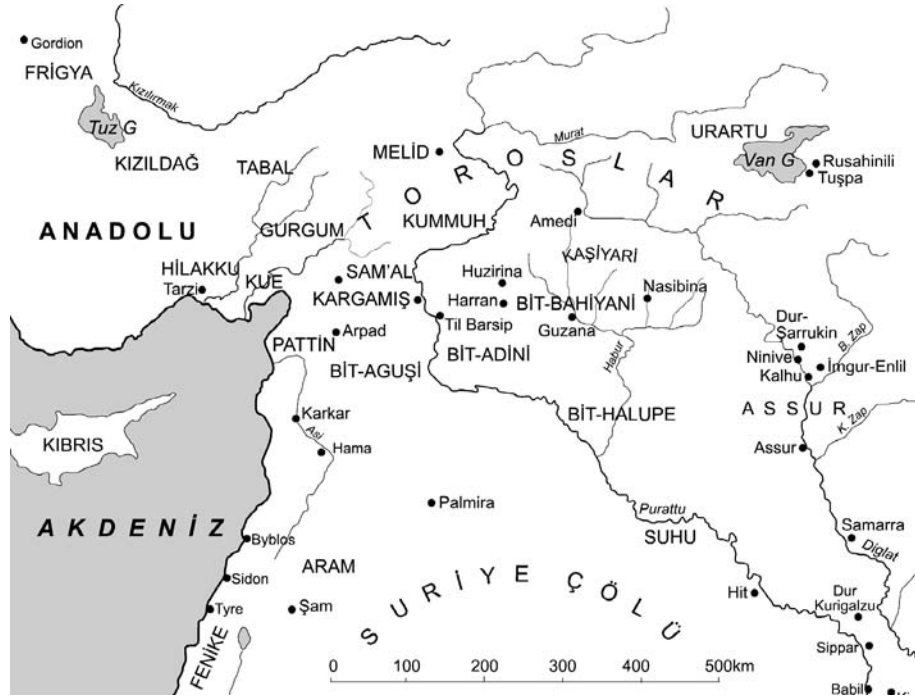
Geç Hitit Devletleri/Beylikleri adı, yaygın olarak Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından birkaç yüzyıl sonra Toros bölgesinde, Güneydoğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de kurulan ve birçok bakımdan Hititlerin devamı olduğunu gösteren kent devletlerini tanımlar. Bunların Hitit Hanedanı'nın devamı olarak nitelendirilmesinin geçerli nedenleri vardır. En önemli bağ, kentleri yöneten hanedan üyelerinden birçoğunun Hitit kralları ile aynı ismi taşıması ve sanatlarında gözlenen Hitit özellikleridir.

Hitit kralı III. Hattuşili döneminde Hitit ülkesi, üç büyük coğrafi bölgeye ayrılmıştı: Merkezde Kızılırmak kavsi içerisindeki Hattuşa ve çevresi, güneybatıda merkezi Konya-Karaman'da bulunan Tarhuntaşşa ve çevresi ile güneybatıda Gaziantep-Nizip yakınlarında bulunan Kargamış. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra karşımıza iki "Büyük Kral" çıkmaktadır. "Büyük Kral" unvanı Anadolu'da sa-

dece Hitit Kralları tarafından kullanılırdı. Amcası III. Hattuşili tarafından tahttan indirilen III. Murşili'nin oğlu Hartapu, Tarhuntaşşa'da yaptırdığı bir yazıtta "Büyük Kral" olduğunu bildirmektedir. Kargamış'ta ise, Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın soyundan gelen "Büyük Kral" Kuzi-Teşup vardır. Bu iki kral, büyük bir olasılıkla Anadolu ve Suriye'nin dağılan politik ortamında, Hitit kralı soyunun temsilcileri olarak aynı zamanlarda mücadele vermişlerdir. Kargamış, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasına neden olarak düşünülen karışıklık ve kargaşa sürecinin yıkıcı etkisinden bir şekilde kendisini korumayı başarmış ve daha sonra muhtemelen sınırlarını Malatya'ya kadar genişletmiştir. Kargamış kralı olan Kuzi-Teşup ve soyu, Malatya ve Kargamış'ta yaklaşık bir yüzyıl hüküm sürmüştür. Ancak bu hanedana daha sonra ne olduğunu bilemiyoruz. Olasılıkla Geç Hitit Beylikleri de bu dönemde oluşmaya başlamıştı (MÖ 900 ve sonrası).

Resim 4.1

Anadolu'da Geç Hitit Devletlerinin yayılımını gösteren harita

Geç Hitit Devletlerinin Dağılım Alanı ve Bölgenin Coğrafyası

Hitit Devleti'nin kurucusu olan I. Hattuşili ile ortaya konulan dış politikanın temelinde Suriye yönünde yayılma eğilimi yatmaktaydı. Hitit Kralları zenginliğin kaynağının doğuda ve güneyde olduğunun farkındaydılar. Ne de olsa doğu altın, gümüş, değerli taşlar ve işlenmiş mallar bakımından çok zengindi. Kuzey Suriye, Zagros Dağları ve Torosların sınırladığı "Bereketli Hilal" olarak adlandırılan bölgenin bir parçasıydı. Yıllık 300 milimetrenin üzerinde yağış alan bölge kuru tarım için elverişli geniş ovalara sahipti. Kıyı şeridindeki dağlar, özellikle Mısır ve Mezopotamya'da yoğun talep gören sedir, servi ve çam ağaçları açısından oldukça zengindi. Yüksek kesimlerde, hatta arazinin kuru tarıma elverişli olmayan kısımlarında üzüm ve zeytin yetiştirilmekte, şarap ve zeytin ticarete önemli rol oynamaktadır. Ayrıca bölge ahşap, maden işçiliği ve lüks tekstil üretimiyle de ileri düzeydedir. Suriye,

doğudaki Mezopotamya, İran, Afganistan ve Hindistan'dan gelen malların deniz yoluyla batıya aktarılacağı son noktaydı. Ayrıca Anadolu'ya ulaşmak için de Suriye'den geçmek gerekiyordu.

MÖ birinci binyılın başında, Anadolu ve çevresinde Geç Hitit kent devletlerini etkileyen bir dizi gelişme yaşanmıştır. Kuzey Suriye'ye güneyden yoğun bir **Arami** göçü olmuştur. Yarı göçebe bir yaşam biçimine sahip bu halk grupları halinde gelerek bütün bölgedeki nüfus dengesini değiştirmiştir. Bu bölgedeki Hitit ve Hurri kültürel unsurları, bu etnik grubun kültürüyle karışmaya başlamıştır. Büyük Zap ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle ile birleştiği bölgede başkentleri bulunan Yeni Assur Krallığı hızlı bir biçimde güçlenerek Kuzey Suriye'de ve Fırat'ın doğusunda etkisini artırmıştır. MÖ dokuzuncu yüzyılda Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan Urartu Devleti ve Orta Anadolu'nun batısında Sakarya Nehri bölgesinde kurulan Frig Devleti de bu siyasal tabloda yer almış ve Geç Hititlerle komşu olmuştur.

Güneydoğu Anadolu'da ve kısmen Kuzey Suriye'de kurulmuş Geç Hitit Krallıkları/Beylikleri: Kargamış; Antakya ve Amuk Ovası dolaylarında Pattina (Unqi); Gaziantep ve güneyinde Sam'al; Kahramanmaraş ve dolaylarında Gurgum; Malatya ve çevresinde Melid; Adıyaman dolaylarında Kummuhu; Çukurova ve kuzeyinde Que ve Hilakku; Kayseri ve dolayları Tabal'dır.

Geç Hitit Devletleri'nin yayılım alanını kabaca tanımlamak gerekirse: Tuz Gölü'nden Akdeniz'e kadar güney doğrultusunda çekilecek bir çizgi batı sınırını oluşturur. Kuzey sınırı ise, Tuz Gölü'nden Malatya'ya kadar doğu yönünde çizilecek bir çizgidir. Bölgenin doğu sınırı ise, Malatya'dan güneye, Kargamış'a çizilecek bir çizgi olarak belirlenebilir. Kargamış'ın daha güneyi ise, Arami etkisine daha çabuk girmiş olduğundan, Hitit'ten çok bir Arami bölgesi sayılabilir.

Arami: Aramiler Sami bir halktır, MÖ birinci bin yılda Kuzey Mezopotamya ve Suriye civarında yaşamışlardır. MÖ 10-8. yüzyıllarda günümüz Suriye coğrafyası ve çevresinde çeşitli prenslikler kurmuşlardır. Bugün Türkiye'de Aramca'nın bir lehçesini konuşan Süryani olarak bilinen halkın Aramilerden geldiği bilimsel olarak kanıtlanmıştır.

Geç Hititler, hangi yazı sistemini kullanmışlardır, açıklayınız.

GEÇ HİTİT DEVLETLERİ

Geç Hitit Devletleri hakkında yazılı bilgi; doğal kayalar, steller ve mimari eserler üzerindeki hiyeroglifli yazıtlar ve Assurlu kralların yazdırdığı çivi yazılı tabletlerden sağlanmıştır. Ancak bu sayede ortaya konan Geç Hitit Dönemi tarihi, parça parça bilgiler halindedir ve doldurulması gereken pek çok boşluk ihtiva etmektedir. Hiyeroglif yazıtlara dayanarak bazı kent devletlerinin kral adlarını tespit etmek mümkün olabilse de, bu kralların izledikleri siyaset ve askeri icraatları hakkında bilgi edinmek ne yazık ki mümkün olamamıştır. Assur belgeleri ise yanlış bilgi vermekte, Geç Hitit Devletleri'nin bulunduğu bölgelere nasıl başarılı askeri seferler yaptıkları şeklinde, tamamen kendi bakış açısıyla dönem hakkında bilgi sağlamaktadır.

Geç Hitit krallıkları hakkında önemli bir kaynak grubunu da kentlerde geliştirdikleri kendilerine özgü mimari ve sanat anlayışlarını yansıtan kalıntılar oluşturur. Bunların genel özellikleri şöyle sıralanabilir:

- Geç Hititler, genellikle kabartmalarla süslü anıtsal kapıları olan surlarla çevrilmiş kentler kurdular.
- Sarayları ve tapınakları *bit-bilani* (sütunlu portico) denen plan tipindedir.
- Yönetici veya tanrılara ait heykeller, stel ve kaya kabartmaları yaygındır.
- Kabartmalarla birlikte Hiyeroglif Luwicesi ve Arami alfabesi ile yazılmış yazıtlar vardır.
- Doğu Akdeniz kıyısına yakın olan bölgede fildişi ve maden işçiliği de gelişmiştir.

Kargamış

Kargamış'ın iç şehir ve kalesi bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde, Gaziantep ili, Nizip ilçesi, Barak (Karkamış) bucağı, Karkamış köyü yakınlarındadır. Dış şehir ise, büyük ölçüde Suriye'nin Jerablus/Jerabis (Hierapolis) Köyü sınırlarındadır. Şehir Fırat'ın batı yakasında önemli geçiş yerlerinden birinde geniş düzlüğünün kuzey ucundadır. Kargamış şehrinin kalıntılarını, ilk kez MS 1699'da, bir ticaret şirketinin temsilcisi olarak bölgede bulunan Henry Maundrell fark etmiştir. Onsekizinci yüzyılda ise, Halep'teki İngiliz konsolosu Alexander Drummund şehrin planını çizmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında, bölgede British Müzesi adına araştırmalar yapan George Smith ve Konsolos W. H. Skene, kalıntıların Kargamış şehrine ait olabileceğini ilk kez öne sürmüşlerdir. Kargamış'ta bilimsel kazılara 1911'de British Müzesi adına David H. Hogarth başlamış ve kazılar Leonard Woolley ve T.E. Lawrence başkanlığında sürdürülmüştür (1912-1914). I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Kargamış bir sezon daha kazılabilmiştir (1920).

Bu kazı çalışmaları sonucunda, çoğu yüzeyde olmak üzere sayısız arkeolojik eser ele geçmiştir. Eserlerin çoğu Geç Hitit Dönemi'ne aittir. Ele geçen eserler, Kargamış krallarının ve yöneticilerinin hiyeroglif yazıtlı steller, çeşitli binaların duvarlarını süsleyen, üzerlerinde dini sahnelerin alçak kabartma tekniğiyle tasvir edildiği **ortostat** adı verilen işlenmiş taş bloklardır. Ayrıca, şehrin savunma sistemine ve kapılarına dair mimari kalıntılar da elde edilmiştir. Bu kısa arkeolojik çalışma sezonu sonucunda, Kargamış'ta elde edilen eserler, bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin en önemli salonlarından birinde sergilenmektedir.

Kargamış şehri, yaklaşık olarak MÖ 3000 yılında uygarlık sahnesine çıkmıştır. Ekonomik ve politik olarak önemli bir merkez halini alması, Suriye'de, özellikle Doğu Akdeniz limanlarının (Ras Şamra=Ugarit, Biblos=Gubla gibi) da devreye girmesiyle oluşan ticaret sonucunda ortaya çıkmıştır. Anadolu yüksek ovasının bittiği, Suriye düzlüklerinin başladığı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde stratejik bir noktada yer alan Kargamış, Hitit İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyetinin anahtarı olmuştur. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, uygarlık tarihine ve bilime az önce bahsedilen eserleri kazandırmıştır. MÖ 717 yılında Assur kralı II. Sargon'un Kargamış şehrini yağmalaması ve halkını Assur'a taşımasıyla, 700 yıl kadar yaşayan Kargamış artık bir Assur şehri olmuştur.

Malatya

Hitit kaynaklarında Maldiya, Assur yazıtlarında Melid adı ile anılan kent, modern Malatya ilinin yedi kilometre kuzeydoğusunda bulunan Arslantepe Höyüğü üzerinde kurulmuştur. Kent, Fırat'ın kolu olan Tohma çayının suladığı ovanın güneyindedir.

Arslantepe Höyüğü'nde Fransız Hititolog Louis Delaporte denetiminde, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce 1932 yılında başlatılan kazılarda, Geç Hitit Melid Kalesi'nin kabartmalı kuzeydoğu kapısı açığa çıkartılır. Kapı aslanları dolayısıyla bu anıtsal giriş, Aslanlı Kapı olarak tanınmıştır. Bu kapı yapısının duvarlarında kullanılan yapı taşları üzerindeki kabartmalarda, iktidar sahibi kral ve kraliçenin, bir dişi tanrı ve tanrıçaya sunuda bulunarak sadakatlerini belirttikleri dinsel sahneler yer alır. Kısa yazıtları kabartma ya da kazıma olup Luwi hiyerogliflidir. Yazıtlarda çoğunlukla sunuda bulunan kral veya kraliçelerin adı belirtilmiştir.

Kent, Assur kaynaklarında ilk kez kral I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) zamanında karşımıza çıkar. MÖ dokuzuncu yüzyılda Malatya'nın Assur kralı III. Şalmaneser'e vergi verdiği anlatılmaktadır. Vergi veren kralın adı Lalli'dir. Kaynaklarda

Ortostat: Geç Hitit kentlerinin anıtsal girişlerinde duvarların alt bölümlerine yerleştirilmiş, üzerinde çeşitli kabartmalar bulunan yassı taşlar.

adı Tarhunazi olarak geçen bir diğer Melid kralı, Assur'a ihanette bulunduğu gerekçesiyle, Assur kralı II. Sargon'un komutasındaki bir ordu ile Malatya bölgesine düzenlenen seferle ortadan kaldırılmıştır.

Tabal

Tabal bölgesel bir krallıktır. Sınırları, Kayseri, Niğde, Nevşehir ve Aksaray illerini kapsayacak şekilde, batıda Bor, doğuda ise Malatya'ya kadar uzanır. Aynı bölge Klasik Çağ'da Kapadokya olarak adlandırılmıştır. Tabal'ın, diğer Geç Hitit Devletlerine göre, Anadolu tarihi içerisinde önemli bir yeri vardır. Daha güneyde yer alan diğer devletler, bilindiği üzere Assur etkisindeydi. Assur kaynaklarında Tabal bölgesinde 24 Tabal kralından bahsedilir. Söz konusu krallar, uzun süre direnmekle birlikte Assur'a vergi ödemek zorunda kalmışlardır ve bu vesile ile Assur kaynaklarında adları geçmektedir.

Ancak Tabal, Friglerin komşusu olması nedeniyle, daha çok onlarla etkileşim içinde olmuştur. Örneğin **İvriz**'de yer alan ve bir Bereket Tanrısı huzurunda Kral Warpalawas'ın yer aldığı kabartmada, betimlenen giysiler ve başlık Frig özelliklerini yansıtmaktadır.

Kızıldağ

Kızıldağ tepesi (Kızılkale/Kızılkule), Konya-Karaman yolunun doğusunda bulunan Tuz Gölü'nün güney doğu ucunda, Karadağ'ın ise oniki kilometre kuzey batısında yer alır. Kızıldağ ve Karadağ, sahip olduğu yazıtlar dışında, Hitit İmparatorluk sonrası döneme dair (MÖ 1200-900) bilgi edinebileceğimiz çok fazla veriye sahip değildir.

Kızıldağ-Karadağ, Assur kaynaklarında Tabal olarak adlandırılan bölge içerisinde kalmaktadır. Tabal Bölgesi'nde bilgi veren yazılı kaynaklar batı, kuzey ve güney olarak gruplandırıldığında, Kızıldağ-Karadağ yazıtları batı grubunu teşkil eder. Aşağıda ayrıntıları verilecek olan bu yazıtlarda, Anadolu'da sadece Hitit Kralları'nın kullandığı "Büyük Kral, Kahraman" unvanları ile Hartapu ve babası Muşşili'nin adları geçer. Burada geçen Muşşili ismi, Hitit hanedanlarından II. Muwatalli'nin oğlu III. Muşşili ile ve dolayısıyla Tarhuntaşşa kralı Kurunta ile bağlantı kurulmasını sağlar. Çünkü yazıtta adı geçen Muşşili, büyük bir olasılıkla, III. Hattuşili (MÖ 1275-1250) tarafından tahttan indirilip sürgüne gönderilen yeğeni III. Muşşili'dir. Bu durumda, döneminde Tarhuntaşşa'ya başkenti taşımasından ve Mısır ile gerçekleştirdiği Kadeş Savaşı'ndan hatırladığımız II. Muwatalli'nin torunu olan Hartapu, baba-

Resim 4.2

İvriz kabartması, solda Fırtına tanrısı, sağda kral Warpalawas.

İvriz: İvriz, Konya ilinin Ereğli ilçesinin güneydoğusunda yer alır. Bölgede Tuwana (Tyana/Niğde) kralı Warpalawas'ın Fırtına Tanrısı ile beraber temsil edildikleri, hiyeroglifli bir anıt mevcuttur.

Resim 4.3

Kral Hartapu sakalı, ensesinde toplanmış uzun saçları, başlığı, uzun ve püsküllü giysisi ile Geç Hitit Dönemi sanatının öğelerini yansıtır. Betimlenen kral sağ eliyle bir kâse, ileri uzattığı sol eliyle uzun bir asa tutmaktadır. Figürün hemen karşısında yer alan hiyeroglifli kartuşta, "Büyük Kral Hartapu" yazısı okunmaktadır.

sının sürgün yıllarında doğmuş olmalıdır. Kendisi de Hitit krallarının kullandığı, "Büyük Kral" unvanını taşıdığına göre, vasal bir kral değildir. Ancak başkent Hattuşa'da Hartapu ile ilgili herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. O halde Hartapu'nun, Hitit Devleti'nin MÖ 1200 dolaylarında yıkılmasından sonra Tarhuntaşsa'da tahta geçerek krallığını ilân ettiğini söyleyebiliriz.

Kızıldağ'ın batı yamacında göze çarpan, kırmızımsı bir kaya yüzeyi üzerinde, oldukça düzgün yatay ve dikey yüzeyli bir "taht" yapısı vardır.

Bu kaya yapısı üzerinde, Kızıldağ'da bulunan yazıtlardan üçü yer alır. Söz konusu taht üzerine oturmuş olarak betimlenen bir kral figürü mevcuttur. Kral sakalı, ensesinde toplanmış uzun saçları, başlığı, uzun ve püsküllü giysisi ile Geç Hitit Dönemi sanatının öğelerini yansıtır. Betimlenen kral sağ eliyle bir kâse, ileri uzattığı sol eliyle uzun bir asa tutmaktadır. Figürün hemen karşısında yer alan "Büyük Kral Hartapu" yazıtından, tahtta oturan kralın kimliğini öğrenebiliriz. Burada yer alan ikinci hiyeroglifli lejantta ise Kral Hartapu'nun ismi Fırtına Tanrısı ile birlikte yazılmıştır. Daha uzun olan üçüncü lejantta "Fırtına Tanrısı, Güneşim, Büyük Kral Kahraman Murşili'nin oğlu, Büyük Kral Hartapu bu kenti inşa etti" ifadesi yer alır.

Resim 4.4

Kızıldağ'da bulunan hiyeroglifli yazıtlardan bir diğer örnek.

Kızıldağ'da bulunmuş diğer bir yazıt, dağın doğu tarafında, düşmüş bir stel üzerinde tespit edilmiştir. Yazıtta okunabilen sadece beş hiyeroglif işaretidir: "Büyük Kral, Kahraman, Murşili...". Kızıldağ'ın güney yamacında ve "taht"ın güney doğu-

sunda üzerinde yazıt bulunan bir diğer kaya, bilim adamları tarafından 'bir çeşit heykel kaidesi', 'kapı yapısı' veya 'merdiven' olarak nitelendirilmiştir. Kızıldağ'da keşfedilenler içerisinde en uzun metni içeren yazıtta, şu satırlar okunabilmektedir: "Kahraman, Fırtına Tanrısı'nın Sevgilisi, Büyük Kral, Kahraman, Muşşili'nin oğlu, Güneşim, Büyük Kral, Hartapu; Fırtına Tanrısı'nın ve tüm tanrıların ilahî iyiliği sayesinde bütün ülkeleri yendi ve Maşa Ülkesi'ni yendi".

Karaman'ın kuzey batısında, yaklaşık 20 km uzaklıkta ve 2271 m yükseklikte olan Karadağ'ın en yüksek noktasının adı Milahıç Tepesi'dir. Bu dağda bulunan iki yazıttan ilki, yine Hartapu'ya ait krali kartuşlar vardır. İlk yazıtta okunabildiği kadarıyla "Güneşim, Büyük Kral, Hartapu, İlahî Fırtına Tanrısı, Tanrısal Dağ ve tüm tanrılar için bu yerde..., Hartapu, İlahî Fırtına Tanrısı ve tüm tanrılar için bütün ülkeleri yendi...", ifadesi yer alır. İkinci yazıtta ise sadece "Büyük Kral Hartapu" krali lejanti mevcuttur. (Bölüm içerisindeki hiyeroglifli metin çevirileri için kaynak: Hawkins 2000).

Resim 4.5

Karadağ'da bulunan hiyeroglifli yazıt.

Gurgum

Gurgum, bugünkü Kahramanmaraş ve çevresi olarak lokalize edilebilir. Gurgum'un tarihi de Geç Hitit Krallıklarının pek çoğu gibi Assur kaynaklarına dayanır. Gurgum Devleti'nin adı, Assur kaynaklarında ilk kez II. Aşurnasirpal (MÖ 883-859) döneminde geçer. MÖ 858 tarihinde de Gurgum kralı Mutalli'nin, Assur kralı III. Şalmaneser'e vergi ödediği anlaşılır. MÖ 805'de başka bir Assur kralı olan III. Adad-nirari, sekiz kralın oluşturduğu ittifaka karşı bir sefer düzenler ve sonrasında diğer bir Geç Hitit Krallığı olan Kummuhu'nun kralı Uşpilulume ile Gurgum kralı Palalam oğlu Qalparunda arasındaki sınırı Kummuhu kralının lehine yeniden düzenler. MÖ 796 dolaylarında aynı ittifaktan bir kez daha bahsedilir. Bu defa ittifakı oluşturanların arasında kesin olarak Gurgum kralı da görülür. Elli üç yıl sonra ise, bir başka Gurgum kralı olan Tarhulara'yı, III. Tiglatpileser'e karşı oluşturulan ve Urartu kralı II. Sarduri'nin başını çektiği bir birliğin arasında görmekteyiz. Assur bu birliği dağıttıysa da MÖ 738 ile 732 yıllarına ait vergi listelerine göre Gurgum kralı Tarhulara'yı affeder. Daha sonra Tarhulara, babasının tahtını gasp eden oğlu Mutallu tarafından öldürülür. Bunun üzerine ünlü Assur kralı II. Sargon MÖ 711 yılında Mutal-

lu'yu tahttan indirip, Gurgum Devleti'ni Assur'un bir eyaleti haline getirir. Eyaletin adını da Marqas olarak değiştirir.

Pattin

Pattin Krallığı, bugünkü Antakya ve Amuk Ovası'nı kapsar. İsmi yakın zamana kadar Hattin olarak okunduysa da, bugünkü belgeler doğru adının Pattin olduğunu ortaya koyar. Pattin Ülkesi'nin başkenti, yazılı kaynaklarda Kunalua olarak geçer. Diğer Geç Hitit Krallıklarında olduğu gibi, Pattin için bize bilgi veren yine Assur kaynaklarıdır. Yaklaşık olarak MÖ 870'de Aşurnasirpal, batı seferi sırasında Pattin Ülkesi'ne girerek kralı Lubarna'dan vergi alır. MÖ 858 yılında Assur kralı Şalmaneser Kuzey Suriye'ye bir askeri sefer düzenler ve elde ettiği zafer sonucunda da Pattin Krallığı'nın bir kısmını işgal eder. Bundan bir yıl sonra Pattin Krallığı'nın tahtında Qalparunda adlı bir kralın oturduğunu ve Assur'a vergi ödediğini biliyoruz. Bu kral, Assurluların ünlü Balavat Kapısı'nın kabartmalı tunç kaplamaları üzerinde vergilerini öderken betimlenmiştir. MÖ 829'da Assur belgeleri Pattin Ülkesi'nde taht kavgaları olduğundan bahseder.

Sonraki belgelerde, ülkenin adı Unqi (=Aramca Amq, bugünkü Amuk) olarak geçer. Ülkenin Arami etkisi altına girdiği açıkça görülmektedir. Assur kralı III. Adad-nirari döneminde, Unqi kralı tekrar bir koalisyonda yer alırken görülür. Yine aynı kaynaklar, Unqi ülkesinin bir Assur eyaleti olduğundan söz eder.

Bugün Türkiye ve Suriye sınırları içerisinde yer alan Tel Tayinat, Tüleyl, Cisir el-Hedid, Ain Dara, Azaz, Afrin, Antakya, Kirçoğlu ve son yıllarda İskenderun-Arsus'da bulunan hiyeroglifli yazıtlar sayesinde, bölge hakkında bilgi edinmek mümkün olabilmektedir.

Kummuh

Kummuh Krallığı'nın sınırları bugün hemen hemen Adıyaman ili sınırları ile örtüşür. Bu krallığın aynı adı taşıyan başkenti, bugün Atatürk Barajı Gölü'nün altında kalan Samsat Höyük'te yer alır. MÖ 886'da Kummuh kralı Qatazili'nin Assur'a vergi ödediği bilinir. Kummuh, Assur'a vergi ödeyip karşılığında korunma edinen sayısız küçük krallıktan sadece biriydi. Bu görelî tek taraflı ilişkinin varlığı Kahramanmaraş Müzesi'nde bulunan Pazarcık anıt taşındaki yazıt ile kanıtlanır. Assur ile kırılğan olan ilişkiler özellikle Kummuh Krallığı kendini güçsüz hissedip Urartu ile ittifak yaptığı dönemde açığa çıkar. Assur kralı II. Sargon, Kummuh'u ele geçirir ve halkı Güney Mezopotamya'ya göndererek, bu bölgeye yerleşmelerini şart koşar. Onların yerine Kummuh'a da güneyden getirttiği Babilleri yerleştirir.

Kummuh, Assur yıkıldığı zaman gözden kaybolur. Assur başkenti Ninive'nin MÖ 612'de düşmesinin ardından Assur ordusundan ve onların Mısırlı yandaşlarından geriye kalan gruplar ilk olarak Harran'a, daha sonra da Fırat'ın batı kıyısına çekilir. Bunları Babilliler izler ve Kummuh'u, yani Samsat'ı, ele geçirirler.

Que ve Hilakku

Que ve Hilakku, III. Şalmaneser'e karşı MÖ 858'de Kuzey Suriye kralları tarafından kurulan koalisyon içinde Que kralı Kate ve Hilakku kralı Pihirim'in adları geçer. Que Çukurova'ya lokalize edilirken Hilakku bunun batısında yer alan dağlık kesim ile eşitlenir.

Diğer Geç Hitit Krallıkları gibi Que ve Hilakku'nun da Assur kaynaklarında geçmektedir. Ancak Assur egemenliğine girdiklerine dair kesin bir kayıt bulunmamaktadır. II. Sargon'un, Tabal'i işgal ettiği sırada Que'yi askeri bir üs olarak kullandığı

tahmin edilmektedir. Que Krallığı'nın, MÖ 709'da Frig kralı Mita, yani ünlü Midas'a karşı bir askeri harekâta giriştiği bilinmektedir. II. Sargon'un kızlarından biri ile evlenen Tabal kralı Ambaris'e, Hilakku bölgesinin armağan olarak verildiğini belgelerden biliyoruz. Daha sonraki bir Assur kralı döneminde ise Hilakku ile Tarsus bölgesinde yer alan bazı kentlerin, Assur Devleti'ne karşı ayaklandığı da yine yazılı belgelerde yer alan bir bilgidir. Ancak en sonunda Assur kralı Aşurbanipal zamanında (MÖ 669-631) Hilakku Krallığı, Assur egemenliğini kabule zorlanmıştır.

Bu bölgede bulunan en önemli yazılı belgeler, Adana'nın Kadırlı ilçesindeki Aslantaş-Karatepe'de bulunan Fenikece ve Luwi hiyeroglif olmak üzere çift dilde yazılmış olan yazıtlardır. Ayrıca Karatepe'de keşfedilen bazalt taşından blok taşları ve üzerindeki betimler, buranın kurucusu olan Kral Azatiwatas hakkında, ayrıca krallığın ilişkide olduğu diğer devletler hakkında ve dönemin siyasi gelişmeleri hakkında bilgi vermektedir.

Sam'al

Yönetim merkezi Gaziantep'in güneyinde, Fevzipaşa İstasyonu yakınındaki Zincirli Höyüğü olan Sam'al ya da Şalmaneser döneminden sonraki Aramice adıyla Bit Gabbar Devleti, MÖ 858'de adı geçen Assur kralına vergi ödemek zorunda bırakılmıştır. Kazılar sonucu Zincirli'de ele geçmiş olan Esarhaddon (MÖ 681-669) steli, Assur egemenliğinin bir belirtisi olmakla beraber, Sam'al Krallığı'nın Assur etkisine ne zaman girdiği tam olarak bilinmemektedir.

Sam'al'ın daire şeklinde bir alana yayılan aşağı şehrinin, iç içe geçmiş çifte sur duvarları çevreler. Bu kentte bulunan yazıtlar, Batı **Semitik** dillerden olan Fenikece ve Aramcadır. Fenikece ve Aramca kitabelerin büyük bölümü, çiviyazısı ve hiyeroglif yerine MÖ birinci binyılda geliştirilmiş olan alfabe yazısıyla yazılmıştır. Sam'al kralı Barrakib'in hiyeroglifli bir mührü ile Karaburçlu mevkiinde bulunmuş bir hiyeroglif yazıt, diğer yazılı belgeleri oluşturur. Zincirli'deki en eskiye tarihlenen belgeleri Haya oğlu Kilamuwa yazdırtmıştır. Bu yazıtta Kilamuwa, kendinden önceki kralları da saymaktadır.

Zincirli yakınındaki Gerçin mevkiinde bulunmuş olan bir stel ise, tarihi herhangi bir olayı anlatmamakta, Ya'idi kralları olarak Qaral ve oğlu Panamuwa'nun adları geçmektedir. Bu adlardan Panamuwa, Zincirli'de kral Barrakib'in Arami dilindeki yazıtında da karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıtta Sam'al ülkesinin yaşadığı bazı karışıklıklardan bahsedilir ve Assur hâkimiyetinin kabulü ile yeniden feraha kavuşulduğu anlatılır. Bu yazıt sayesinde Sam'al'in diğer kral isimlerini de tespit etmek mümkün olmuştur: Qaral, oğlu I. Panamuwa, Bansur, oğlu II. Panamuwa, oğlu Barrakib.

Son olarak Sam'al/Zincirli'de 2008 yılında Chicago'dan bir ekibin yürüttüğü arkeolojik kazılar sırasında bulunmuş olan bir stelden bahsetmek gerekir. MÖ 8. yüzyıl'a ait olan stelin Aramca yazılmış yazıtında, Kuttamuwa adlı yüksek statülü bir görevliden bahsedilmektedir. Yazıtının çevirisinin yayınlanmasıyla kentin tarihi biraz daha aydınlığa kavuşacaktır.

Semitik: Orta Doğu'da yaygın olan ve günümüzde konuşulan Arapça, Süryanice ve İbranice Semitik dillerdir. Eski Semitik diller arasında Akkadca, Aramca ve Fenikece sayılır.

Geç Hitit Devletlerinde Devlet Yönetimi ve Ordu

Geç Hitit Devletlerinin yönetimleri birbirinden bağımsız idi. Bu nedenle de ayrı ayrı krallar tarafından yönetilmekteydi. Bu dönemdeki kral adları, Hitit İmparatorluk Dönemi'ndeki kral adlarının değişikliğe uğramış biçimidir. Bu durum, Geç Hitit krallarının kendilerini Hititlerin devamı olarak gördüklerinin en önemli kanıtıdır.

Ancak yeni kurulan bu devletlerin karakteri ve yönetim biçimi, merkezi bir otorite yerine küçük kentler ve dar alanlar içinde kaldığından, Hitit İmparatorluk Dönemi yönetim sisteminden ister istemez ayrılmaktadır. Dışa karşı oldukça güçsüz olan bu devletler, Assur karşısında dayanamamış ve zaman zaman bir koalisyon kurmuşlardır. Ancak bu da güçlü Assur karşısında pek başarılı olamamıştır.

Bu küçük devletlerin başında bulunan kralların yetkilerini tam olarak bilememekle beraber, yazılı kaynaklarda “Büyük Kral, Kahraman, Ülke Beyi, Hâkim” gibi unvanlarına rastlanmaktadır. Savaşlarda ordunun idaresi görevini üstlendikleri, barış dönemlerinde rahiplik görevini yerine getirdikleri bilinmektedir. Diğer yandan hukuki sorunlar karşısında yargıçlık görevi de yaptıkları, kabartmalar üzerindeki sahnelerden anlaşılmaktadır.

Yazılı belgeler askeri güç hakkında fazla bilgi sağlamazken, kabartmalar üzerinde yer alan sahnelerden Geç Hitit askeri gücü içerisinde süvarilerin bulunduğunu öğrenmekteyiz. Assur’a ödedikleri haraç içerisinde at da vardır. Diğer taraftan arabalı savaşçılar ve yaya askerler olarak Assur’a karşı savaşmış oldukları bilinmektedir. Kabartmalarda görüldüğü kadarıyla yaya askerler ok, yay ve mızrakla donanımlı iken, arabalarda iki asker bulunmaktadır.

SIRA SİZDE

Geç Hitit Devletleri ne şekilde son bulmuştur?

GEÇ HİTİT SANATI

Geç Hitit sanatı, kent surları, anıtsal girişlere yerleştirilmiş kabartmalarla bezeli ortostatlar, heykeller ve mezar stelleri gibi eserler yardımıyla tanımlanabilmektedir. Kentlerin birçoğunda benzer özelliklerle yapılmış kabartmalar üzerinde ilahi varlıklar, krallar, savaş sahneleri ve kutsal ziyafet sahneleri işlenmiştir. Hitit İmparatorluk Dönemi’ndeki resmi kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, sanat eserleri belli kuralara tabiydi ve zanaatkârlar merkezi bir güç tarafından denetim altında tutuluyorlardı. Geç Hitit Dönemi’nin başlaması ile bu durum değişmiş gibi görünmektedir. Geç Hitit sanatı, ortak bir kökenden geldiğini gösteren benzerlikler yanında farklı kentlerde, çevre kültürlerden izler de taşıyan farklı üslupları da bünyesinde barındırır. Ayrıca, bu sanat dalı sivil halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere de hizmet vermektedir. Buna en iyi örnek, Kahramanmaraş civarında bulunan bir mezar stelidir. Bu stel üzerinde muhtemelen bölgenin varlıklı bir ailesinden bir kadın ve erkek betimlenmiştir. Ayrıca çocukların tasvir edildiği kabartmalar da mevcuttur. Hitit Dönemi’nde kabartmalar dini törenler ya da mitolojik olaylarla ilgili iken, Geç Hitit Dönemi’nde dünyevi konular da betimlenmeye başlanmış, özellikle savaş sahnelerine ağırlık verilmiştir.

Geç Hitit sanatı, Kuzey Suriye’de köklü bir geçmişi bulunan Hurri kültürü etkisinde gelişmiştir. Yeni Assur Krallığı’nın güçlenmesinden sonra kabartmalardaki saç ve sakal biçimleri ile bazı tanrı sembolleri Assur üslubunda yapılmaya başlamıştır. Arami nüfusunun yoğun olduğu kentlerde ise Sami özellikleri ağır basan, kıyafetlerde ve başlıklarda Arami özellikleri gösteren figürler yapılmıştır. Bu nedenle başlangıçta Hitit sanatının devamı niteliğinde olan Geç Hitit sanatı MÖ dokuzuncu yüzyıldan itibaren hem Anadolu’yu hem de Mezopotamya’yı özellikle bir arada barınmaya başlar. Geç Hitit sanatındaki üslup değişikliklerini takip etmek her kentin coğrafi konumu ve siyasal tarihiyle ilişkili olarak ele alınmakta ve tartışılmaktadır.

Geç Hitit sanatını en iyi şekilde anlamamızı sağlayan buluntulardan bir grubu Kargamış'ta ortaya çıkarılmıştır. Bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen ve Kargamış'ın Uzun Duvar, Kral Burcu, Kahramanlar Duvarı ve Su Kapısı olarak adlandırılan kabartmaları orijinal durumlarına uygun olarak yerleştirilmiştir. Kabartmalar üzerinde Tanrıça Kubaba için yapılan dinsel törenler, Kargamış kralı Araras'ın en büyük oğlu Kamanas'ın veliahtlığa atanması sahneleri, savaş arabaları, Assurlular ile yapılan savaşın zafer sahneleri, tanrı ve tanrıçalar, karışık varlıklar betimlenmiştir. Kabartmalarda Hititli ve Assurlu özelliklerin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Mimari öge dışında Kargamış, Kartepe-Aslantaş, Zincirli ve Malatya'da Geç Hitit Dönemi'ne ait çoğunlukla tanrı, tanrıça ve kralların tasvir edildiği ebatlı heykeller de bulunmuştur.

Geç Hitit sanatını etkileyen kültürleri açıklayınız.

Özet

Anadolu'da Hitit İmparatorluğu'nun yıkılış sürecini açıklayabilme

MÖ 1200 yıllarında, Anadolu'nun ilk büyük devleti ve imparatorluğunu kuran Hititler, bir dizi olumsuz gelişmeden etkilendiler. Kıtık, kuraklık ve göçler sonucu devlet yıkılmış, bu dönemde kurulan büyük kentler boşalmıştır. Devletin çökme neden olan bu süreçten sonra Anadolu'da birkaç yüzyıl yeni bir güçlü devlet kurulmamıştır. Bu süreçten sonra Hitit kökenli toplumların güney ve güneydoğu Torosların dağlık bölgelerine çekilerek birbirinden bağımsız kent devletleri kurmuşlardır. Geç Hititler Anadolu'nun Demir Çağı Uygarıları'ndandır.

Geç Hitit devletlerinin çağdaş olduğu siyasal güçleri değerlendirebilme

MÖ birinci binyılın başında, Anadolu ve çevresinde Geç Hitit kent devletlerini etkileyen bir dizi gelişme yaşanmıştır. Kuzey Suriye'ye güneyden yoğun bir Arami göçü olmuştur. Yarı göçebe bir yaşam biçimine sahip bu halk grupları halinde gelerek bütün bölgedeki nüfus dengesini değiştirmiştir. Bu bölgedeki Hitit ve Hurri kültürel unsurları, bu etnik grubun kültürüyle karışmaya başlamıştır. Büyük Zap ve Küçük Zap ırmaqlarının Dicle ile birleştiği bölgede başkentleri bulunan Yeni Assur Krallığı hızlı bir biçimde güçlenerek Kuzey Suriye'de ve Fırat'ın doğusunda etkisini artırmıştır. MÖ dokuzuncu yüzyılda Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan Urartu Devleti ve Orta Anadolu'nun batısında Sakarya Nehri bölgesinde kurulan Frig Devleti de bu siyasal tabloda yer almış ve Geç Hititlerle komşu olmuştur.

Geç Hitit Devletleri'nin coğrafi dağılımı ve sanatı üzerindeki kültürel etkileri açıklayabilme

Güneydoğu Anadolu'da ve kısmen Kuzey Suriye'de kurulan Geç Hitit krallıkları/kent devletleri şunlardır: Kargamış; Antakya ve Amuk Ovası dolaylarında Pattina (Unqi); Gaziantep ve güneyinde Sam'al; Kahramanmaraş ve dolaylarında Gurgum; Malatya ve çevresinde Melid; Adıyaman dolaylarında Kummuhu; Çukurova ve kuzeyinde Que ve Hilakku; Kayseri ve dolayları Tabal'dır. Bu devletlerin yayılım alanları ise şöyledir; Tuz Gölü'nden Akdeniz'e kadar güney doğrultusunda çekilecek bir çizgi batı sınırını oluşturur. Kuzey sınırı ise, Tuz Gölü'nden Malatya'ya kadar doğu yönünde çizilecek bir çizgidir. Bölgenin doğu sınırı ise, Malatya'dan güneye, Kargamış'a çizilecek bir çizgi olarak belirlenebilir. Kargamış'ın daha güneyi ise, Arami etkisine daha çabuk girmiş olduğundan, Hitit'ten çok bir Arami bölgesi sayılabilir.

Geç Hitit sanatı, Kuzey Suriye'de köklü bir geçmişi bulunan Hurri kültürü etkisinde gelişmiştir. Yeni Assur Krallığı'nın güçlenmesinden sonra sanatta belirgin bir Assur etkisi, Arami nüfusunun yoğun olduğu kentlerde ise Sami kökenli kültürel etki belirginleşir. Bu nedenle başlangıçta Hitit sanatının devamı niteliğinde olan Geç Hitit sanatı MÖ dokuzuncu yüzyıldan itibaren hem Anadolu hem de Mezopotamya'yı özellikleri bir arada barınmaya başlar. Geç Hitit Devletleri, MÖ sekizinci yüzyılda Assurlular tarafından ele geçirilmiş ve bu devletin eyalet sistemi içine dahil edilmiştir.

Kendimizi Sınayalım

- Aşağıdakilerden hangisi, Geç Hitit Devletleri'nin, Hitit Hanedanı'nın devamı olarak nitelendirilmesine neden olan yerel yöneticidir?
  - Sargon
  - Kuzi-Teşup
  - Asativatas
  - Hattuşili
  - Warpalawas
- Geç Hitit Devletleri aşağıdaki toplumlardan hangisi ile ilişki kurmamıştır?
  - Assur
  - Mısır
  - Hitit
  - Fenike
  - Arami
- Aşağıdakilerden hangisi, Geç Hitit Devletlerinden birinin adı **değildir**?
  - Tabal
  - Kargamış
  - Que
  - Sam'al
  - İvriz
- Kral Warpalawas, aşağıdaki hangi Geç Hitit Devleti'nin kralıdır?
  - Kargamış
  - Tabal
  - Sam'al
  - Pattin
  - Kummuh
- Esarhaddon steli nerede bulunmuştur?
  - İvriz
  - Karatepe
  - Malatya
  - Zincirli
  - Hiçbiri
- Krali çift ve rahipler dışında, halktan kimselerin be-timlendiği buluntular hangi kentimizdendir?
  - Gaziantep
  - Hatay
  - Adana
  - Kahramanmaraş
  - Kayseri
- Fenikece ve Luwi hiyeroglifi ile çift dilde yazılmış olan yazıtta adı geçen kralın adı ve yazıtın bulunduğu bölge aşağıdaki seçeneklerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
  - Warpalawas - Tabal
  - Panamuwa- Sam'al
  - Sargon - Amuk Ovası
  - Qatazili - Kummuh
  - Asativatas - Karatepe
- Kızıldağ - Karadağ yazıtları günümüzde hangi kentte yer alır?
  - Gaziantep - Nizip
  - Adana - Kozan
  - Konya - Karaman
  - Hatay - Amuk Ovası
  - Hiçbiri
- Aramca Amq yer adı, günümüzde hangi coğrafya ile lokalize edilir?
  - Fıraf Nehri
  - Amuk Ovası
  - Toros Dağları
  - Zincirli Höyüğü
  - Adana ve çevresi
- Hitit krallarından II. Murşili, aşağıdaki hangi Geç Hitit Dönemi kralı ile ilişkilidir?
  - Anbaris
  - Kutamuwa
  - Hartapu
  - Uşpilulume
  - Warpalawas

Okuma Parçası

Karatepe-Aslantaş Çift Dilli Yazıtı

Karatepe-Aslantaş'ta yapılan kazılarda MÖ 8.-7. yüzyıllara tarihlenen ve düzenli aralıklarla yerleştirilmiş kulelerle desteklenen bir çevre duvarı ile korunan yaklaşık 195 x 375 metrelik bir alanı kapsayan bir Geç Hitit Kaleleri ortaya çıkarılmıştır. Kalenin içerdiği buluntular içerisinde özellikle biri çok önemlidir. Çünkü bugüne kadar bulunmuş en uzun çift dilli yazıt bu kalededir.

Karatepe-Aslantaş'ta bulunmuş olan bu çift dilli yazıtın, kentin Geç Hitit Dönemi adının Azatiwataya olduğunu öğreniyoruz. Bazalt taşından yapılmış olan yazıt hem Luwi Hiyeroglifi, hem de alfabetik bir yazı sistemi olan Fenikece olarak yazılmıştır.

Yazıtın önemli tarihi içeriği, dönemin politik dokusu hakkında önemli bilgiler sağlar. Söz konusu yazıtın içerdiği metin, kalenin kurucusu olan Azatiwatas tarafından yazdırılmıştır. Tarih boyunca pek çok medeniyette görüldüğü gibi Azatiwatas da, kaleye kendi adını vermiştir. Askeri başarılarını anlattığı yazıtta, dönemin diğer politik kişilikleri hakkında da bilgi verir. Azatiwatas, günümüzde Adana bölgesi ile eşitlenen Danuna Kralının, kendisini desteklediğinden bahseder ve Adana Ovası'nı koruduğundan, ovaya barış getirdiğinden, ovanın en ücra köşelerine dahi sınır kaleleri yaptırdığından bahseder. Ayrıca, Mopsos (Muksas) Evi diye adlandırdığı hanedanlığa bağlılığını tekrarlayıp, bu hanedana hizmet edilmesini sağladığını anlatır.

Mopsos, Eski Yunan Mitolojisinde önemli bir kâhin olarak kaydedilmiştir. Batıdan doğuya göçmüş ve Pamfilya ile Kilikya'da şehirler kurduğu anlatılmıştır.

Kaynak: Çambel 2001; Özyar 2011.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise "Giriş" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise "Geç Hitit Devletlerinin Dağılım Alanı ve Bölgenin Coğrafyası" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. e Yanıtınız yanlış ise "Geç Hitit Devletleri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise "Tabal" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. d Yanıtınız yanlış ise "Zincirli" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız yanlış ise "Gurgum" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise "Que ve Hilakku" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanıtınız yanlış ise "Kızılbaş" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise "Pattin" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise "Giriş" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Hititler döneminde Anadolu'da çivi yazısı ve Luwi hiyeroglifi beraber kullanılmaktaydı. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışı ile çivi yazısı terk edildi. Ama hiyeroglif yazısı artarak kullanılmaya devam etti. Dolayısıyla, Geç Hitit Devletlerinin yazılı belgelerinin tümü hiyerogliftir, kullanmayı tercih ettikleri yazı sistemi Luwi hiyeroglif yazısıdır.

Sıra Sizde 2

Geç Hitit Dönemi belgeleri, kendi tarihini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Elimizdeki özellikle filolojik veriler, bu devletlerin idarecileri ve politik-dini icraatları hakkında sınırlı bilgi vermektedir. Buna karşın Assur kaynakları, bu devletler hakkında bize daha fazla bilgi sağlamaktadır. Assur kaynaklarını, zaman zaman arkeolojik veriler doğrulamaktadır. Kuzey Suriye'deki Geç Hitit Devletlerine MÖ sekizinci yüzyılda Yeni Assur Krallığı tarafından son verilmiştir.

Sıra Sizde 3

Geç Hitit sanatı, Hititlerden getirdiği üsluba ek olarak, Hurri kültüründen etkilenmiştir. Ayrıca, Assur dünyası ile yakın teması nedeniyle Assur sanatı etkisi açıkça görülmektedir. Tüm bunlara ek olarak, Geç Hitit bölgesine göç eden Arami nüfusu nedeniyle çeşitlenen sanatsal özellikler sonucu Geç Hitit sanatı hem Anadolulu hem de Mezopotamyalı özellikleri içerir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Alparslan, M. (2011). "Gurgum Krallığı", **Arkeoatlas, Tarihöncesinden Demir Çağ'ına Anadolu'nun Arkeoloji Atlası**, İstanbul: 375.
- Alparslan, M. (2011). "Pattin (Unqi) Krallığı", **Arkeoatlas, Tarihöncesinden Demir Çağ'ına Anadolu'nun Arkeoloji Atlası**, İstanbul: 387.
- Alparslan, M. (Hazırlayan) (2009). **Hititolojiye Giriş**, İstanbul.
- Bryce, Tr. (2003). "History", H.C. Melchert (ed.), **The Luwians**, Leiden-Boston: 27-127.
- Çambel, H. (2001). "Karatepe-Aslantaş Öyküsü", **Boğazköyden Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi**, İstanbul: 122-143.
- Dinçol, A. (1982). "Geç Hititler", **Anadolu Uygarlıkları I. Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, İstanbul: 121-137.
- Doğan-Alparslan, M. (2011). "Kızıldağ-Karadağ Yazıtları", **Arkeoatlas, Tarihöncesinden Demir Çağ'ına Anadolu'nun Arkeoloji Atlası**, İstanbul: 378-379.
- Hawkins, J.D.(2000), **Corpus of Hieroglyphic Luwian**, Part 1, 2, 3, Berlin.
- Özyar, A. (2011). "Geç Hitit Krallıkları", **Arkeoatlas, Tarihöncesinden Demir Çağ'ına Anadolu'nun Arkeoloji Atlası**, İstanbul: 370-387.
- Pullu, S. (2011). "Tabal Krallığı", **Arkeoatlas, Tarihöncesinden Demir Çağ'ına Anadolu'nun Arkeoloji Atlası**, İstanbul: 390-391.
- Summers, G. (2011). "Kummuhu Krallığı", **Arkeoatlas, Tarihöncesinden Demir Çağ'ına Anadolu'nun Arkeoloji Atlası**, İstanbul: 381.

5

Amaçlarımız

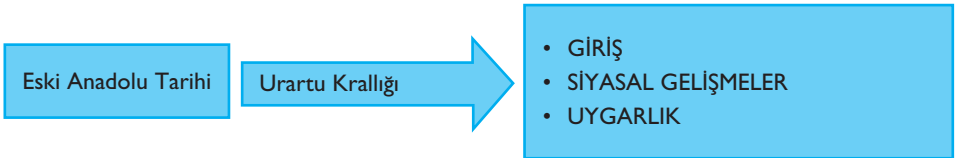
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Doğu Anadolu'nun coğrafi yapısının yaşam biçimi üzerindeki etkisini açıklayabilecek,
- Urartu Devleti'nin yerleşik yaşamı yaygınlaştırmak için yaptıklarını açıklayabilecek,
- Günümüze ulaşan Urartu dönemi kalıntılarının genel özelliklerini tanımlayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Yayla kültürü
- Sitadel
- Kentleşme
- Madencilik

İçindekiler

Urartu Krallığı

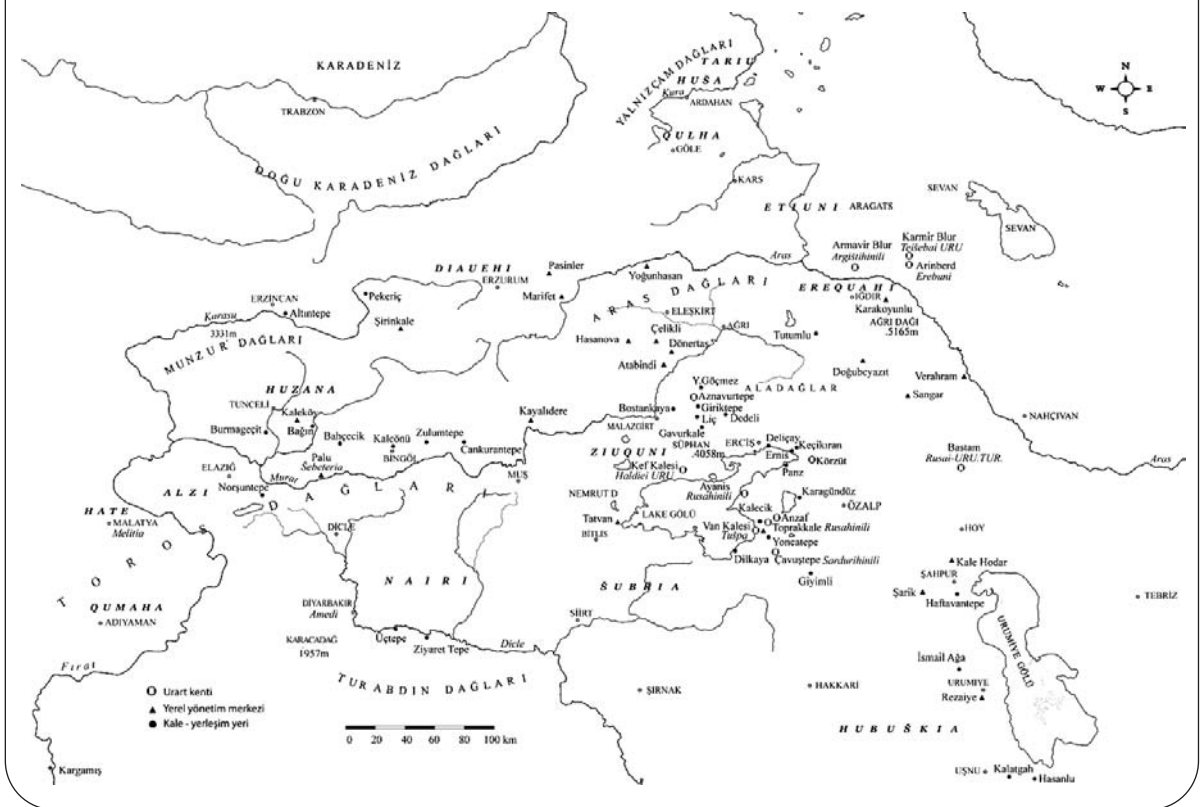
GİRİŞ

Urartu Ülkesi ve Sınırlar

Urartu Krallığı, MÖ dokuzuncu. yüzyıl ortalarında Van Gölü'nün doğu kıyısında başkent Tuşpa'da (Van) kurulmuş ve iki yüz yılı aşkın bir süre, batıda Fırat, kuzeyde Kars platosu - Sevan Gölü havzası, doğuda Urmiye Gölü havzası ve güneyde Toros Dağlarının çevrelediği bölgeyi yönetmiştir. Urartu Krallığı'nın egemen olduğu bu alan, denetlenmesi oldukça zor olan yüksek yaylalar, sıradağlar ve derin vadilerden oluşmaktadır.

Resim 5.1

Urartu dönemi kentleri ve eyalet merkezlerini gösteren harita.

Urartu, Anadolu ve çevresinde kendi döneminde var olan güçlü devletlerden biriydi. Urartu'nun çağdaşı olan Melitia (Melid, Malatya), Tablani (Tabal/ Kayseri çevresi) ve Qumaha (Kummuh/ Kommagene, Adıyaman/Samsat) gibi Geç Hitit devletleri Batı ile olan ilişkilerinde rol oynadılar. Urartu yazıtları bu krallıkları, Hititlerin devamı olduklarını vurgulayan Hate olarak adlandırmaktaydı. Orta Anadolu'da Frigler, Geç Hititler aracılığıyla dolaylı ilişki kurulan bir devlet idi. Güneydoğu ve doğu politikası daha çok Kuzeybatı İran'da gelişmekte olan Mana ve Med krallıkları ile ilişkiler üzerine kurulmuştu. Urartu'nun esas rakibi ve bütün bölgedeki siyasal gelişmeleri yönlendiren devlet ise Mezopotamya'nın temsilcisi ve güney komşu Assur Krallığı idi.

Urartu Krallığı'nın egemen olduğu alan, genel hatlarıyla burada belirtildiği gibi tanımlansa da günümüze ulaşan yazılı belgeler ve arkeolojik kalıntılar sınırlar konusunda birbirinden farklı değerlendirmeler yapılmasına zemin hazırlar. Bu nedenle Urartu Krallığı'nın yayılım stratejisini ve sınırlarını iki farklı bakış açısı ile değerlendirmek gerekmektedir.

Birincisi, Urartu ordularının, güçlü olduğu dönemlerinde hemen hemen her yıl yaptıkları yağma seferleri ile ulaştıkları en uç noktalarda ana kayalara kazdırdıkları "gösteriş yazıtlarını" veya diktikleri yazıtlı **stelleri** esas alarak çizilen sınırlardır. Tamamen propaganda amaçlı olan bu yazıtlar kuzeyde Ardahan bölgesine ve Gürcistan sınırına, doğuda Hazar Denizi yakınına, batıda da Malatya-Elazığ sınırına dikilmiştir. Gerçek sınırları göstermeyen ve çağdaşlarını baskı altına almak için uyguladıkları yöntemlerden biri olan bu anlayış, çivi yazısını aldıkları Yeni Assur Krallığı'ndan kopyalanmıştı.

Urartu'nun egemen olduğu bölgeleri algılamak ve sınırlarını çizebilmek için devletin inşa ettiği kentlerin ve bağlı yerel yönetim merkezlerinin dağılımına bakmak gereklidir. Urartu Devleti yüksek kayalıklar üzerinde kurulmuş, **sitadel** ve eteklerindeki sivil yerleşmelerden oluşan kentlerin çoğunu Van Gölü havzasında ve kuzeyde Aras Nehri vadisinde inşa etmiştir. Devlete bağlı yerel yönetim merkezleri ise daha geniş bir alanda karşımıza çıkar.

Stel: Üzerinde yazıt bulunan dikili taş. Genellikle dinsel veya siyasal mesajlar vermek, sınır çizmek veya ulaşılan en son noktayı belirlemek amacıyla dikilmişlerdir.

Sitadel: Yüksek kayalıklar üzerine kurulmuş, çevresi surlarla kuşatılmış, içinde saray, tapınak, depo mekânları ve atölyelerin bulunduğu yönetim birimi.

Resim 5.2

Urartu başkenti Tuşpa'nın sitadeli. Anıtsal yapılar için kayalar yontularak oluşturulmuş teras ve mekân izleri.

Urartu Devleti'nin kurulduğu Van Gölü havzası güneyden Mezopotamya ve Anadolu'yu birbirinden ayıran Toroslar tarafından kuşatılmış durumdadır. Urartu

Krallığı bu dağlık alanı devletin denetimine sokmak için büyük çaba harcamış ancak pek başarılı olamamıştır. Aynı dönemde Torosların güneyinde, Yukarı Dicle bölgesinde Tuşhan (Üçtepe), Amedi (Diyarbakır) ve Tidu (Tepe) adlı üç eyalet merkezi kurmuş olan Yeni Assur Krallığı egemendir. Urartu ile Assur arasındaki dağlık alanda, hiçbir krallığın denetimine girmeyen ve Assur yazıtlarında krallık olarak tanımlanan güçlü yerel aşiretler egemen idi.

Başkentini batısındaki Elazığ ve Tunceli bölgesi krallığın kuruluş döneminde kontrol altına alınmıştır. Bölgenin denetimi Palu ve Mazgirt/ Kaleköy gibi eyalet merkezleri aracılığıyla sağlanmıştı. Günümüzde Karakaya Barajı'nın bulunduğu bölgede Fırat Nehri, ülkenin en batı sınırını belirliyordu. Urartu kralı II. Sarduri tarafından yazdırılan Fırat kayısındaki Habibuşağı yazıtı Urartu ordusunun bu bölgeye gelerek nehri geçişini anlatmaktadır. Fırat Nehri'ni vergi ve ganimet almak için aşan Urartular, Geç Hitit kent devletleri üzerinde baskı uygulamış ve vergi almışlarsa da nehrin ötesinde yerleşememiştir. Urartu yazıtlarında Elazığ bölgesi Alzi, Tunceli bölgesi ise Huzana olarak adlandırılmaktadır. Geç Hitit krallıklarının bulunduğu bölgenin genel adı ise Hate ülkesi idi.

Ana kayalar üzerine yazdırdıkları çivi yazılı fetih yazıtları Urartuların kuzeyde Erzurum, Kars ve Ardahan yaylası üzerinden Gürcistan sınırına kadar çıktığını gösterir. Hanak çevresi Urartu döneminde Tariu, Göle ise Qulha adıyla anılmaktadır. Urartu orduları, kuzeyde ulaştığı en uç noktayı Ardahan yakınındaki Hanak yazıtı ile belirlemiştir. Buna karşılık Urartu dönemi yerel eyalet merkezlerinin en kuzeydekiler Aras Nehri vadisindeydi. Aras Nehri vadisi, burada kurulmuş Yoğunhasan ve Pasinler gibi kalelerle Urartu'nun merkezden yönetebildiği, istikrarlı bir biçimde denetim altında tutabildiği alanın kuzey sınırını çizmektedir.

Krallık kuzeydoğuda Aragats Dağı'nın güneyi ile Sevan Gölü'nün batısındaki verimli Aras Nehri vadisine yerleşmek için büyük yatırımlar yapmıştır. Burada Arnavir Blur (Urartuca: Argışihinili), Arinberd (Erebuni) ve Karmir Blur (Urartuca: Teişebai URU) adlı üç büyük **kralî kent** kurulmuştur. Bu bölgede de kentlerin çevresinde yapılan harekâtların göstergesi olan çivi yazılı kitabeler bulunmaktadır.

Doğuda Urartu Devleti'nin yaptığı en önemli yatırımlardan biri MÖ VII. yüzyıl-da II. Rusa tarafından Kuzeybatı İran'da inşa ettirilen Bastam (Urartuca: Rusai-URU.TUR.) kentidir. Urmiye Havzası, içinde **çok odalı kaya mezarı** bulunan Kale Hodar, Şarik ve Rezaiye gibi yerel yönetim merkezleriyle denetlenmiştir. Urartu Krallığı, bu bölgede Assur ile sınırını, Urmiye Gölü'nün güneyinde Zagros Dağlarının olarak kabul etmiş ve yazıtlara da bunu yansıtmıştır. Urartu ordularının doğuda, kısa süreli ganimet elde etmek amacıyla Tebriz üzerinden Hazar Denizi yakınına kadar gittiği anlaşılmaktadır. Ancak bu uzak bölgede kalıcı bir denetim kurulamamıştır. Urartu Krallığı, tarihi boyunca bir kara devleti olarak gelişmiş, Akdeniz ve Karadeniz gibi büyük denizlere ulaşamamıştır.

Urartu Krallığı'nın, kurduğu kentler ve oluşturduğu eyalet merkezleriyle sahip olmaya çalıştığı sınırlar içinde denetlenmesi zor bölgeler bulunmaktadır. Bunların başında Toroslar, Nemrut, Süphan, Aladağlar, Ağrı, Aras Güneyi Dağları gibi yükseklikleri 2500 ile 5000 m arasında değişen volkanik yükseltilerin yamaçlarındaki yaylalar gelmektedir. Bu bölgelerde saptanan kalıntılar, genellikle yarı göçebe toplumlarla ilişkili ve yerel karakterlidir. Urartu Devleti yatırımlarını genellikle tarım alanlarının bulunduğu bölgelere yapmış, yüksek ve ulaşılması zor bölgeleri ise hayvan ihtiyacını karşılamak amacıyla zaman zaman yağmalamıştır.

Kralî kent: Sitadel ve aşağı yerleşmeden oluşan ve doğrudan krallık tarafından inşa edilen kent. Sitadelde yöneticiler, sitadel dışındaki düz alanda kurulan yerleşmede ise genellikle halk yaşamaktaydı.

Çok odalı kaya mezarı: Urartu krallarının ve aileden gelen diğer bireylerin gömülmesi için sitadelde kayalara oyularak yapılan bu uygarlığa ait mezar tipi. Yerel yöneticiler de egemen oldukları bölgede inşa ettikleri eyalet merkezi niteliğindeki kalelerde kendileri için çok odalı kaya mezarları yaptırmışlardır.

Höyük: Aynı yerde, biri yıkılıncaya kadar üzerine bir sonraki dönemde kurulmuş yerleşme veya yerleşmelerin kalıntılarından oluşan tepe görünümü yüksektir.

Urartu Devleti Öncesinde Doğu Anadolu

Urartu Krallığı'nın egemen olduğu, deniz seviyesinden yüksekliği 600-700 m civarında olan batıdaki Elazığ bölgesi ve doğudaki Aras havzası dışında kalan alan genellikle 1500 metrenin üzerinde yaylalardan oluşur. Bu yapı, tarımdan çok hayvancılık yapılmasına uygun olanaklar sunar. Bu nedenle bölgede, yerleşik tarım toplumlarından çok yarı göçebe hayvancılık yapan aşiretler yaygın olarak yaşamaktaydı. Urartu Devleti'nin kuruluşundan önceki bin yıla yakın süre boyunca bölgenin büyük bölümündeki **höyükler** (köyler) terk edilmiştir. Kuzeydoğu Anadolu'da höyüklerin ıssızlaştığı bu dönemde, kurgan türü mezar mimarisi ve bir bölümü çok renkli bezemelere sahip çanak çömleğiyle varlıklarından haberdar olduğumuz "yayla kültürü" yaygınlık kazanmıştır. Bu kültür, Ağrı Dağı'nın eteklerinde, Sütey Yaylası'nda, Süphan Dağı çevresinde ve Ardahan bölgesindeki kurgan türü mezarlardan tanınmaktadır. Taştan inşa edilmiş dikdörtgen bir mezar odası ve üzerindeki tepe görünümü yükseltiden oluşan kurganların boyutları, gömülen kişinin statüsüne göre değişiyordu. Gelişmiş mezar mimarisine sahip bu toplumların sürekli bir yerleşim yerleri olduğunu gösteren izlerden yoksunuz. Bu durum söz konusu toplumların hayvancılık yaptığını, daha çok yaylak ve kışlaklar arasında yarı göçebe bir yaşam sürdüklerini göstermektedir.

Uruatri ve Nairi Aşiretleri

Doğu Anadolu'ya MÖ ikinci bin yılın sonlarından itibaren yeni toplumların geldiğini gösteren yazılı belgeler ve arkeolojik veriler bulunmaktadır. MÖ on üçüncü yüzyıldan itibaren Orta Assur yazıtları, Doğu Anadolu'ya yönelen seferler bağlamında bölgedeki yeni toplumlardan söz etmeye başlar. Assur kralı I. Şalmaneser (1274-1245) Torosların kuzeyinde karşılaştığı aşiretleri Uruatri (Urartu) olarak adlandırır. Dağlık coğrafyayı da tanımlayan bu isim, dokuzuncu yüzyılın ortalarında devleti kuran toplumun bölgedeki varlığını gösteren en erken kanıttır. Urartu yazıtlarında krallık kendini Biainili olarak adlandırmasına karşın Assur yazıtlarının onlara verdiği daha eski olan "Urartu" adı bu devleti tanımlamada kullanılır. Şalmaneser, en eski yazıtlarında Uruatri'yi oluşturan sekiz ülkeyi fethettiğini anlatmaktadır. I. Şalmaneser'den sonra I. Tukulti-Ninurta (1244-1208) Doğu Anadolu'da Nairi olarak adlandırdığı bölgede kırk kralla savaştığını kaydetmektedir. Bu dağlık alanda belli bölgeleri denetleyen her bir aşiretin Assur yazıtlarında kral olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır. I. Tiglat-Pileser (114-1076) bu sözde kralların sayısını 60'a kadar çıkarmaktadır.

K İ T A P

Urartu Krallığı'nı çeşitli yönleriyle ele alan bir yayın için bkz. Köroğlu, K., Konyar, E. (Editör), Doğu'da Değişim/ Transformation in the East, İstanbul 2011.

Oda mezar: Yeraltına taştan dikdörtgen planda inşa edilmiş, kapısı bulunan oda biçiminde aile mezarı. Urartu öncesinde ve Urartu döneminde yaygındır.

Assur yazıtlarının Doğu Anadolu'da Uruatri ve Nairi olarak adlandırdığı bu toplumların çağdaşı olan arkeolojik veriler, bunların Kurgan kültürlerini yaratan toplumlardan farklı olduğunu doğrulamaktadır. Erken Demir Çağı olarak adlandırılan bu süreçte bölgede hâlâ büyük aşiretlerin yarı göçebe bir yaşam sürdüğü anlaşılmaktadır. Yeni gelen bu grupların mezar mimarisi, bireysel gömü için tasarlanan kurganlar yerine, içine çok sayıda gömü yapılan, **oda mezar** biçimindedir. Bütün Doğu Anadolu'da ayrıca yaygın olarak yakarak gömme (kremasyon) uygulanmaya başlamıştır. Çanak çömlek tipleri, yapım teknikleri ve bezeme anlayışı da oldukça değişmiştir. Kurganlardaki boya ve çizgisel bezemeli kaplarının yerini tek

düze, elde yapılmış, genellikle orta ve kötü fırınlanmış bir tür çanak çömlek almıştır. Bunlardan yaygın olan çanakların ağızları ile boyunları arasına yer alan yiv bezeme nedeniyle bu dönemin temsilcisi “yivli çanak çömlek” olarak tanımlanır.

Günümüzde Doğu Anadolu’da geleneksel yaşam biçimini sürdüren toplumlar daha çok hangi bölgelerde olabilir?

SİYASAL GELİŞMELER

Kuruluş Dönemi

Anadolu ve yakın çevresinde MÖ 1200 yıllarında Hitit İmparatorluğu’nun yıkılmasından yaklaşık iki yüzyıl sonra Anadolu ve çevresinde yeni merkezi devletler tarih sahnesine çıkmıştır. Urartu Devleti’nin kuruluş sürecinde, bütün Geç Hitit Krallıkları, Orta Anadolu’nun batısında Frigler benzer süreci yaşamaktaydı. Köklü devlet geleneğine sahip Mezopotamya’da kesinti olmamakla birlikte merkezi otoriteler zayıflamıştı, bu yeni dönemde Yeni Assur Krallığı sınırlarını genişletme çabası içindeydi.

Urartu Krallığı’nın kuruluş süreci hakkında Yeni Assur yazılı belgeleri bilgi vermektedir. Doğu Anadolu’ya sefer yapan Assur kralı III. Şalmaneser (MÖ 858-824) krallığının üçüncü ve on beşinci yıllarına ait kayıtlarında Arzaşkun adlı kentte oturan Urartulu Aramu adlı biri ile savaştığından söz eder. Urartuların ilk kralı olarak kabul edilen Aramu ve onun kentinin yeri hakkında yeterli bilgi yoktur. Ancak Assur yazıtlarının bu bölgedeki her aşireti bir krallık olarak tanımlaması, Aramu’nun da devlet kurmak için Assur’a direnen aşiret reislerinden biri olduğunu göstermektedir.

Urartu Kralları	
Aramu	
Sarduri	840-830
Işpuini	830-810
Minua	810-785
I. Argiştı	785-756
II. Sarduri	756-730
I. Rusa	730-713
II. Argiştı	713-685
II. Rusa	685-645
Erimena	
III. Rusa	
III.Sarduri	

Assur kralı III. Şalmaneser’in yirmi yedinci yılına ait (MÖ 832) sefer kayıtlarında bu kez Van Gölü çevresine egemen Seduri (Lutipri oğlu Sarduri) adlı bir başka kral vardır. Sarduri, devletin başkenti olan Tuşpa (Van) kentinde oturmaktaydı. Van Kalesi’nin bulunduğu kayalıkların kuzeybatı ucunda bu kralın Assurca yazdığı kuruluş kitabesi devletin kuruluşunu ilan eden ilk Urartu yazıtıdır.

Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, benzeri olmayan kral, bayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan baraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniunu kentinden getirttim ve bu duvarı yaptırtdım (Payne 2006: 17).

Urartu kralı I. Sarduri'nin burada kullandığı dil ve üslup rakibi olan Assur'dan alınmıştır. Kral kendini yüceltmek için ismine eklettiği unvanlar yüzyıllardır Assur kralları tarafından kullanılmaktaydı.

I.Sarduri'den sonra tahta çıkan oğlu İşpuini ve Minua dönemlerinde Urartu Krallığı kuruluş sürecini tamamlayarak Doğu Anadolu ve çevresinin tek hâkimi, Yeni Assur Krallığı'nın önemli rakibi haline geldi. III. Şalmaneser sonrasında Yeni Assur Krallığı'nın bir süre iç karışıklıklar yaşaması, Doğu Anadolu'ya ilgisini azaltmış ve Urartu Krallığı bu durumu güçlenerek değerlendirmiştir.

Kral İşpuini, Van havzasına yerleşen ve devletin çekirdeğini oluşturan aşiretinin gücüyle seferlere başlamış ve başarılarını çivi yazısıyla Urartuca olarak ana kayalar ve dikili taşlar (steller) üzerine yazdırmıştır. Seferleri kuzeyde Aras Dağları'na, güneydoğuda Urmiye Gölü havzasına ulaşmıştır. Kuruluş döneminin en güçlü kralı Minua döneminde ise Urartu orduları hedeflerini genişletmiştir. Kuzeybatı İran'da Manna adlı krallıkla ilk kez temas bu dönemde kurulmuştur. Kuzeyde Erzurum bölgesinde bulunan Diauehi adlı yerel krallık ve batıda Malatya'daki Geç Hitit Krallığı vergiye bağlanmıştır. Urartu Devleti denetim altına aldığı bölgelerden elde ettiği ganimet ve nüfus nakilleriyle sağladığı insan gücüyle büyük yatırımlar yapmıştır. Minua, Van havzasında Anzaf, Körzüt ve kuzeyde Patnos (Aludiri) kentlerini inşa etmiştir. Kentlerin sitadellerinde inşa edilen standart plan anlayışına sahip kule tapınaklarla her bir kent aynı zamanda kutsal birer merkeze dönüştürülmüştür. Yeni oluşturulan eyaletlerden bir bölümü vergi vermesi koşuluyla yerel idarecilere bırakılırken bazı eyaletlere merkezden vali atanmıştır. Ayrıca yerel aşiret reislerinin de birçok kale ve yönetim merkezi inşa etmesi teşvik edilmiş ve desteklenmiştir. Minua döneminde bayındırlık hizmetlerinin de başlatıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde de kullanılan elli dört km uzunluğundaki Şamram Kanalı, Minua tarafından yaptırılmış ve Edremit civarında bağlar bahçeler oluşturulmuştur.

Babası ile kendi adının birlikte onurlandırıldığı Van/ Toprakkale yakınındaki Meherkapı yazıtında Urartu Devleti'nin sınırlarında kutsanan tanrı ve tanrıçaları ve bunlara sunulacak kurbanlar sıralanmıştır.

Gelişme Dönemi

Urartu Krallığı kısa zamanda denetim altına aldığı kabilelerin de katkısıyla güçlü bir ordu oluşturmuş, eyalet esasına dayanan yönetim sistemini kurmuştur. Devlete tabi olmayan aşiretlere karşı yağma seferleri ve tehcir uygulamasıyla baskı kurulmuş ve Doğu Anadolu'nun büyük bölümü kontrol altına alınmıştır. Güvenli bölgelerde kentler kurulmuş ve sulama kanalları yapılarak tarım teşvik edilmiştir. Doğu Anadolu'nun hayvancılığa dayalı geleneksel yaşam biçimi devletin kontrolünde değiştirilmeye başlamıştır.

I. Argiştı, krallığı süresinde yaptığı bütün işleri başkent Tuşpa'da kendisi için yaptırdığı anıtsal kaya mezarının girişine kaydettirmiştir. Argiştı'nın analları (yıllıkları), babası Minua döneminde belirlenen hedefleri daha ileri taşıma amacıyla seferler yaptığını göstermektedir. Kuzeyde Erzurum bölgesindeki Diauehi yerel krallığı üzerindeki denetim ve baskı devam ettirilmiş, ordular kuzeyde Gürcistan sınırına kadar ulaşarak en kuzeydeki Ardahan/Hanak yazıtını seferin işareti olarak yazmıştır. Batıda Geç Hitit bölgesinden nüfus nakilleri yapılmıştır. Güneydoğuda Urmiye Gölü havzasını aşan ordular ilk kez Parsua (Persler) ile karşılaşmıştır. Bu dönemde ilk kez Assur orduları ile de bir karşılaşmadan söz edilmekte ancak ayrıntı verilmemektedir. Argiştı önemli bir karar alarak Aras Nehri'nin kuzeyinde Erebuti (Arin Berd) ve Argiştihinili (Armavir Blur) kentlerini inşa etmiş ve Urartu Krallığı'nın başkent çevresinden sonra ikinci önemli yatırım bölgesini oluşturmuştur.

Urartu Krallığı'nın genişleme ve iskân politikası I. Argiştî'den sonra tahta çıkan oğlu II. Sarduri döneminde de devam etmiştir. II. Sarduri de babası gibi faaliyetlerini yıllıklar halinde yazdırmıştır. Van Kalesi'nin kuzey yamacındaki açık hava tapınağında steller üzerindeki yıllıkları onun, hayvan ihtiyacı için ülkenin kuzeyindeki yarı göçebe topluluklar üzerine sefer yaptığını, doğuda Tebriz'i geçerek daha önce gidilmeyen Hazar Denizi yakınlarına kadar ulaştığını anlatmaktadır. II. Sarduri'nin inşa projelerinden en önemlisi, Van yakınında Sardurihinili (Çavuştepe) adlı kentin inşa edilmesidir. En önemli siyasi faaliyetlerinden biri ise batıda Malatya üzerine yaptığı seferidir. Ataları gibi Geç Hitit Krallıklarından vergi almakla yetinmemiş ve Fırat'ı geçerek Kummuh (Adıyaman) kralı Kuştaspili üzerine ilerlemiştir. Bu sefer, Doğu Akdeniz'e ulaşan ticaret yollarını denetlemek isteyen Assur ile Urartu arasında çatışmaya neden olmuştur.

III. Şalmaneser sonrası iç karışıklıklar yüzünden kendi problemleriyle uğraşan Yeni Assur Krallığı, III. Tiglat-Pileser'in (MÖ 744-727) tahta çıkışıyla yeniden çevresindeki gelişmelere müdahale edecek konuma gelmişti. III. Tiglat-Pileser MÖ 743 yılında, Adıyaman/Gölbasi yakınında Urartu ordusunu yenilgiye uğratarak ilerleyişini durdurmuştur. Bu savaşa Urartu'nun müttefiki olarak katıldığı anlaşılan Geç Hitit devletleri ve bölgedeki diğer güçler Assur'a vergi ödemeye başlamışlardır. Assur bu tarihten sonra Mezopotamya'nın tek egemen gücü haline gelmiş, Doğu Akdeniz ve Geç Hitit bölgesi üzerindeki denetimini artırmıştır. III. Tiglat-Pileser MÖ 735 yılında Toroslari aşarak Doğu Anadolu topraklarına girmiş ve Urartu'nun başkentine kadar ilerlemiştir. Ancak Tuşpa'nın güçlü surlarını aşamamıştır. Urartu'nun Doğu'daki yükselişini durduran bu iki savaşın etkileri uzun süreli olmamıştır.

Urartu ile Assur arasındaki savaş, II. Sarduri sonrasında Urmiye havzasının kontrolü amacıyla doğuya kayar. Urartu Krallığı Minua döneminden itibaren bu bölgeyi kontrol etmeye başlamış, Mana ve Parsua (Pers) krallıkları üzerinde baskı kurmuştu. II. Sarduri'den sonra tahta çıkan I. Rusa, ağırlığını bu bölge üzerine kaydırmış ve batıda Assur'a karşı kaybedilen etkinliği burada oluşturmaya çalışmıştır. Urmiye Gölü'nün güneyinde dikilmiş çift dilli Topzawa ve Mergeh Karvan stelleri Assur ile sınırı belirlemek amacıyla Urartu tarafından dikilmiştir. Ancak Assur kralı II. Sargon MÖ 714 yılında Zagros Dağlarını aşarak Urmiye havzasına girmiş, Urartu ordusunu yenerek bölgeyi bütünüyle ele geçirmiştir. Tanrı Assur'a şükranlarını bildirmek üzere yazılmış bir mektupta ayrıntıları verilen bu sefer sırasında, Urartu Krallığı'nın ulusal tanrısı Haldi'nin en önemli kült merkezi Muşaşir ele geçirilmiş ve yağmalanmıştır. I. Rusa döneminde Urartu Devleti için ikinci büyük problem, Assur ve Urartu yazılı belgelerinde büyük bir göç dalgasıyla geldikleri konusunda bilgiler bulunan Kimmerler idi. Doğuda Mana ülkesinden Urartu topraklarına ilerleyen Kimmerler, bozkır kökenli, savaşçı bir toplum idi. Bu toplum daha sonra Anadolu ve Grek dünyasında da adlarından söz ettirecektir.

Rusa'nın oğlu II. Argiştî dönemi hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Assur yazıtları Urartu Krallığı'nın batıda Frig ve Geç Hitit devletleriyle Assur'a karşı ittifak arayışlarından söz eder. Bu durum Urartu'nun bölgedeki etkinliğini koruma çabasında olduğunu göstermektedir. Hazar Denizi yakınındaki Razlık ve Naştuban yazıtları, doğuya doğru en uzun seferi gerçekleştirdiği anlaşılan II. Argiştî döneminde yazılmıştır. Ayrıca Argiştî ülkede yatırımlara ve yeni yerleşim yerleri kurmaya devam etmiştir. Ancak sınırları zorlayan Kimmer tehdidi sürmektedir.

II. Argiştî'nin oğlu II. Rusa'nın saltanatı, Urartu ülkesinin yeniden yapılandırıldığı bir dönemdir. Bu dönemdeki siyasi gelişmeleri anlatan ayrıntılı yıllıklardan yoksunuz. Rusa, yazıtlarında daha çok yaptığı büyük inşa projelerinden söz et-

mektedir. Van Gölü'nün doğu kıyısındaki Ayanis Kalesi tapınağına yazdırdığı uzun yazıtının bir bölümü onun siyasal eylemlerinin sınırı konusunda ipuçları verir:

“Argiști oğlu Rusa derki: Düşman ülkelerinden erkek, kadın ve büyükbaş hayvan getirdim: Assur ülkesinden, Targuni ülkesinden, Etiuni ülkesinden, Tablani ülkesinden, Qainaru ülkesinden, Hate ülkesinden, Muşki ülkesinden ve Şilaquni ülkesinden. İnsan kullanarak o kaleyi ve yerleşmeyi yaptırdım... Argiști oğlu Rusa derki: Tanrı Haldi bana mutluluk, savaşta güç ve erkeklik gücü verdi. Tanrı Haldi sayesinde bu işleri yapabildim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Argiști oğlu Rusa güçlü kral, büyük kral, Şurili ülkesinin kralı, Biainili ülkesinin kralı, kralların kralı ve Tuşpa şehrinin kabramanıdır” (Payne 2006: 297).

Urartu Krallığı'ndan günümüze kalan bütün çiviyazılı kitabelerin Türkçe çevirisi için bakınız: Payne, M., Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, İstanbul 2006, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kral Rusa ele geçirdiği ve iş gücü amacıyla nüfus nakli yaptığı ülkeler arasında batıda Tablani (Tabal), Hate (Malatya) ve Muşki (Frig) ülkeleriyle Geç Hitit krallıkları ve çevresine vurgu yapmaktadır. Etiuni, Aras Dağları ve ötesinde, krallığın başından beri bütünüyle kontrol altına alınmamış yarı göçebe kabilelerin adıdır. II. Rusa bu yazıtında, daha ileri bir iddia ile Assurlu insanları da yapılarla çalıştırdığını belirtir.

Rusa döneminde, bu yazıtta işaret edildiği gibi öncelikli olan kentleşme ve inşaat projeleridir. Ülke adeta yeni baştan inşa edilmeye başlanmıştır. Aras Nehri havzasında Karmir Blur yakınında Fırtına tanrısının adını taşıyan Teişebai URU adlı kenti inşa etti. Kuzeybatı İran'da Hoy'un kuzeyinde ise bu bölgenin en büyük merkezini Bastam'da kurdu ve Rusai-URU.TUR. (Rusa'nın Küçük Şehri) adını verdi. Van Gölü havzasında ise üç kent inşa etti: Toprakkale (Rusahinili KURQilbanikai: Qilbani Dağı önündeki Rusa kenti), Ayanis (Rusahinili KUREidurukai: Eiduru Dağı önündeki Rusa kenti) ve Kef Kalesi (Haldiei URU: Haldi kenti). Ayrıca Van Ovası'nı sulamak için Keşişgöl Barajı ve kanallar, Aras havzasını sulamak için de sulama sistemi yaptı.

Yıkılış Süreci

II. Rusa'dan sonra, Urartu Devleti en güçlü olduğu dönemde hızlı bir biçimde yıkılış sürecine girmiştir. Doğudan Kimmerlerden sonra İskitler de Urartu ve Assur'u tehdit etmeye başlamıştır. Bu toplumlar büyük göç dalgaları halinde gelmekteydiler. Orduların büyük göç dalgaları halinde aileleriyle gelen bu gruplarla mücadeleleri zordu. Bu göçler, kısa zamanda Mezopotamya ve Anadolu'daki diğer merkezi devletler için de önemli bir tehdit haline geldi. MÖ yedinci yüzyıl ortalarında Urartu ordularının durduramadığı bu toplumlar, bütün kentleri yakmış ve yağmalamıştır. Kentlerde oturanların, felaketten önce buraları terk ettiği anlaşılmaktadır. Kuzeybatı İran'daki Bastam, Van havzasındaki Çavuştepe, Anzaf, Ayanis, Toprakkale, kuzeydeki Kef Kalesi ve Patnos bir daha kullanılmamak üzere terk edilmiştir. Başkentnin durumu net değildir ancak bu göç dalgasından sonra Urartu kral ailesinin burada yaşadığını gösteren herhangi bir kanıt yoktur. Yağma ve yıkım köylere kadar ulaşmıştır. Kral ailesinin üyeleri ve devlet bürokrasinin bir bölümü bu tarihten sonra yarım yüzyıla yakın bir süre daha Aras havzasındaki Karmir Blur ve çevresinde varlık göstermiştir. II. Rusa'dan sonra adı anılan ve kral olduğu kabul edilen birkaç ismin faaliyetleri konusunda çok az bilgi bulunmaktadır. Bu son dönemde ye-

ni herhangi bir kent inşa edilmemiş, sefer yapılmamıştır. Doğu Anadolu MÖ altıncı yüzyıl başında, İran'da güçlenerek batıya ilerleyen Medlerin, kısa zaman sonra da onların yerine geçen Perslerin egemenliğine girmiştir. Urartu adı, geçmişteki parlak sürecin anısı olarak altıncı yüzyıl başında Eski Ahit'te, beşinci yüzyıla kadar da Babil ve Pers kaynaklarında geçmektedir. Bu tarihten sonra adı unutulmuş bu uygarlık, yirminci yüzyılın başlarında çivi yazısının çözümüne kadar bir daha anılmamıştır.

Urartu Krallığı, egemenliğini sürdürebilmek veya sınırlarını koruyabilmek amacıyla hangi devletlerle ve yerel güçlerle mücadele etmiştir?

SIRA SİZDE

2

Urartu tarihini çeşitli yönleriyle değerlendiren bir çalışma için bakınız Salvini, M., Urartu Tarihi ve Kültürü (Çev. B. Aksoy), İstanbul 2006.

K İ T A P

UYGARLIK

Köken ve Dil

Urartu kralları, MÖ dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren önce Assurca, arkasından Assur çivi yazısıyla Urartuca yazıt yazdırmışlardır. Urartu yazıtlarının çoğu taş steller üzerine ve ana kayalara yazılmıştır. Az sayıda çivi yazılı kil tablet ve bronz levha da günümüze ulaşmıştır. Ayrıca çoğu büyük depo küpleri üzerinde ölçü işareti olmak üzere yazılmış hiyeroglif işaretlerinin de kullanıldığı bilinmektedir. Ancak hiyeroglif kullanımı yaygın değildir.

Urartuca eklemeli dildir. Anadolu'da MÖ üçüncü binyıldan sonra konuşulmaya başlayan ve özellikle ikinci binyılda yaygın olarak kullanılan Hurrice ile akrabadır. Urartuca günümüzde ise Doğu Kafkas dil ailesinden Çeçence ve İnguşça ile benzerlikler göstermektedir.

Kentleşme

Urartu Krallığı, Doğu Anadolu'da kökü eskilere giden bir geleneğin devamı değil, öncüsüz ve birden bire kurulmuş gözükmektedir. Devlet, kent tasarımı, mimari, yazı ve sanat gibi alanlarda atılan adımların tümü bölge için yenidir. Urartu Devleti'nin kuruluşuyla, Assur ve Geç Hitit dünyasından Doğu Anadolu'ya taşınan yeniliklerin birçoğu, buradaki geleneksel yaşam biçimiyle hiçbir şekilde örtüşmemekte ve radikal değişimleri zorunlu kılmaktaydı. Coğrafyanın tüm olumsuzluklarına rağmen nüfusun önemli bir bölümünün kentlerde yaşamaya zorlanması, sulu tarımın teşvik edilerek yerleşik köy toplumu oluşturma çabaları ve güçlü bir merkezi yönetimin kurulması bu değişim sürecinin belli başlı noktalarıdır. Urartu Krallığı, kentler inşa ettiği Van Gölü ve Aras Nehri havzası gibi bölgeleri doğrudan yönetmiş, ülkenin dağlık ve uzak bölgelerini ise kendine bağladığı yerel aşiret reisleri aracılığıyla denetleme yoluna gitmiştir. Birkaç yazılı belgede başkentten atanan valilerden de söz edilmektedir.

Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu'daki geleneksel yaşam biçimini değiştirme çabasını ve kendine özgü yönetim anlayışını en iyi yansıtan uygulamalar kent inşaa projeleridir. Van Gölü havzasında Van (Tuşpa), Yukarı Anzaf, Toprakkale, Ayanis, Körzüt ve Kef Kalesi; kuzeyde Murat Nehri havzasında Aznavurtepe; Aras Nehri havzasında Armavir Blur, Arin Berd, Karmir Blur ve Bastam ortak özellikleriyle bu kapsamda değerlendirilebilecek önemli merkezlerdir. Bütün bu kentler doğrudan devlet tarafından planlanarak, zorunlu iskâna tabi tutulan insanlardan sağlanan iş gücü ile yaptırılmıştır.

Kentler iki bölümden oluşmaktadır: sitadel ve aşağı şehir. Urartu kentlerinin sitadeli bulunduğu bölgeye, ovaya veya ana yola hakim noktadaki bir kayalık yükselti üzerine kurulmuştur. Sitadelerde, tapınak, saray, depolar, konaklar ve atölyeler gibi yapılar bulunmaktadır. Bazı kentlerde birden çok tapınak yer almaktaydı. Örneğin Çavuştepe’de biri baştanrı Haldi, diğeri tanrı İrmuşini’ye adanmış iki tapınak bulunmaktadır. Tapınak yazıtları devlet projelerinde, standart bir uygulama olarak görülmektedir. Kenti yaptıran kral burada hem devletin bütünlüğünü temsil eden tanrıya yakınlığını vurgulamakta hem de ülkesi ve halkı için yaptıklarını anlatmaktadır. Ayrıca sitadeldaki yapılar inşa edilmeden önce kanalizasyon, tuvalet, sarnıç gibi altyapı sistemleri yapılmış, kayalar kesilerek inşa edilecek binalar için geniş teraslar oluşturulmaktaydı. Bu durum arazinin kullanımında Urartuların ileri adımlar attığını göstermektedir.

Kral sülalesinden yöneticilerin oturduğu bu sitadeller ayrı surlarla çevrilmiş ayrıca kayalığın her iki ucuna güvenliği artırmak amacıyla derin hendekler açılmıştı. Urartular ana kayaları yontmada surların taş temellerini inşa etmede, geliştirdikleri demir aletleri kullanmışlardır. Devletin varlığını, vergi, denetim gibi uygulamalarını yansıtan bir diğer örnek sitadelerde ortaya çıkarılan büyük pithoslar (depo küpleri) yerleştirilmiş depo binalarıdır. Doğu Anadolu’da dört-beş ay kadar süren ve nakliye imkânlarının azaldığı uzun kış dönemi için sitadelde oturan bütün devlet görevlileri, tapınak personeli ve yöneticilerin ihtiyaç duyduğu yiyecek içecek bu depolarda saklanmaktaydı. Saklanan ürün ve bunun miktarı küpler üzerine yazılmaktaydı.

Doğu Anadolu’nun kısa olan inşaat mevsimi nedeniyle Urartu kentlerinin inşasının uzun zaman aldığı varsayılabilir. Binlerce işçinin, kayalık üzerinde bir yönetim merkezi inşa etmek için yıllarca sitadel çevresindeki şantiyede kalarak inşaatı sürdürmüştür. Sitadelin inşasından sonra zorunlu iskâna tabi tutulan insanların da yerleştirildiği bu alanın aşağı kent olarak yaşamaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Kentlerin boyutları seksen hektara kadar çıkmaktadır.

Krallığın planladığı bütün kentler, başkent Van (Tuşpa) dışında daha önce yerleşilmemiş alanlarda kurulmuştur. Urartu kralları inşa kitabelerinde “benden önce burada hiçbir şey yoktu” gibi ifadelerle bu duruma işaret etmişlerdir. Geleneksel yaşama uygun olmayan alanlarda bulunan kentlerin yaşaması, bütünüyle devletin varlığına ve düzeni korumasına bağlıdır. Kentin sitadeline oturan yönetici sınıf ve bürokrasinin giderleri, birkaç bini geçen aşağı şehir halkının içme suyu ve diğer zorunlu ihtiyaçları, düzenli işleyen bir sistem ve organize bir çabayla karşılanabilmirdi. Bu nedenle devletin yıkılışıyla birlikte bu kentlerin hemen hiçbirinde yaşam devam etmemiştir.

Yerel Yönetim Merkezleri ve Kaleler

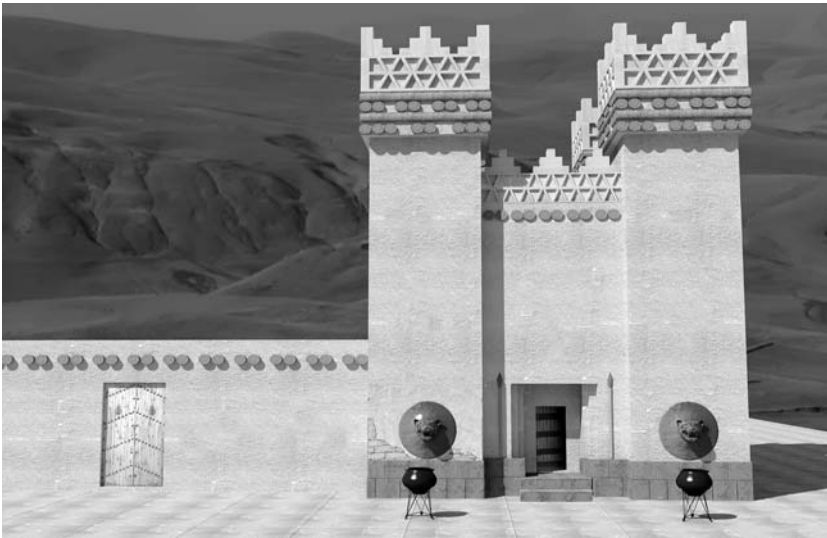
Urartu Krallığı’nın egemen olduğu, büyük bölümü dağlık olan alanda birçok bakımdan Urartu kentlerinin sitadellerine benzeyen kaleler kurulmuştur. Kaleler, Urartu Devleti’nin yönetim sistemine entegre olarak varlığını koruyan yerel aşiret reisleri tarafından inşa edilmiştir. Bu aşiretler olasılıkla Urartu Krallığı öncesinde de aynı bölgede yaşamaktaydılar. Devletin egemenliğiyle birlikte devlet adına bölgesini denetlemeye, vergi toplamaya, Urartu ordusuyla sefere katılmaya, ganimetten pay almaya başlayarak sisteme katıldılar. Bu tür yerel yönetim merkezlerinin tümünde, başkent Tuşpa’daki gibi çok odalı kaya mezarları bulunmaktadır. Bu türde sitadel içine anıtsal mezar yapma geleneği Urartu Krallığı döneminde karşımıza çıkmaktadır.

Resim 5.3

Urartu Krallığı'nın batısındaki eyalet merkezlerinden Palu (Şebeteria). Kayalık yükselti üzerinde eyalet valilerinin yaptırdığı çok odalı kaya mezarlarının girişleri ve planları.

Din ve Tanrılar

Urartularda iki tür tapınak bulunmaktaydı. Bunlardan ilki kentlerin sitadellerinde inşa edilen standart boyutlarda, kare planlı, kule tipi tapınaklardı. İkincisi geleneksel ibadet anlayışının devamı olduğu anlaşılacak kapı biçiminde yontulmuş kutsal nişlerdir. Van/ Toprakkale yakınındaki Meher Kapı açık hava anıtındaki yazıta göre, Urartuların inandığı, kutsalığı ve adlarına belirli dönemlerde kurban kestiği 79 tanrı, tanrıça ve tanrısal özellik bulunmaktadır. Bunlardan ilk üç sırayı Haldi, Teişeba ve Şivini paylaşır. Haldi, Urartuların baştanrısı idi. En büyük tapınağı Van Gölü havzasının güneyinde, Assur ile Urartu arasındaki bölgede bulunan Muşaşir'de idi. Teişeba (Fırtına tanrısı) Hurri kökenlidir, Hititçede adı Teşup'tur. Şivini de (Güneş tanrısı) Hurri kökenlidir. Hititlerdeki Şimegi'nin karşılığıdır. Yılın belli günlerinde tanrılara koyun, keçi, sığır (boğa), tanrıçalara bunların dişileri kurban edilirdi.

Resim 5.4

Urartu kentlerinin sitadellerinde yer alan kule tipi tapınak modeli. Çavuştepe'deki İrmuşini tapınağının temel planı esas alınarak yapılmış bir yeniden kurma çalışmasıdır.

Ölü Gömme

Urartu dönemi mezarları, günlük yaşamda kullanılan mekânlardan izler taşır. Kralar, valiler ve yerel yöneticiler, yönetim merkezlerinin sitadelerinde yaptırdıkları çok odalı kaya mezarlarına gömülmeğe ydi. Her gömü için bir kap içinde yemek, değerli silah ve takılar hediye olarak mezara bırakılmaktaydı.

Çok odalı kaya mezarlarının planı, Urartu'ya özgü yanları tanımlanabilir bir anlayışla biçimlenmiştir. Plan şeması, girişte bir platform, büyük bir kapı ile geçilen geniş bir ana oda ve bu odanın çevresindeki yan oda veya odalardan oluşur. Başkent Tuşpa'da bu türde dört anıtsal mezar bulunmaktadır. Oda sayısı Van/ İçkale ve Argiştî Mezarı'nda olduğu gibi en çok altı, yedi kadardır. Mezarların çoğu iki odalıdır. Ana odalar birçok mezarda, doksan metrekareyi aşmakta ve törensel boyutlara ulaşmaktadır. Mezarların birçoğunda odalardan birinin tabanından derinleşen ve olasılıkla eski gömü atıklarının depolandığı, derin bir çukur bulunur.

DİKKAT

Urartu Krallığı'nın egemen olduğu alanda kral ve yöneticiler için inşa edilen çok odalı kaya mezarları yalnızca başkent ve yerel yönetim merkezlerinin sitadelerinde yapılmıştır. Bu mezarlar, bölgede Urartu döneminden sonra Hellenistik - Roma döneminde inşa edilmiş farklı bir gömü anlayışının ürünü tek odalı mezarlarla karıştırılmamalıdır.

Urartu döneminde halk, yaşadığı bölgenin yakınında oda mezarlara gömülmeğe ydi. Her ailenin veya aşiretin bir mezarı olduğu anlaşılmaktadır. Mezarların genel planı, toprak altına inşa edilmiş dikdörtgen bir oda ve bu odaya girişi sağlayan dar bir kapıdan oluşur. Bu oda mezarların birçoğunun çevresinde, kaya mezarlarındaki plana benzer biçimde, ancak daha düzensiz yan odalar da yapılmıştır.

Kaya mezarları ve oda mezarları tek kişi için değil çoklu gömü için inşa edilmiştir. Ailenin bireylerinden biri ölünce mezarın kapısı açılmakta ve hediyeleriyle birlikte mezara yerleştirilmekteydi. Zamanla ana oda dolunca iskeletler ve hediyeler yana odalara yığılmaktaydı. Örneğin Karagündüz'de bir mezarda 106 kişinin kemikleri saptanmıştır. Urartu döneminde çok odalı kaya mezarlarına normal gömü yanında yakılmış gömülerin külleri de koyulmaktaydı.

Sanat

Urartu ülkesi maden yatakları bakımından oldukça zengindi. Toroslarda demir, Ergani civarından bakır ve Gümüşhane yakınlarında da gümüş yatakları bu krallığın birçok alanda gelişmesine katkı yapmıştı. Geliştirdikleri demir silahlar sayesinde güçlü bir ordu kurdular. Bu orduda bölgenin koşullarına göre geliştirilmiş, demir ve bakır aksamlarla güçlendirilmiş, hızlı hareket edebilen at arabaları; zırhlarla güvenliği sağlanmış süvari sınıfı; demir okları, kılıçları ve mızrakları olan piyade sınıfı bulunmaktaydı.

Urartu Devleti kuruluşunun hemen arkasından kentlerin sitadelerinde oturan ve yeni fetihlerle zenginleşen yönetici bir sınıf oluşmaya başladı. Ayrıca burada kurulan kule tipi tapınaklarda çalışan görevliler ve rahipler de yönetimin bir parçası olarak ayrıcalıklı konumda idiler. Yazıcı sınıfı ve komuta kademesindeki yüksek rütbeli askerlerin de her yapılan seferden sonra elde edilen ganimetten önemli bir miktar pay alarak zenginleştiği anlaşılmaktadır. Bu zenginlik en belirgin biçimde sitadelerde inşa edilen yapıların taş işçiliğine ve buralarda arkeolojik kazılarda saptanan özel buluntularda görülmektedir.

Urartu'da heykel sanatı yaygın değildir. Kef Kalesi'nde bulunan kabartmalı **payeler** ve Ayanis tapınağının içinde kakma tekniğinde yapılmış bezemeler VII. yüzyılda mimaride yeni arayışları ifade eder. Assur kralı II. Sargon'un 714 yılında Tanrı Haldi'nin kült merkezi Muşasir'den yağmaladığı ve liste halinde kaydettiği eşyalar ve tapınağa sunulmuş hediyeler günlük kullanıma yönelik olmaktan çok sanatsal değeri yüksek özel eşyalardır. Üzeri bezemeli kalkanlar, boğa başı eklentileri olan kazanlar, altın ve gümüş kaplar, dökme tekniğinde bronzdan ayakları olan yatak, masa ve sandalye gibi mobilyalar bunların yalnızca bir bölümünü oluşturur. Tunç kalkanlar ve kemerler üzerinde Urartu ordusunu savaşa giderken gösteren sahneler, gücü sembolize eden aslan ve boğa bezemeleri, mitolojiden uyarlandığı anlaşılan kanatlı insan ve hayvanlar, başı, gövdesi ve ayakları farklı hayvanlardan alınarak yapılmış insan figürleri bulunur. Bunlardan çoğu törensel amaçlarla yapılmıştır. Bunun gibi üzeri yazıtlı ve bezemeli at koşum takımları, miğfer, sadak ve kılıçlar da Urartu sanatının özgün ürünleridir.

Arkeolojik kazılarda, mezarlarda ele geçen mücevherler, değerli ve yarı değerli taşlardan yapılmış boncuklardan oluşan kolyeler, altın, bronz ve demirden yapılmış **fibulalar** ile fildişi heykelcikler de Urartu sanatına ait yaygın örnekleri oluşturur. Kötü ruhlardan korunmak için boyuna asıldığı anlaşılan pektoraller, madalyonlar ve bronz levhalar üzerindeki motifler de genellikle Urartu dini ve mitolojisinden seçilmiştir. Madalyonların ve avuç içine sığacak büyüklükteki levhaların birçoğunda boynuzlu başlığı ve kanatları ile ayırcı özelliği vurgulanmış bir tanrı ve önünde ellerini açarak ona dileklerini ileten bir kişi gösterilmektedir.

Paye: Urartu mimarlığında, üst katları taşımak amacıyla inşa edilen kare biçimli, kalın taşıyıcı kolon. Bunların temelleri bazalt taşından üst bölümleri ise kerpiçten idi. Bezemeler bazalt üzerine yapılmıştır.

Fibula: MÖ dokuzuncu yüzyılda Frigler tarafından geliştirilen ve çengelli iğnenin atası olarak kabul edilen Fibula genellikle soylular ve zenginler tarafından prestij ürünü olarak kabul edilmiş ve kullanılmıştır. Kısa zamanda yaygınlaşarak Geç Hitit, Assur ve Urartu ülkesinde de üretilmiş ve kullanılmıştır.

Resim 5.5

Giyimli'de bulunmuş bronz bir levhada solda aslan üzerinde bir tanrı, sağda ona bir keçiyi adak olarak getirmiş olan bir kadın figürü.

Urartu döneminde çanak çömlek atölyelerinde çalışan ustalar, günlük yaşamda kullanılan kaplardan bir bölümünü de lüks eşya ve sanat olarak tanımlanabilecek özellikte tasarlamışlardır. Kırmızı renkte astarlanmış, oldukça parlak yüzeyli, yonca ağızlı testiler madeni kapları taklit ederek kilden yapılmış özgün ürünlerdir.

Urartu sanatı birçok bakımdan Assur ve Geç Hitit kültürlerinden izler taşır. Bronz kalkanlar ve kemerler üzerindeki savaş sahneleri daha çok Assur etkili olarak gelişmişken fildişi ve cam Geç Hitit, fibula ise Frig kültürünün etkisi olarak Doğu Anadolu'ya ulaşmış ve buradaki zengin-soyly sınıfın beğenisi doğrultusunda biçimlendirilmiştir.

SIRA SİZDE

3

Urartuların ulusal tanrısı Haldi yanında, bölgedeki farklı kökenden gelen grupların inandığı birçok tanrıyı, devletin denetiminde oluşturdukları tanrılar birliğine (pantheon) dâhil ettikleri görülmektedir. Bunun gerekçeleri nasıl açıklanabilir? Bir değerlendirme yapınız.

Özet

Doğu Anadolu'nun coğrafi yapısının yaşam biçimi üzerindeki etkisini açıklayabilme

Doğu Anadolu'nun büyük bölümü deniz seviyesinden 1500 metrenin üzerinde yaylalardan oluşur. Bu yapı, tarımdan çok hayvancılık yapılmasına uygundur. Bu nedenle bölgede, yerleşik tarım toplumlarından çok yarı göçebe hayvancılık yapan aşiretler yaygın olarak yaşamaktaydı. Urartu Krallığı göçebe toplumlara yerleşik düzene geçirmek ve bölgede tarımı geliştirmek için büyük çaba harcadı. Ancak bu coğrafyanın uygun olmaması nedeniyle oldukça yavaş gelişti.

Urartu Devleti'nin yerleşik yaşamı yaygınlaştırmak için yaptıklarını açıklayabilme

Urartu Krallığı, Doğu Anadolu yaylasında, yarı göçebe aşiretlerden birinin güçlenerek diğerlerini egemenlik altına alması sonucu MÖ dokuzuncu yüzyıl ortalarında kuruldu. Devletin yapısı, örgütlenme biçimi ve çivi yazısı gibi birçok alanda Yeni Assur Krallığı'ndan etkilendiler. Urartular kent ve kale inşa etme konusunda yetenekli, çok iyi taş ustası idiler. Demir silahlar ve savaş aletleri üreten savaşçı bir toplumdur. Doğu Anadolu'da tarım alanlarını sulayabilmek için uzun kanallar kazdılar, su havzalarına bentler inşa ederek ilk suni göletleri oluşturdular. Başkent ile ülkenin diğer bölgeleri arasındaki ulaşım zorluğunu aşmak için yol ağı kurdular. Doğu Anadolu'daki zengin gümüş, bakır ve demir yataklarını işlettiler, bu dönemde madencilik çok gelişti. Bazıları dinsel motiflerle süslü, kendilerine özgü kemerler, miğferler, at koşum takımları, situlalar ve kazanlar ürettiler.

Günümüze ulaşan Urartu dönemi kalıntılarının genel özelliklerini tanımlayabilme

Urartu Devleti, kuruluşundan itibaren elde ettiği gücün büyük bölümünü kent ve kale inşa etmeye harcamış gözükmektedir. Başkent Tuşpa'nın bulunduğu Van Gölü havzası başta olmak üzere bütün ülkede çok sayıda Urartu kenti ve kalesinin kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Urartu döneminde mimari ve sanat alanında ortaya konan ürünler, diğer kültürlerden izler taşımakla birlikte daha çok Urartuların özgün ürünleri olarak değerlendirilirler. Kentlerde, taş uslarının ulaştığı düzeyi gösteren düzgün işçilikli taş duvarlar, kitabeler, elit sınıf için yapıldığı anlaşılan bronzdan takı ve diğer eşyalar, kaliteli çanak çömlek ve ithal ürünler bulunmaktadır. Yerel yönetim merkezleri ise birçok bakımdan kentlerden esintiler taşımakla birlikte mimari ve sanatta bu düzeye ulaşamamıştır.

Kendimizi Sınavalım

- Aşağıdakilerden hangisi Urartu Krallığı'nın egemen olduğu alandaki dağlardan biri **değildir**?
  - Ağrı
  - Süphan
  - Nemrut
  - Erciyes
  - Bingöl
- Urartu Krallığı aşağıdaki devletlerden hangisi ile siyasal ilişki **kurmamıştır**?
  - Assur
  - Melid
  - Frig
  - Babil
  - Pers
- Urartu Krallığı'nın batı sınırını hangi nehir tarafından çizilmektedir?
  - Karasu
  - Murat
  - Dicle
  - Çoruh
  - Fırat
- İlk kez Urartu adı hangi Assur kralının yazıtlarında geçmektedir?
  - I. Tiglat-Pileser
  - III. Şalmaneser
  - I. Şalmaneser
  - II. Sargon
  - I. Adad-Nirari
- Urartular kendi ülkeleri için hangi ismi kullanmaktaydılar?
  - Biainili
  - Uruatri
  - Nairi
  - Qummuh
  - Haldi
- Urartu kralları yıllıklarını hangi tür yazı ile kaydetmiştir?
  - Çivi yazısı
  - Hiyeroglif yazı
  - Alfabe yazısı
  - Linear yazı
  - Runik yazı
- Urartu Dili'nin atası aşağıda verilenlerden hangisidir?
  - Hititçe
  - Sümerce
  - Assurca
  - Hurrite
  - Çeçence
- Aşağıdakilerden hangisi kral II. Rusa'nın kurduğu kentlerden biri **değildir**?
  - Ayanis
  - Van
  - Kef Kalesi
  - Toprakkale
  - Bastam
- II. Sarduri Assur ordusu ile hangi tarihte savaşmıştır?
  - MÖ 743
  - MÖ 720
  - MÖ 714
  - MÖ 700
  - MÖ 500
- Urartu Krallığı'nın çöküş sürecinde rol oynayan en önemli neden hangisidir?
  - Ekonomik nedenler
  - Coğrafi nedenler
  - Yeni göçler
  - Assur baskısı
  - Medlerin yükselişi

Okuma Parçası

Urartu krallarının yazdırdıkları yıllıklar yalnızca başarılarından ve yapılan önemli işlerden söz etmektedir. Sınırlara dikilen gösteriş yazıtları da benzer içeriğe sahiptir. Yazıtların içeriği, tanrıların ve kralın adının anıldığı giriş, başarılı eylemlerin yapıldığı gelişme ve beddua ifadelerinin yer aldığı sonuç olmak üzere üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Aşağıda Urartu Krallığı'nın en batısında bulunan ve günümüzde Karakaya baraj suları altında kalmış olan II. Sarduri dönemine ait Habibuşağı yazıtının çevirisi bu düzenlemeyi oldukça belirgin bir biçimde yansıtmaktadır. Yazıtın başında baş tanrının adı, kralın adı ve hedef olarak seçilen kralın adı verilmiştir. Sonra Sarduri'nin Elazığ ve Malatya çevresinde ele geçirip yağmaladığı kentler sayılmıştır. Malatya kralı Hilaruada'nın haraca/vergiye bağlanması büyük bir övünçle vurgulanmaktadır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla kent ele geçirilememiştir. Son satırda da bu yazıta zarar verecek olanlara edilen beddua formülü yer almaktadır. *"Tanrı Haldi kendi silabıyla sefere çıktı. Melitia ülkesinin kralını Şaba oğlu Hilaruada'yı yendi. Onu Arğışti oğlu Sarduri önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin silabı da güçlüdür.*

Arğışti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Fırat ırmağı durgundu (?). Oradan biç bir kral karşıya geçmemişti. Efendi tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Biainili ülkesinin (bütün) tanrılarına, (onların) ilabi büyüklüğünden (yardım) istediğim için yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ve bana yol gösterdiler. Tumişki şebri'nin önünde savaşçılarım arasında karşıya geçtim. Aynı gün ülkeye doğru ilerledim. Qala'ani ülkesinin güneyinden (?) geçtim. Melitia şebri'nin kuzeyindeki (?) Karnişi dağlarına vardım. Zapşa şebri'nin ötesindeki(?) Muşa ülkesine kadar ilerledim. Bir gün içinde 14 kale ve 80 (?) şebir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim ve şebirleri yakıtım. 50 adet savaş arabasına el koydum.

Savaştan geri döndüm. Hilaruada'nın tabkimath kralı şebir Sasi'yi kuşattım (?). Güç kullanarak onu ele geçirdim. Mal (?), erkek ve kadın oradan sürgün ettim.

Sarduri der ki: Girdim ve Melitia şebri kuşatılm (?) diye buyurdum(?). (kralı) Hilaruada huzuruma çıktı, yere kapandı, ayak(larına) sarıldı. Merhamet ettim (?). (Oradan) altın, gümüş ve mal (?) yağma(?) olarak aldım ve Biainili ülkesine götürdüm. Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını başışladım. Oradan dokuz kale, yani Hazani, Gaurabi, Tumişki, 'Asini, Maninui, Aruşi, Qulbitarrini, Taşe (yani) Tanrı Quera'nın Taşe ve Meluiani (kalelerini) ayırıp kendi toprağıma ekledim.

Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Arğışti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa Şebri'nin kabramanıdır. Sarduri der ki: Her kim bu yazıtı tabriş ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "Gel, tabriş et!" derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler. Ona sığınacak yer sağlamasınlar(?). Onu ne tanrı ne insanlar rabat braksınlar(?)" (Payne 2006: 237-238).

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanıtınız yanlış ise "Giriş" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise "Giriş" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. e Yanıtınız yanlış ise "Giriş" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise "Urartu Devleti Öncesinde Doğu Anadolu" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise "Uruatri ve Nairi Aşiretleri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise, "Köken ve Dil" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise "Köken ve Dil" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise "Gelişme Dönemi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise "Gelişme Dönemi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise "Yıkılış Süreci" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Doğu Anadolu'nun tarıma uygun olmayan ve daha çok yüksek yaylaların bulunduğu alanlarda yaylak ve kışlak hayatı yaşayan toplumlar günümüzde de vardır. Özellikle Toroslar, Ağrı, Erzurum, Kars bölgesi, zengin otlaklara sahiptir ve büyük sürüler bu bölgede yaz aylarını geçirirler.

Sıra Sizde 2

Urartu Krallığı bütün tarihi boyunca Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerine hakim olabilmek amacıyla yerel aşiret ve beyliklerle savaşmıştır. Sınırları dışındaki komşularında batıda Melitia, Qumaha ve Tablani gibi Geç Hitit kent devletleri, güneyinde Yeni Assur Krallığı, doğuda ise Manna ve Pers gibi güçlerle mücadele etmiştir. Son yüzyılında İskitler, Kimmerler ve Medlere karşı varlık savaşı yapmıştır.

Sıra Sizde 3

Urartu ülkesinde Hurri kökenli aşiretler yanında farklı kökenden gelen birçok grup da bulunmaktaydı. Devletin bütün bu farklı grupları kendi şemsiyesi altında toplayabilmesinin yollarından biri de onların tanrılarını devlet dini içerisine almaktır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Çilingiroğlu, A. (1997). **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, İzmir.
- Koroğlu, K. (1996). **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, İstanbul.
- Koroğlu, K., Konyar, E. (Editör). (2011). **Doğu'da Değişim/Transformation in the East**, İstanbul.
- Payne, M. (2006). **Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu**, İstanbul.
- Salvini, M. (2006). **Urartu Tarihi ve Kültürü** (Çev. B. Aksoy), İstanbul.
- Sevin, V. (2003). **Eski Anadolu ve Trakya. Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, Atlı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi**, İstanbul.
- Zimansky, P. E. (1998), **Ancient Ararat, A Handbook of Urartian Studies**, New York (Geniş bibliyografya için bakılabilir).

6

Amaçlarımız

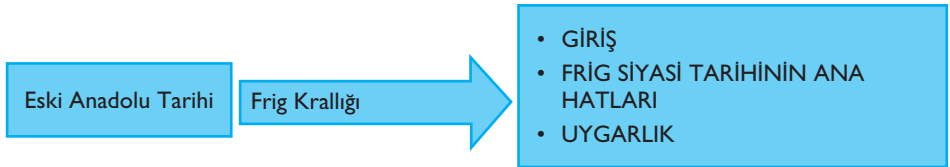
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁️ Frigya Bölgesi'nin coğrafi sınırlarını tanımlayabilecek,
- 👁️ Frig Krallığı'nın siyasi tarihini genel hatları ile açıklayabilecek,
- 👁️ Frig kültür ve sanatının belirleyici özelliklerini tanımlayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Tümülüs
- Megaron
- Kaya anıtı
- Ahşap işçiliği
- Madencilik

İçindekiler

Frig Krallığı

GİRİŞ

Frigler ve Frigya Bölgesi

Frigler, MÖ dokuzuncu yüzyıl ile yedinci yüzyıllar arasında güçlü bir krallık olarak Anadolu'nun siyasi ve kültür tarihine damgasını vurmuştur. Frig Krallığı'nın etki alanı, Ankara çevresi merkez olmak üzere, Kızılırmak Nehri'nin (Halys) doğusundan, kuzeyde Samsun'a; güneyde Niğde ve Elmalı Ovası'na; batıda Eskişehir, Kütahya ve Bandırma yakınlarına kadar yayılıyordu. Frig Krallığı etkin bir siyasi güç olarak tarih sahnesinden çekildikten sonra da Friglerin yaratmış olduğu köklü kültürün çeşitli etki ve izleri, Eski Anadolu'nun kültür ve sanatında Antik Çağ boyunca devam etmiştir.

Herodotos ve Strabon gibi Eskiçağ yazarlarına göre Makedonyalıların komşuları olan ve Avrupa'da oturdukları sırada Brigler (Brygler) adını taşıyan Frigler, Makedonya ve Trakya'dan Boğazlar yolu ile Anadolu'ya göç eden Trak boylarından biriydi. Asya'ya yani Anadolu'ya geçtikten sonra yurtlarıyla birlikte adları da değişerek Frig biçimini almıştı. Eskiçağ yazarlarının verdiği bilgilerden Frig boylarının başlangıçta Troia (Truva/ Hisarlık Tepesi) ve çevresini ele geçirdikleri, zaman içinde Iznik Gölü (Askania) kıyıları ile Sakarya Nehri (Sangarios) vadisine doğru yayıldıkları anlaşılmaktadır. Frigler buradan güney ve doğu yönde genişleyerek Anadolu içlerine yayılmaya devam etmişlerdir. Yoğun Frig yerleşmesine sahne olan Orta Anadolu'nun büyük bir bölümü de Antik Çağ'da Frigya Bölgesi olarak adlandırılmıştır.

Frigya Bölgesi, Büyük Frigya ve Küçük Frigya ya da Frigya Epiktetos olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Büyük Frigya, doğuda Kızılırmak Nehri ve Tuz Gölü'ne (Tatta), batıda Denizli-Pamukkale yöresine, güneybatıda Elmalı Ovası'na kadar uzanan geniş bir bölümü kapsamaktaydı. Friglerin ünlü başkenti Gordion (Polatlı/ Yassıhöyük), Ankyra (Ankara), Pessinus (Sivrihisar/Balıhisar) ve Kelainai - Apameia (Afyonkarahisar/ Dinar) bu bölgenin en önemli Frig yerleşmelerini oluşturur. Küçük Frigya ya da Frigya Epiktetos, günümüzde İç Batı Anadolu ile Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri arasında uzanan daha küçük bir bölümü kapsıyordu. Bölgenin önemli kentleri arasında Midas Kenti (Eskişehir/ Yazılıkaya), Dorylaion (Eskişehir/ Şarhöyük), Midaion (Alpu/ Karahöyük), Nakoleia (Eskişehir/ Seyitgazi), Kotiaion (Kütahya), Aizanoi (Kütahya/ Çavdarhisar) ve Kadaio (Kütahya/ Gediz) sayılabilir. Marmara Denizi'nin güneyin-

de kalan kesim ise buradaki Frig toplulukları nedeniyle Hellespontos Frigyası olarak adlandırılmıştır. Daskylaion (Bandırma/ Hisartepe) bu bölgenin en önemli yerleşmesini oluşturur.

Frigya Bölgesi, coğrafi konumu bakımından ulaşım ve ticaret için Ege ve Ön Asya ülkelerini birbirine bağlayan Anadolu'nun en önemli karayolu sistemlerinin üzerindedir. Ünlü Pers Kral Yolu'nun büyük bir kısmı da bu bölgede yer alır.

FRİG SİYASİ TARİHİNİN ANA HATLARI

Genel olarak kabul edilen görüşe göre MÖ 1200 yıllarına doğru başlayan ve dalgalar halinde 400 yıl kadar devam eden Güneydoğu Avrupa'dan Anadolu'ya doğru gerçekleşen Trak göçleri, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışını izleyen dönemde yoğunlaşmıştı. Son yıllarda Troia (Truva/ Hisarlık Tepesi) ve Gordion (Polatlı/ Yassihöyük) kazılarında elde edilen Güneydoğu Avrupa kökenli el yapımı, kaba çanak çömlek ve yumrucuklu çanak çömlek örneklerinin yanı sıra mimari buluntular da bu görüşü desteklemektedir. Adlarını Homeros'un destanlarından öğrendiğimiz Mygdon, Askanios, Otreus gibi liderlerin önderliğinde, Marmara Denizi'nin güney kesiminde göçebe ve yarı göçebe aşiret düzeninde yaşamlarını sürdüren Friglerin Anadolu'daki ilk yüz yılları hala büyük ölçüde karanlıktır. Bu konunun aydınlatılabilmesi için göçmen Trak boylarının ilk yerleşim bölgesi olan Marmara Denizi'nin güney kıyıları ile Çanakkale Boğazı çevresinde arkeolojik kazılara ihtiyaç vardır.

Gordion'da Hitit yerleşmesi üzerinde bulunan ve Erken Demir Çağı'na (MÖ 1200 - 950 yılları) tarihlenen kalıntılar, ilk Frig göçmenlerinin MÖ on birinci yüzyıla doğru Polatlı yakınlarında daha sonra başkentleri olacak olan Yassihöyük'e (Gordion) ulaştıklarını gösterir. Öncüler, basit köy düzeyinde bir yerleşik yaşam sürdürmekteydiler. Gordion'da küçük bir alanda ortaya çıkarılabildiği için detaylarını tam olarak bilemediğimiz köy niteliğindeki bu ilk Frig yerleşmesinde halk, çamur sıvalı, ağaç dallarından yapılmış duvarlara sahip, yarı yarıya toprağa kazılmış çukurlar içindeki ilkel konutlarda barınmaktaydı. Tek ya da çok odalı olan bu yapıların içinde ocak, fırın ve hububatın saklandığı depo çukurları vardı. Konut ve açık alanlarda ele geçen el yapımı, koyu renkli kaba çanak çömleklere daha sonraları eklenen elde ya da çarkta yapılmış devetüyü renkli çanak çömlekler, sürdürülen basit gündelik yaşamın somut kanıtları idi.

MS ikinci yüzyılda yaşayan Nikomedialı (İzmit) tarihçi Arrianos ve üçüncü yüzyılda yaşayan Romalı tarihçi Justinus'un aktardığı bilgilere göre Frigler Sangarios (Sakarya) Nehri'nin kıyısında, Gordion adındaki başkenti kuran toplumdu. Friglerin köy düzeyindeki yaşam biçiminden siyasal örgütlü bir devlet düzenine nasıl geçtiği ve geçiş aşamaları henüz tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, ilk aşamada merkezden yönetilen bir krallık yerine birçok beyliğin varlığı düşünülmelidir. Gordion'un önceleri bir beylik merkezi olduğu ileri sürülebilir. Nitekim arkeolojik kazılar, Yassihöyük'te daha MÖ erken dokuzuncu yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki çağdaş Geç Hitit kentlerindeki anıtsal kabartmalı **ortostatlar** ile bezenmiş binalara sahip, çevresi güçlü surlarla tahkim edilmiş bir sitadelin olduğunu ortaya koymuştur. Bu dönemde Gordion soylu yöneticilerin yaşadığı bir yönetim merkezi olma yolundadır. Yassihöyük'teki bu büyük inşaat projesi gelişimini sürdürerek MÖ dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde Orta Anadolu'da kendi dönemi için benzeri olmayan anıtsal planlı krali bir yerleşmeye dönüşmüştür.

Ortostat: Duvarların alt kısımlarında kullanılan, dikine yerleştirilmiş düz ya da kabartmalarla bezeli taş levha ya da blok.

Antik Batı kaynaklarına göre merkezi Frig Devleti'nin ilk kralı, başkent Gordion'a adını vermiş olan Gordias'tır. Gordias'ın tarihi kişiliği ve yaşadığı dönemin siyasi olayları hakkında şimdilik herhangi bir bilgi yoktur. O, ününü oğlu Midas'a ve Gordion düğümü ile bağlayıp kent tapınağına adadığı kağnısına borçludur. Kral Midas'ın MÖ 709 yılında hâlâ Frig Krallığı'nın başında olduğunu belgeleyen Assur kaynakları dikkate alındığında Gordias'ın olasılıkla MÖ sekizinci yüzyılın ilk yarısında Frig tahtında egemenlik sürdürdüğü düşünülebilir. Gordias'ın ne zaman, nerede ve nasıl öldüğü bilinmez. Gordias'tan sonra Frig tahtına oğlu Midas geçmiştir.

Antik Batı kaynaklarında daha çok efsanevi kişiliğinden söz edilen kral Midas, Assur kaynaklarında Muşki adıyla geçen Friglerin kralı olup "Muşkili Mita" adı ile tarihi bir kimliğe sahiptir. Assur yazılı belgelerine göre kral Mita - Midas, MÖ 717-709 yılları arasında Doğu, Güney ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Geç Hitit Beyliklerinden Kargamışlı Pisiris, Taballı Ambaris, Atunalı Matti ve Urartu kralı I. Rusa ile yakın ilişkiler kurmuştu. Mita - Midas, Assurlu çağdaşı kral II. Sargon'a (MÖ 721-705) karşı bu bölgede bir güç birliği oluşturmuş, etki alanını Kilikya'nın kuzeyine, Toroslara kadar genişletmişti. II. Sargon'un başkenti Khorsabad'taki (Dur-Şarrukin) sarayının duvarlarına yazdırdığı yıllıklar bu siyasi ilişkilerin somut tanıklarındır: *"Saltanatımın beşinci yılında Kargamışlı Pisiris, yüce tanrılara verdiği yemine karşı günah işledi ve Muşki ülkesinden Mita'ya, Assur'a karşı düşmanca davranması için mesajlar gönderdi...; ....Taballı Ambaris, babasının sınırları dışında olan ve sınırlarını genişleten Hilakku ülkesi ile birlikte Urartulu Ursa (Rusa) ve Muşkili Mita'ya benim topraklarımı ele geçirmek teklifinde bulunmak için bir haberci gönderdi...."*

Tyana'da (Niğde/ Kemerhisar) bulunan ve üzerindeki yazıtta geçen Midas adından ötürü bu krala ait olduğu düşünülen bazalt taş, kralın Kilikya'nın kuzeyinde Toroslardaki faaliyetlerinin bir göstergesi olarak kabul edilir. Gordion'da saray alanında ve bazı tümülüslerde gün ışığına çıkartılan Doğu kökenli arkeolojik buluntular, aslında Friglerin MÖ dokuzuncu yüzyıldan itibaren Geç Hitit Beyliklerinin ana yayılım bölgesi olan Güney Anadolu ve Kuzey Suriye ile ilişki içinde olduğunu gösterir. Kral Midas'ın, Assur kaynaklarından öğrendiğimiz bu bölgedeki faaliyetleri de daha önce kurulmuş olan politik ilişkilerin bir uzantısı olmalıdır.

Kral II. Sargon'un, kendisine karşı gelen Geç Hitit Beyliklerini birer birer mağlup ederek onları egemenliği altına almasından sonra, doğudan ilerleyen Kimmer tehlikesi karşısında kral Mita - Midas, II. Sargon ile dostluk anlaşması yaparak bu tehlikeyi atlatmayı düşünmüştür. Bunun için Assur sarayına iyi niyet elçileri ve hediyeler gönderir. Aslında bu anlaşma, bir bakıma kral Midas'ın Assur'un gücü karşısındaki boyun eğişidir: *"... memurum Que (Çukurova bölgesi) yöneticisi, Muşki ülkesinin Mita'sı ve onun üç bölgesine bir akın düzenledi. Onun şehirlerini tabrip etti, yıktı ve yaktı. Çok sayıda ganimet aldı. Ve benden önceki krallara boyun eğmeyen Muşkili Mita düşüncesini değiştirmeden güneşin doğduğu denize, bana, destek, haraç ve hediyeler getirme teklifinde bulunan habercisini gönderdi."*

Assur kralı II. Sargon bu olayı yazdırmakla yetinmemiş, sarayını süsleyen duvar kabartmalarından birine kralın huzuruna çıkmak için sırtında taşıdığı armağanı ile bekleyen bir Frig elçisi betimlettirmiştir. II. Sargon'un Kilikya valisine yazdığı bir mektup ise Midas'ın Assur için değerli bir müttefik olduğunu açık olarak gösterir: *"...savaş veya başka bir şey olmadan Muşkili bize söz verdi ve bizim müttefikimiz oldu... şimdi Muşkili bizimle barış yaptığına göre.....sen oradan bastıracaksın, Muşkili de öbür taraftan bastıracak ...."* II. Sargon ile Midas arasında yapılan bu

anlaşma çerçevesinde Frig sarayında sürekli bir Assur elçisinin bulundurulduğu anlaşılmaktadır: “...ben sana *Muşkilerin huzurundan habercinin ilişkisini kesmesini söylemek için yazıyorum...*” Bu tarihten sonra Assur kaynaklarında Muşkilili Mita - Midas ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

Midas hakkında tarihî bilgiler içeren Antik Batı kaynakları ise onun egemenliğinden bir kaç yüzyıl sonrasına aittir. Bu kaynaklara göre kral Midas, Orta Yunanistan’daki Delphoi kehanet merkezine, üzerinde oturup adalet dağıttığı, görülme-ye değer güzellikteki tahtını yollayarak Kıta Yunanistan ile iyi ilişkiler kurmuştu. Ayrıca bir Aiol kenti olan Kyme’nin (Aliğa - Nemrut Kale) prensesi ile evlenerek Batı Anadolu sahillerindeki Yunanlı yöneticilerin güvenini kazanmıştı. Midas, bir yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Urartu, Kuzey Suriye ve Assur ile diğer yandan batıda Batı Anadolu sahilleri ve Kıta Yunanistan ile siyasi ve kültürel ilişkiye giren Anadolu’nun ilk Demir Çağı kralı olarak haklı bir üne sahiptir.

Midas’ın ölümü hakkında Assur belgelerinde bilgi yoktur. Buna karşılık Geç Antik Çağ kaynaklarında, Midas’ın ölüm yılı olarak MÖ 696 ya da 675/674 yılı verilir. Ancak bu tarihlerin güvenilirliği hâlâ tartışmalıdır. Ünlü Amasyalı coğrafyacı Strabon (MÖ 64 - MS 24) ise Midas döneminde Frig ülkesinin göçebe Kimmer boyları tarafından istila edildiğini ve Midas’ın bu felaket karşısında boğa kanı içerek yaşamına son verdiğini anlatır. Frig - Kimmer mücadelesi ile ilgili ayrıntılı yazılı belge olmaması yanında Gordion’daki arkeolojik kazılarda belirlenen büyük yangının -eski görüşlerin aksine- Kimmerlere mal edilmemesi Midas’ın sonu ile ilgili belirsizliğin sürmesine neden olur.

Frig Krallığı’nın politik gücünün nasıl ve ne zaman sona erdiği de pek açık değildir. Arkeolojik buluntular, MÖ yedinci yüzyılın sonlarında başkent Gordion’da istikrarın ve zenginliğin devam ettiği yönündedir. Öyleyse Herodotos’un bildirdiği gibi Frig Krallığı, Lidya kralı Alyattes’in MÖ 590 yılındaki Kızılırmak seferine değin hâlâ bağımsızlığını koruyordu. Ancak ne Doğu ne de Batı kaynaklarında Midas’ın halefleri hakkında açık bir kayıt yoktur. MÖ 585 yılında Medler ile Lidyalılar arasında yapılan Kızılırmak Barışı’ndan sonra Kızılırmak Nehri’nin doğusunda kalan topraklar Medlerin denetimi altına girmişti. Batıda kalan büyük kesim ise Lidya egemenliği altındaydı. Nitekim Herodotos, MÖ altıncı yüzyılın ilk yarısı içinde yaşayan son Frig kral sülalesi için Midas, Gordios ve Adrastos sıralamasını vererek Frigli prens Adrastos’un Lidya kralı Kroisos’a sığındığını; bu prensin Midas oğlu Gordios’un oğlu olduğunu bildirir. Adrastos’un Kroisos’a sığınması Friglerin Lidya Krallığı’nın denetimi altına girdiğini işaret eder.

MÖ 547/46 yılında Lidya Krallığı’nın yıkılmasıyla birlikte Frigya toprakları, iki yüz yılı aşkın bir süre Pers İmparatorluğu’nun bir parçası olmuş, Kapadokya, Paf-lagonya ve Hellespontos ile birlikte Büyük Frigya Satraplığı’na bağlanmıştır. Yerli halk, Pers egemenliği döneminde büyük ölçüde geleneksel yaşam biçimini ve kültürlerini devam ettirmiştir. Eski Frig dili ve yazısı en azından MÖ dördüncü - üçüncü yüzyıla kadar kullanılmıştır.

Pers egemenliğini takip eden Hellenistik Çağ’da Hellen kültürü, Hellen tarzı yaşam biçimi yayılmış, yerli diller, gelenekler yerini bu akıma bırakmıştır. Bununla birlikte köklü Frig kültürünün etkileri bölgede Roma döneminin sonlarına, hatta Hıristiyanlığın ortaya çıkışına kadar devam etmiştir. Bir zamanların ihtişamlı başkenti Gordion ise önemini yitirmiş, giderek sonun başlangıcındaki köy niteliğine bürünerek sessiz bir şekilde unutulmuştur.

Frig Krallığını çeşitli yönleriyle ele alan bir yayın için bkz., Sivas, H., Tüfekçi Sivas, T. (Editör). (2007). *The Mysterious Civilization of the Phrygians / Friglerin Gizemli Uygarlığı*, İstanbul. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

K İ T A P

Frig Krallığı'nın Doğu, Güney ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki siyasi faaliyetlerini değerlendiriniz.

SIRA SİZDE

1

UYGARLIK

Dil ve Yazı

Friglerin Hint-Avrupa karakterli, Trak ve Eski Yunanca ile ilişkili dilleri vardı. Gordion'da saptanan Frig diliyle yazılmış en erken yazıtlar MÖ sekizinci yüzyıl başlarına tarihlenir. Fenike alfabesinden alınmış, Eski Yunan, Lidya ve Likya alfabesine benzeyen Frig alfabesi 19 harften oluşmaktaydı. Çoğunlukla soldan sağa, az sayıda sağdan sola ya da **boustrophedon** stilde yazılmış olan bu yazıtlar çok kısa ve sayıca azdır. Bunlar, kaya anıtları, nişler, sunaklar, mühürler ve çanak çömlekler üzerine kazınmıştır. Yazıtların birçoğunda aynı sözcük ya da sözcük grupları tekrarlanmıştır. Ayrıca günümüze kadar bu dilin çözümüne katkı yapacak çift dilli (bilingual) bir yazıt (Frigçe ve çözülmüş bir başka dil) bulunamamıştır. Bu nedenlerle Frig yazıtı okunabilmekle birlikte henüz tam olarak çözülememiştir. MÖ üçüncü yüzyılın başına kadar kullanılmış görünen Frig yazısının bu erken biçimi **Paleo-Frigçe (Eski Frigçe)** olarak adlandırılır. Frigçe yaklaşık 500 yıllık bir suskunluktan sonra MS ikinci - üçüncü yüzyıllarda bölgede yeniden ortaya çıkar. Roma Dönemi'ne ait olan bu yeni biçimi **Neo-Frigçe (Yeni Frigçe)** olarak nitelenir.

Boustrophedon: Eskiçağ'da yazıtlarda kullanılan yazı stillerinden biridir. Eski Yunancada öküz dönüşü anlamına gelmektedir. Bu sisteme göre yazının bir satırı soldan sağa, sonraki satırı sağdan sola yazılıyordu.

Paleo-Frigçe (Eski Frigçe): Frig dilinde Frig alfabesi ile yazılmış belgelerdir.

Neo-Frigçe (Yeni Frigçe): Yunan alfabesi ile Frig dilinde yazılmış olan belgelerdir.

Frig yazısının günümüzde çözülememiş olmasının ana nedeni nedir?

SIRA SİZDE

2

Toplum Yapısı

Frig toplumunu ve bu toplumun yarattığı uygarlığı anlamamıza Homeros, Herodotos, Strabon, Plinius gibi Eskiçağ yazarlarının vermiş olduğu bilgiler ve arkeolojik kazılarla gün ışığına çıkan buluntular yardımcı olur. Homeros'a göre Frigler "savaşa girmek için yanıp tutuşan" bir ulustur. Strabon, onların "barışsever", Arrianos "çok mutlu insanlar" olduğunu belirtir. Antik Çağ dünyasında ün salan Friglerin müzik ve dansa gösterdikleri üstün performansı ise Athenaeus şöyle anlatır: "... Frigya kavalını işitmişim....Juba'nın dediğine göre bu kavallar Frigyalıların bir keşfidir."

Homeros ve Herodotos, Frigya'nın ormanlar, otlaklar, hayvan sürüleri ve toprak ürünleri bakımından zenginliğinden bahseder. Bu nedenle Frig nüfusunun büyük bir bölümünün tarım ve hayvancılıkla geçinen köylü sınıftan oluştuğu anlaşılabilir. Arrianos'un kral Midas'ın babası Gordias için "çok eski zamanlarda Frigya'da yaşayan fakirin biriymiş. Ekip biçtiği bir tarlası, iki çift öküzü varmış..." şeklindeki anlatımı, Frig yönetici sınıfının bile köy kökenli olduğu konusunda bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Frig devletinin, merkeze bağlı beylerin etrafında toplanmış, ayrı bölgelerde hüküm süren, feodal yapıda olduğu söylenebilir. Frig ülkesinde, tarım ve hayvancılıkla geçinen köylü sınıfının yanında madencilik, ahşap işçiliği, dokumacılık, seramik gibi farklı endüstri kollarında çalışan zanaatkarlar ve tüccarların varlığı bilinmektedir. Kent niteliğinde büyük yerleşmelerde ise merkezi yönetimden sorumlu bürokratlar ve rahipler ayrı birer sınıfın temsilcileriydi.

Kazılarda çıkan buluntular hem Eskiçağ yazarlarını doğrulamakta hem de eksik kalan bilgileri tamamlamaktadır. Gordion'da ele geçen madeni at koşum takımları ile fildişi levhalar üzerindeki avcı ve süvari betimleri, Pazarlı ve Burdur/ Düver'de bulunan piyade betimli mimari kaplama levhaları Friglerin savaşçı yönünü vurgular. Gordion Müzesi'nin vitrinini süsleyen bir çömlek parçası üzerine boya ile yapılmış halay çeken kızlar, Boğazköy'de bulunan, çifte kaval ve lir çalan iki müzisyenin eşlik ettiği Ana Tanrıça heykeli müzik ve dansın Frig yaşamında oynadığı rolü yansıtan önemli buluntulardır.

Yönetim Merkezleri ve Kaleler

Frig Krallığı, en güçlü olduğu MÖ sekizinci yüzyılın ikinci yarısında kral Midas yönetiminde, çok belirgin olmamakla birlikte Kızılırmak Nehri'nin doğusunda Çorum, Tokat ve Kırşehir; kuzeyde Samsun; güneyde Niğde ve Konya; güneybatıda Burdur ve Elmalı Ovası; batıda Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya; kuzeybatıda Bandırma yörelerine kadar olan alanı etkisi altına almıştı.

Resim 6.1

*Frig Krallığı
MÖ 9. - 7. yüzyıl
yerleşmeleri*

Kaynak: T. Sivas

Kızılırmak Nehri'nin batısında başta Gordion (Yassıhöyük) olmak üzere Polatlı yakınlarında Hacıtuğrul/ Yenidoğan höyüğü, Ankara, Pessinus (Ballıhisar) ve Dorylaion (Şarhöyük); Kızılırmak'ın doğusunda eski Hitit başkenti Hattuşa (Boğazköy), Çorumun kuzeyinde Pazarlı, Yozgat yakınlarında Alışar ve Kerkenes, Kırşehir yakınlarında Kaman/ Kalehöyük önemli Frig merkezleridir. Frig ekonomisinin temeli öncelikli olarak tarıma ve hayvancılığa dayandığı için nüfusun büyük bir bölümü köylerde yaşamaktaydı. Bu nedenle bölgede gelişmiş bir kentleşmeden söz edilemez.

Friglerin siyasi ve kültürel olarak en etkili oldukları kesim, Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri arasında Dağlık Frigya/Frigya Yaylası olarak tanımlanan bölgedeki Frig vadileridir. Yazılıkaya/ Midas Vadisi, Kümbet Vadisi, Köhnüş Vadisi bu vadilerin en önemlileridir. Bölgenin özellikle sa-

vunmaya yönelik iskân tipine olanak sağlayan fiziki çevresi, vadilerin tabanını kaplayan alüvyonlu topraklar, zengin ormanlar ve tarımın can damarı olan akarsular nedeniyle burası Frigler için ideal bir yerleşim alanı olmuştur. Büyük bir bölümü bugün Eskişehir il sınırları içinde kalan bölgede MÖ sekizinci yüzyıl ile altıncı yüzyılın ilk yarısı içinde birçok Frig kalesi kurulmuştur.

Friglerin kentleşme ve mimarlık alanında ulaştıkları düzeyin şimdilik en iyi izlenebildiği yerleşim merkezi başkent Gordion'dur. Sakarya ile Porsuk (Tembris) nehirlerinin birleşme noktasına yakın bir yerde kurulmuş olan Gordion, yönetici sınıfın oturduğu, höyük üzerindeki sitadel ile bunun doğu ve güney eteklerindeki aşağı şehir ve Sakarya Nehri'nin batı kıyısındaki dış mahalleden oluşmaktaydı. Hem sitadel hem de aşağı şehrin etrafı güçlü bir sur sistemi ile korunmaktaydı.

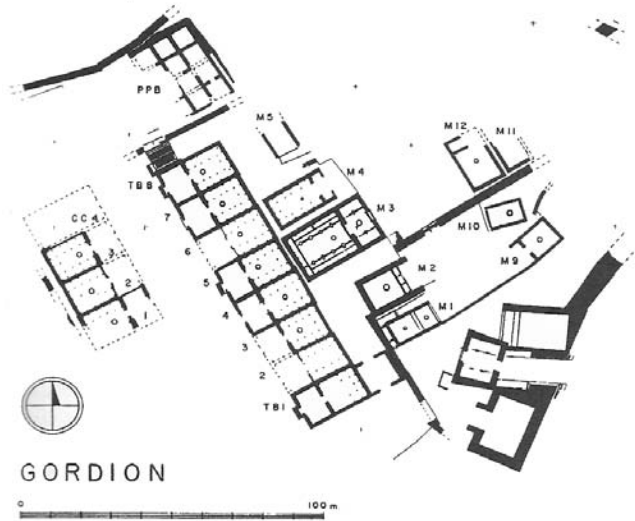
Özgün yüksekliğinin 14 - 15 m olduğu tahmin edilen güçlü surlarla çevrili sitadele güneydoğudan, iki yanı kulelerle korunan, rampalı yolun sonundaki kapıdan geçilerek girilmekteydi. Bu giriş eski Anadolu mimarlığından bugüne ulaşabilmiş kent kapılarının en ihtişamlısı ve en etkileyicisidir. Kapının hemen içerisinde kalın ve uzun duvarlarla bölümlere ayrılmış üstü açık iki avlu ve bu avluların çevresine dizilmiş **megaron** planlı yapılardan oluşan saray alanı yer alıyordu. Kazılarda temel seviyesinde ele geçen megaronların kullanıldığı dönemdeki görünümüyle ilgili en aydınlatıcı bilgi kayalara oyulmuş Frig kült anıtları ile az sayıda ele geçen taşlara kazınmış bina resimlerinden edinilmektedir. Taş temelli, ahşabın bolca kullanıldığı kerpiç duvarlı yapılarda cepheler geometrik bezemeli oymalarla süslüydü. Çatı, ahşap iskeletin üzerine çamur sıvanarak ya da saz örtülerek yapılmış semerdam tarzındaydı. MÖ altıncı yüzyıldan itibaren önemli megaronların çatısı kiremitlerle örtülmeye ve cephesi pişmiş toprak levhalarla kaplanmaya başlamıştır. Bu megaronların en büyüğünde (M3) bulunan ince dokumalar ve fildişi kakmalı ahşap mobilya gibi lüks eşyalar, bu yapının krala ait resmi kabul salonu olduğunu düşündürmektedir. Bu alandaki yapılardan birinde ele geçen renkli çakıl taşlarından yapılmış taban döşemesi ise bu tip zemin döşemesinin Eskiçağ'daki en eski örneklerindendir. Saray alanının batısında uzun bir perde duvar ile ayrılmış teras üzerinde, ortadaki geniş sokağa açılan karşılıklı iki yapı dizisi ise mutfak, işlik ve atölye olarak kullanılan mekânlardı.

Megaron: Batı Anadolu ve Ege dünyasında MÖ.3. bin yıldan itibaren kullanılan, önde, dar kısa taraflarında bir giriş holü ve arkada ocaklı büyük bir salondan oluşan dikdörtgen planlı yapıdır.

Resim 6.2

Gordion Erken Frig Dönemi (MÖ 900-800 yılları) Sitadel Planı

Kaynak: Sevin 2003, s. 245.

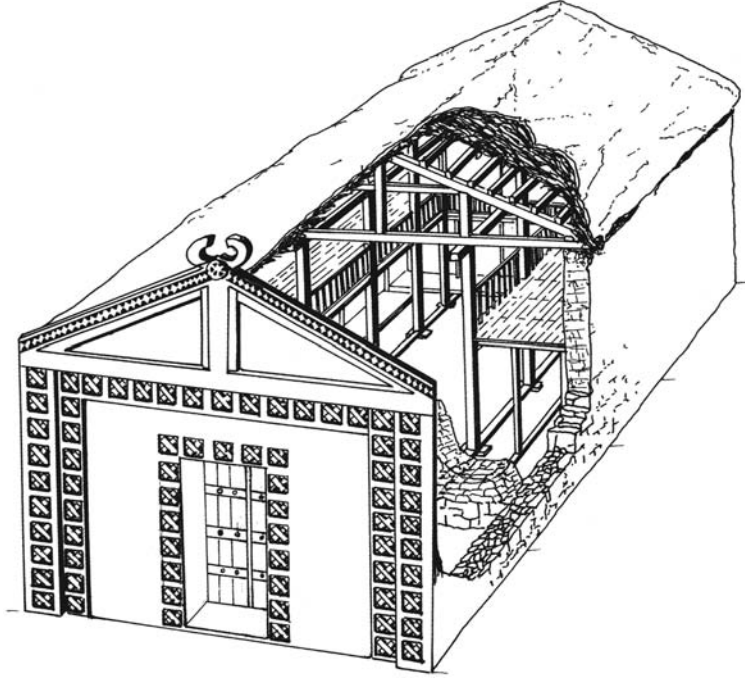

Resim 6.3

Sitadede yer alan
Büyük Megaronun
(M3)
rekonstrüksiyonu

Kaynak: Sevin
2003, s. 260.

Bu yerleşme, MÖ 800 civarında kent sakinlerinin bütün mallarını bırakarak yalnızca canlarını kurtarabildikleri büyük bir yangınla tahrip olmuştur. Gordion kazıları, bu felaketin ardından krali yerleşmenin eski plan üzerinde daha gelişmiş bir teknikte yeniden inşa edildiğini göstermiştir (Orta ve Geç Frig Dönemi yaklaşık olarak MÖ 800 - MÖ 333).

K İ T A P

Yeni kazılardan elde edilen sonuçlar ışığında başkent Gordion için bkz. Sams, G. K. (2011). "Gordion. Friglerin Başkenti", *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 21: 90-103.

Dağlık Frigya Bölgesi'ndeki Frig yerleşmeleri vadileri sınırlandıran yüksek, kayalık platolar üzerine kurulmuş olan kalelerden oluşmaktadır. Kalelerde olasılıkla yönetici sınıf oturmaktaydı. Halk ise kalelerin eteklerinde köy niteliğindeki yerleşmelerde yaşıyor olmalıydı. Frig kaleleri, hem buldukları vadiye hem de vadiye ulaşan yollara hâkim stratejik noktalarda konumlanmıştır. Sarp kayalardan oluşan doğal savunma sistemi bu yerleşmeleri çevreler. Rampalı bir yol ya da ana kayaya oyulmuş merdivenler yardımıyla ulaşılan yerleşmelerde, ana kayadan oyulmuş mekanlar, büyük sarnıçlar, silolar, merdivenli geçitler, önlerinde dini törenlerin yapıldığı kült anıtları ve oda mezarlar bulunmaktadır. Eskişehir'in güneyinde Yazılıkaya/ Midas Kenti, Pişmiş Kale, Akpara Kale, Kümbet Asar Kale, Yapıldak Asarkaya Frig kalelerinin en özgün örneklerini oluşturur.

Din

Frig yazıtları ve sanat eserleri, birbirini onaylar şekilde Friglerce "Matar" (Ana) olarak tanımlanan tanrıçanın, Ana Tanrıça olduğunu ortaya koymuştur. Bu tanrıçaya Hitit-Luviler "Kubaba", Yunanlılar "Meter Megale" ya da "Kybele", Romalılar

ise “Magna Mater” (Büyük Ana) derlerdi. Paleo - Frigçe yazıtlarda “Matar Areyastin” veya “Matar kubileya/ kubeleya” olarak da geçen bu tanrıça, Frig sanatında betimlenen tek tanrıçadır. Bu betimlerde tanrıça başında yüksek başlığı (polos), belden kemerle sıkılmış uzun elbisesi, göğüs hizasında kolları dirsekten bükülmüş, ellerinde kâse ve yırtıcı bir kuş tutan olgun bir kadın şeklinde gösterilmiştir. Tanrıça Matar, Frig toplumu için yaşamın kaynağı, doğanın, doğurganlığın, bereketin kendisidir. Tohumun toprakla hayat bulmasını kadının doğurganlığı ile bağdaştıran Ana Tanrıça inancı, Anadolu topraklarında köklenen ve MÖ yedinci bin yıldan itibaren çağlar boyunca adeta genetik bir inanç olarak nesilden nesile, toplumdan topluma geçen güçlü bir inançtır. Frigler de bu ortak paydadın kendine düşeni almış, adeta tek tanrı gibi taptukları Ana Tanrıça Matar’a güçlü duygularla bağlanmışlardır.

Frig dini, Ana Tanrıça inancı ve betimleri için bkz. Roller L. (2004). Ana Tanrıça'nın İzininde (Çev. B. Avunç), İstanbul, Homer kitapevi.

K İ T A P

Bir doğa tanrıçası olan Matar'a adakta bulunulan kutsal alanlar, kent dışında, su kaynakları ve verimli tarlaların yakınlarındaki kayalık yerlerde kurulmuştur. Otantik Frig dininin günümüze ulaşan kanıtlarını oluşturan bu yapılar, ana kayaya oyulmuş fasadlar (işlenmiş cephe), basamaklı sunaklar ve nişlerden oluşmaktadır. Hepsi birer açık hava tapınağı olan bu anıtlar Frig vadilerinde yoğunudur. Fasadlar, kendilerine özgü mimari karakterleri ile Frig kaya mimarlığının en özgün ve en etkileyici anıt grubunu oluşturmaktadır. Bu anıtlar, **akroterli**, üçgen alınlıklı, beşik çatılı Frig megaronlarının kayalara oyulmuş ön cephesini temsil ederler. Bu cephenin en önemli bölümü, içinde tanrıça heykelinin ya da kabartmasının bulunduğu kapı biçimindeki merkezi kaya nişidir. Üçgen alınlık ve cephe, kabartma ve oyma tekniğinde geometrik ve bitkisel motiflerle bezenmiştir.

Anıtsal fasadları, ön taraflarındaki geniş avlular, avluya açılan yan mekânlar ve galeriler ile Ana Tanrıça kültürüne adanmış, büyük birer kült kompleksi olarak nitelendirilmek gerekir. Bu anıtların en ünlüsü üzerindeki MIDAI=MIDAS adını içeren yazıtından dolayı “Yazılıkaya - Midas Anıtı” olarak adlandırılan, 17 m yüksekliğinde, 16.50 m genişliğindeki anıt oluşturur. Yazılıkaya/ Midas Kenti'nde yer alan Midas Anıtı, Frig fasadlarının en büyüğü ve görkemlisidir. Ayrıca Yazılıkaya/ Midas Vadisi'nde, Areyastis Anıtı, Bitmemiş Anıt; Kümbet Vadisi'nde Bahşayış Anıtı; Köhnüş Vadisi'nde Maltaş Anıtı, Burmeç Anıtı ve Aslankaya Anıtı; Kütahya/ Tavşanlı ilçesi yakınlarında Deliklitaş Anıtı; Köhnüş Vadisi'nde Kumca Boğaz Kapı Kaya Anıtı, Büyük Kapı Kaya Anıtı, Küçük Kapı Kaya Anıtı görülmeye değer, etkileyici ve güzel anıtlardır.

Aslankaya Anıtı, kaya fasatlarının gizemini bir ölçüye kadar anlamamıza yardımcı olan niş içindeki iki kanatlı kapı konstrüksiyonu ve iki aslan arasında duran tanrıça kabartmaları ile özel bir yere sahiptir. Sanatkâr, kutsal odanın kapısını ardına kadar açmakla aslında, Frig tapınaklarının gizemini de bir anlamda gözler önüne sermektedir. Burada anlık değil, devamlı bir **epifani** olayı söz konusudur. Odanın arka duvarına işlenen Ana Tanrıça kabartması inananlara varlığını devamlı olarak hissettirmektedir.

Sunaklar, tanrıya dua edilen, kurbanlar kesilen, adaklar sunulan kült yapılarıdır. Ön taraflarındaki basamaklarla tanrıçayı simgeleyen yuvarlak başlı, dörtgen gövdeli tanrıça idollerine (heykelcik) ulaşılır. En güzel örnekler Yazılıkaya/ Midas Kenti'ndedir.

Akroter: Bir mimari cephede, alınlığın tepesine ve iki köşesine yerleştirilen taş ya da pişmiş topraktan yapılmış süsleme ögesi.

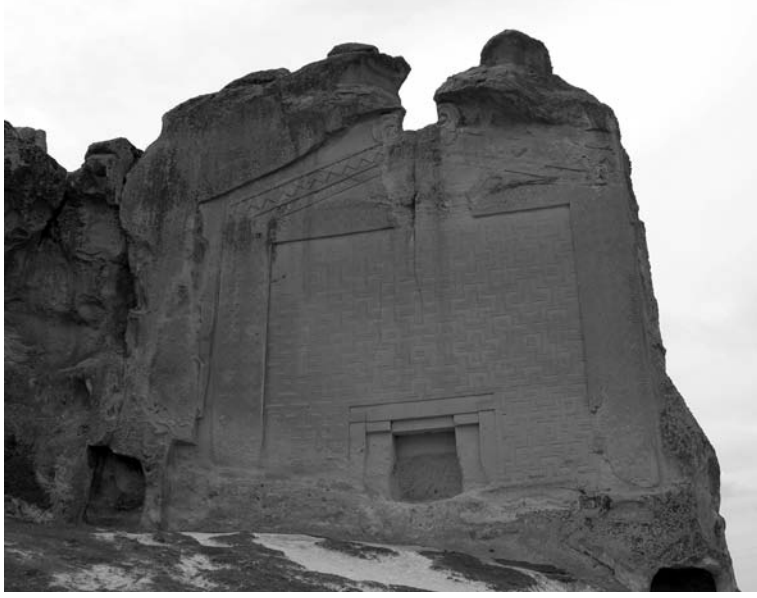
Epifani: Tanrının tezahür edişi.

Resim 6.4

Yazılıkaya/ Midas Anıtı.

Kaynak: T. Sivas-
H. Sivas Arşivi

Resim 6.5

Yazılıkaya / Midas Kenti büyük sunak.

Kaynak: T. Sivas-
H. Sivas Arşivi

Nişler, genellikle kayaların dik yüzlerinde, ancak kolaylıkla ulaşılabilen yüksekliklerdeki oval veya dikdörtgen siğ oyuklardır. Arka duvarlarında tanrıça heykelciğinin ya da idolünün yerleştirildiği yuvalar yer alır. Yazılıkaya/ Midas Kenti'nde ve Köhnüş Vadisi'nde bu türde Frig kaya nişleri vardır.

Matar Kubileya kültüründe, gök kubbenin altındaki uçsuz bucaksız doğanın, bütününüyle tanrıçanın tapınağı olduğu anlaşılmaktadır. Sonraları, tanrıça, mimari bir yapıya dönüştürülen kayaların içinde yaşamaya devam etmiştir. Sembolik kapının, tanrıçaya ulaşan yolun başlangıcı olduğuna inanılmaktaydı. Kapı bir gün açılacak ve tanrıça inananlara kayaların derinliklerinden görünecektir. Friglerin bu

kült yapıları önünde düzenledikleri törenlerin içeriği hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Burada, Ana Tanrıça'nın kimliği ve Frig toplumunun yaşam şekli çiftçilikle özdeşleşen, bolluk ve bereketle ilgili törenler yapıldığını düşünmek yanlış olmasa gerekir.

Frigler, Matar için kutsal kentler de kurmuşlardır. Eskişehir'in güneyindeki Yazılıkaya/ Midas Kenti ve Sivrihisar yakınlarındaki Pessinus (Ballıhisar) bu kentlerin en tanınmışlarıdır. Gerek kült anıtlarının sayısal yoğunluğu, gerekse en anıtsal örneklerin Midas Kenti'nde bulunması, bu şehrin adeta bölgenin dini metropolü olduğunu göstermektedir.

Frig kült anıtlarını değerlendiren bir çalışma için bakınız Tüfekçi Sivas, T. (1999). Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları.

K İ T A P

Mezar Anıtları ve Ölü Gömme Gelenekleri

Friglerde **inhumasyon** ve **kremasyon** olmak üzere iki tip ölü gömme geleneği uygulanmıştır. Frig soyluları, ya tek başına **tümülüs** mezarlara ya da aynı aileden kişilerin kullandığı kayalara oyulmuş oda mezarlara gömülmüşlerdir.

Anadolu'da daha önce uygulanmayan tümülüs mezar geleneği, ilk kez Frigler tarafından Trakya ve Makedonya'dan Anadolu'ya getirilmiştir. Bu tip mezarlar, MÖ ikinci binyıldan beri Doğu Avrupa ile Karadeniz'in kuzey ve doğusundaki toplumlar tarafından yapılmaktaydı. Tek kişi için yapılan tümülüslerde mezar odası ahşaptan bir oda, bazen de toprak altına açılmış basit bir çukur şeklindedir. Ölü ve mezar hediyeleri oda içine yerleştirildikten sonra, bir daha açılmamak üzere mezarın üzerine taş, çamur, toprak, nadir olarak da küçük taş yığılarak tepe görünümünde bir yükselti oluşturulmaktadır.

Batıda Afyonkarahisar'dan güneybatı yönde Elmalı Ovası, güneydoğuda Niğde'ye kadar geniş bir alanda görülen tümülüs mezar geleneği bazı değişikliklerle Roma dönemi içlerine kadar devam etmiştir. Başkent Gordion, tespit edilen 100 kadar tümülüs ile sayısal bakımdan Frig tümülüslerinin en yoğun bulunduğu merkezdir. Bunlar içinde en görkemlisi bir zamanlar ünlü kral Midas'a atfedilen ancak son yıllarda kral Midas'ın babası Gordias'a veya büyükbabasına ait olduğu düşünülen, 300 m çapında, 53 m yüksekliğindeki Büyük Tümülüs'tür. MÖ sekizinci yüzyılın ortalarına tarihlenen tümülüste yığma toprak tepenin altında ahşap bir mezar odası bulunmaktadır. Odada ahşap bir lahit içine yatırılmış 65 yaşlarında bir erkeğe ait iskelet ile çok sayıda ahşap ve tunçtan yapılmış mezar armağanları bulunmuştur.

MÖ yedinci yüzyılın içinde Friglerde yeni bir ölü gömme geleneği olarak kremasyon gömüler başlar. Bu gelenekte cesetler yakılır. Küller bir kabın içinde veya doğrudan mezar çukuruna yerleştirildikten sonra üzerine toprak yığılarak tümülüs mezarlar oluşturulur.

Kayalara oyulmuş oda mezarlar, çoğunlukla Frig kalelerinin ya da yakın çevresindeki kayaların yerden ulaşılması güç ve dik yüzeylerine oyulmuştur. Aile mezarı olarak kullanılan bu tür odaların içi, ahşabın bolca kullanıldığı Frig konutlarının iç mimarisinin kayaya yansımaları olarak tanımlanabilir. Küçük, kareye yakın dikdörtgen bir kapıdan geçilerek girilen mezar odaları, çoğunlukla iki yana eğimli semerdam şeklinde tavanlara sahiptir. Bazı odalarda tavanda mahya kirişi kabartma olarak gösterilmiş, kabartma üçgen alınlıklar ve yatay olarak uzanan merteklerle

Inhumasyon: Ölülerin toprağa gömülmesidir. Latince humus: Toprak sözcüğünden gelir.

Kremasyon: Ölülerin yakılarak bir kap içerisinde küllerinin gömülmesi işlemine verilen isimdir.

Tümülüs: Kral ve soylu kişiler için yapılmış, çoğu kez altında ahşap ya da taştan bir mezar odası bulunan tepe şeklinde yığma toprak ya da taş mezar anıtı.

Nekropol (nekropolis): Yunanca ölü anlamına gelen nekros ve kent anlamına gelen polis kelimelerinden türetilmiş bir kelimedir. Bir kentin dışında yer alan mezarlık alanıdır.

tavan bezenmiştir. Odaların tabanları boş, düz bir alan olarak bırakıldığı gibi, bazı mezarlarda duvarların önlerinde ana kayadan özenle işlenmiş, üzerine cesetlerin yatırıldığı seki şeklinde yataklar bulunmaktadır. Köhnüş Vadisi'ndeki Aslantaş Mezarı bu tür mezarlardan en tanınmış olanıdır. Köhnüş Vadisi'ni batı ve güney yönden sınırlayan yüksek kayalıklarda 39 adet kaya mezarı daha vardır. Burası bilinen en büyük Frig kaya mezarı **nekropol**üdür.

Sanat

Frig Krallığı, döneminin siyasi ve ekonomik gelişmelerinin akışı içinde coğrafi konumunun avantajını da kullanarak doğu ve güneydoğuda Urartu, Geç Hitit ve Assur devletleri ile batıda Batı Anadolu sahilleri ve Kıta Yunanistan ile yakın ilişkilere girmiştir. Bu durum Frig sanatının hem Doğu hem de Batı kültürlerinden etkilenerek kendi stilini yaratmasında etkili olmuştur. İlk başlarda Geç Hitit Beylikleri sanatından etkilenen Frig sanatında, daha sonra Yunan sanatının etkisi hissedilir. MÖ dördüncü yüzyıldan itibaren de tamamen Hellenistik sanatın etkisi altında özgün yapısını kaybeder. Frig sanatının MÖ dokuzuncu yüzyıldan MÖ beşinci yüzyıla kadar süreklilik gösteren en belirgin ve belirleyici özelliği geometrik motiflerden oluşan bezeme kompozisyonudur. Taş ve ahşap oymacılığında çakıl taşı taban mozaiklerine, madeni eşyalardan pişmiş toprak mimari kaplama levhaları ve çanak çömleğe bütün sanat eserleri üzerinde çok yaygın olan bu bezeme biçimi tamamen Friglere özgüdür. Frig sanatında insan figürleri azdır. Öykücü anlatım ise yok denecek kadar enderdir.

Frig sanatının en erken gelişmeye başlayan dallarının başında mimari gelir. MÖ dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı içinde Gordion'da ilk anıtsal yapılar inşa edildiğinde, bu yapıların bazıları Geç Hitit kentlerindeki çağrıştıran, kabartmalı taş ortostatlarla süslenmiştir. İlk örnekleri Hitit imparatorluk Çağı'nda Orta Anadolu'da çıkan kaya mimarlığı, Frig mimarlığının da özüdür. Frigler tamamen kendi yaratıcı güçlerinin ürünü olan akroterli, beşikçatılı kaya anıtları ile aslında geleneksel Frig ahşap mimarisini ana kayaya işleyip ölümsüzleştirmişlerdir. Taşı kolaylıkla biçimlendirip üstün mimarlık eserlerine dönüştüren sanatçılar, aynı başarıyı kabarma ve heykel sanatında göstermişlerdir. Kaya anıtları ve mezarların cephesinde görülen anıtsal ölçekli kabartmalar, ele geçen tanrıça heykelleri ve yapıları süsleyen kabartma bezemeli ortostatlar Frig heykel sanatının ulaştığı başarıyı açık olarak gösterir. Bunlarda esin kaynağı Geç Hitit sanatı olsa da, yapılaş tarzları oldukça farklı olup tamamen Frig özelliklerini yansıtmaktadır.

Friglerde madencilik en gelişmiş endüstri dallarından biridir. Maden sanatının en dikkat çekici ürünleri ise tunçtan yapılmıştı. Omfaloslu kâseler (göbekli taslar), kazanlar, kepeçeler, testiler, kemerler, **fibulalar** Friglerden başka, büyük ölçüde zengin Yakınoğu saraylarında Assur, Urartu, Geç Hitit soyluları tarafından da sevilerek kullanılıyordu.

Frig tümülüslerinde ele geçen dövme ve döküm tekniğinde yapılan eserlerin bir kısmı Geç Hitit ve Assur'dan armağan olarak ya da ticaret yoluyla gelmiş olmalıydı. Bu Doğu kökenli mallardan ayrı olarak tipik Frig maden işçiliğini yansıtan, Frigli sanatçılar tarafından yerel olarak üretilen ve dış satımı yapılan eserler de vardı. Bunlar arasında Doğu kökenli öncü örneklerinden geliştirilen göbekli kâseler ve tamamen bir Frig buluşu olan makara kulp eklentili kâseler en önemlileriydi. Her iki kâse türü de MÖ yedinci yüz yıldan itibaren Batı Anadolu ve Yunanistan'daki kutsal alanlara gönderiliyordu. Tunç kemerler ve fibulalar tipik Frig aksesuarlarını oluşturmaktadır. Arkası deri ile kaplanmış, ayarlanabilir kancası ve toka-

Fibula: Tunç, altın ya da gümüşten yapılmış, giysi uçlarını tutturmaya yarayan veya süs amaçlı kullanılan bir tür çengelli iğne.

sı bulunan, geometrik bezemeli Frig kemerleri Batı'ya ihraç edilmiş, hatta Yunanlılar tarafından taklit edilmiştir. Fibula ise bir Frig buluşu değildir. Fakat Frig fibulalarının belli tipleri vardı ve Anadolu'da bu modayı Frigler yerleştirmişti. Frig fibulaları, MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıllarda hem Anadolu hem de Yunanistan ile ticaret ve kültür alışverişinin en açık göstergeleriydi.

Resim 6.6

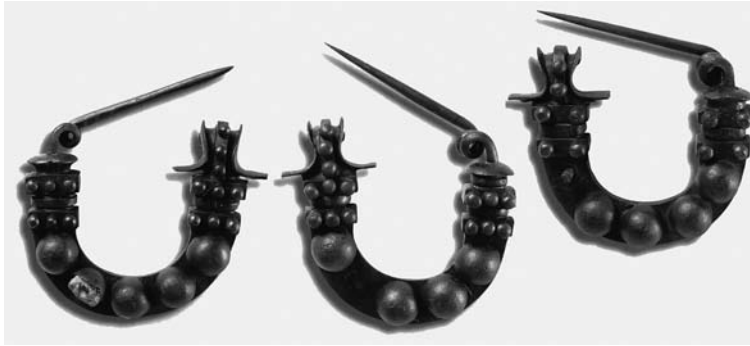
Gordion'dan tunç omphaloslu (göbekli) kaseler

Kaynak: Sivas, H.,
Tüfekçi Sivas, T.
2007, s. 246.

Resim 6.7

Gordion'dan tunç fibulalar

Kaynak: Sivas, H. -
Tüfekçi Sivas, T.
2007, s. 256.

Ahşap işçiliği ve mobilyacılık Friglerin en özgün sanat dalını oluşturur. Zengin ormanlardan elde edilen kereste, Frig sanatkârlarının elinde mimariden mobilyacılığa kadar birçok alanda büyük bir hünerle şekillendirilmiştir. Kereste cinsleri arasında siyah çam, özellikle tümülüslerin mezar odalarının yapımında, şimşir, sedir, ardıç, ceviz, porsuk ağacı mobilyacılıkta kullanılmaktaydı. Çivi kullanılmadan, geçme olarak birbirine ustaca tutturulmuş masalar, sehpalar, iskemle ve servis masaları geometrik bezemeli oyma ve kakmalarla süslenmişti. Mobilyalarda görülen fildişi kakma plakalar Doğu kökenli olmakla birlikte üzerleri yerli Frig stilinde işlenmişti. Fildişi işlemeciliği, daha çok mobilyacılıkla bağlantılı olarak gelişmiş bir sanat koluydu. Frigler ahşabı aynı zamanda heykel ve kabartma olarak da yontmuşlardı.

Frig sanatının özgün olduğu bir başka dal, hayvancılığa bağlı gelişen dokumacılıktır. Yün ve moherin yanında keten ve kenevirden yapılmış dokumalardan günümüze ulaşan çok az sayıdaki örnekte bezemeler yine geometrik motiflerden oluşmaktaydı. Tümülüslerde mezar odalarının duvarlarına asılmış ve yerlere serilmiş keçe ve kumaşlara ait izler de belgelenmiştir.

Friglerde daha çok madencilik etkisinde gelişmiş bir çanak çömlek sanatı vardır. Frig ülkesinde, Kızılırmak Nehri'nin batısında ve doğusunda farklı teknikte üretimde bulunan atölyeler bulunmaktaydı. Batıda Gordion, Ankara ve Midas Kenti gibi merkezlerde daha çok metalik parlaklıkta gri ve siyah renkli kaplar üretilirken doğuda Boğazköy, Alişar ve Pazarlı gibi merkezlerde çok renkli bir bezeme anlayışı egemendi. Geometrik motiflerin ağırlıklı olduğu bezemelerde silüet tekniği stilize geyik figürleri ya da konturları belirlenmiş, içleri noktalar ya da tarama çizgileri ile doldurulmuş aslan, dağ keçisi, kartal ve boğa figürleri yaygın olarak kullanılıyordu. En belirgin motif ise kap yüzeylerindeki boş alanları dolduran pergel çizilmiş tek merkezli dairelerdi. Testiler, maşrapalar, süzgeçli akıtacağı olan bira kapları, hayvan biçimli özel kaplar, madeni kapları taklit eden makara kulplu testiler Frig çömlekçiliğine özgü belirgin kap formlarıydı.

K İ T A P

Frig boyalı çanak çömlekleri ve ahşap eserleri için bkz. Özkaya, V. (1995). *İ.Ö. Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği*, Erzurum; Simpson, E., Spirydowicz, K. (1999). *Gordion Ahşap Eserler (Wooden Furniture)*, Ankara. Anadolu Medeniyetleri Müzesi Derneği.

SIRA SİZDE

Frig sanatının en belirgin ve belirleyici özelliği nedir?

Özet

Frigya Bölgesi'nin coğrafi sınırlarını tanımlayabilme

Frig Krallığı, MÖ sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Kızılırmak Nehri'nin doğusunda Çorum, Tokat ve Kırşehir; kuzeyde Samsun; güneyde Niğde ve Konya; güneybatıda Burdur ve Elmalı Ovası; batıda Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya; kuzeybatıda Bandırma yörelerine kadar olan alanı etkisi altına almıştı. Kızılırmak Nehri'nin batısında başta Gordion (Yassihöyük) olmak üzere Polatlı yakınlarında Hacıtuğrul/ Yenidoğan höyüğü, Ankara, Pessinus (Ballıhisar) ve Dorylaion (Şarhöyük); Kızılırmak'ın doğusunda eski Hitit başkenti Hattuşa (Boğazköy), Çorumun kuzeyinde Pazarlı, Yozgat yakınlarında Alishar ve Kerkenes, Kırşehir yakınlarında Kaman/ Kalehöyük önemli Frig merkezleridir. Friglerin siyasi ve kültürel olarak en etkili oldukları kesim, Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri arasında Dağlık Frigya/Frigya Yaylası olarak tanımlanan bölgedeki Frig vadileridir. Büyük bir bölümü bugün Eskişehir il sınırları içinde kalan bölgede MÖ sekizinci yüzyıl ile altıncı yüzyılın ilk yarısı içinde birçok Frig kalesi kurulmuştur.

Frig Krallığı'nın siyasi tarihinin genel hatları ile açıklayabilme

Antik Batı kaynaklarındaki bilgilere göre Frigler, Makedonya ve Trakya'dan Boğazlar yolu ile Anadolu'ya göç eden Trak boylarından biridir. Arkeolojik veriler, Trak kökenli göç hareketinin tek bir dalga halinde olmayıp, MÖ 1200'lerden baş-

layarak MÖ sekizinci yüzyıla kadar dalgalar halinde devam ettiğine işaret etmektedir. Frigler, MÖ onbirinci yüzyıla doğru Polatlı yakınlarında, daha sonra başkentleri olacak olan Gordion'a (Yassihöyük) ulaşmışlardır. Frigler, MÖ dokuzuncu - MÖ yedinci yüzyıllar arasında güçlü bir krallık olarak Anadolu'nun siyasi ve kültür tarihine damgasını vurmuştur. Gordion, MÖ sekizinci yüzyılın başında Orta Anadolu'da kendi dönemi için eşi olmayan anıtsal planlı krali bir yerleşmeye dönüşmüştür. Frig Krallığı, doğu ve güneydoğuda Urartu, Geç Hitit ve Assur devletleri ile batıda Batı Anadolu sahilleri ve Kıta Yunanistan ile yakın ilişkilere girmiştir.

Frig kültür ve sanatının belirleyici özelliklerini tanımlayabilme

Çağdaş Doğu ve Batı uygarlıklarıyla kurulan siyasi ve kültürel ilişkiler Frig sanatının hem Doğu hem de Batı kültürlerinden beslenerek gelişmesine zemin hazırlamıştır. Frigler zaman içinde sanatta kendi stillerini oluşturmuşlardır. Frig sanatının MÖ dokuzuncu yüzyıldan MÖ beşinci yüzyıla kadar süreklilik gösteren en belirgin ve belirleyici özelliği geometrik motiflerden oluşan bezeleme kompozisyonudur. Frig sanatının en erken gelişmeye başlayan dallarının başında mimari gelir. Madencilik, ahşap işçiliği, mobilyacılık ve dokumacılık Friglerde gelişmiş diğer endüstri dalları arasındadır.

Kendimizi Sınavalım

1. Frig Krallığı aşağıdaki devletlerden hangisi ile siyasal ilişki **kurmamıştır**?
  - a. Assur
  - b. Kargamış
  - c. Yunanistan
  - d. Babil
  - e. Urartu
2. Aşağıdakilerden hangisi Küçük Frigya ya da Frigya Epiktetos kentlerinden biri **değildir**?
  - a. Dorylaion (Eskişehir/ Şarhöyük)
  - b. Midaion (Alpu/ Karahöyük)
  - c. Pessinus (Sivrihisar /Ballıhisar)
  - d. Kotiaion (Kütahya)
  - e. Aizanoi (Kütahya/Çavdarhisar)
3. Frigler aşağıda verilen yazı türlerinden hangisini kullanmışlardır?
  - a. Çivi yazısı
  - b. Hiyeroglif yazı
  - c. Alfabe yazısı
  - d. Linear yazı
  - e. Runik yazı
4. Frig ekonomisinin temeli öncelikli olarak neye dayanmaktaydı?
  - a. Tarıma ve hayvancılığa
  - b. Hayvancılığa ve madencilğe
  - c. Ticarete
  - d. Tekstil ve seramik üretimine
  - e. Mobilyacılık ve madencilğe
5. Dağlık Frigya Bölgesi'ndeki Frig yerleşmeleri hangi tip yerleşmelerdendir?
  - a. Höyük
  - b. Yamaç yerleşmesi
  - c. Kale
  - d. Düz yerleşme
  - e. Mağara
6. Frigler tek tanrı gibi taptıkları tanrıçalarına ne ad vermişlerdir?
  - a. Hepat
  - b. Matar
  - c. Arubani
  - d. Kubaba
  - e. Artemis
7. Tümülüs nedir?
  - a. Ölülerin toprağa gömülmesidir
  - b. Bir kentin dışında yer alan mezarlık alanıdır
  - c. Ölülerin yakılarak bir kap içerisinde küllerinin gömülmesi işlemine verilen isimdir.
  - d. Altında ahşap ya da taştan bir mezar odası bulunan tepe şeklinde yığma toprak ya da taş mezar anıtıdır.
  - e. Frig konutlarına verilen isimdir.
8. Frig sanatının en belirgin ve belirleyici özelliği aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Figüratif bezeme kompozisyonu
  - b. Bitkisel bezeme kompozisyonu
  - c. Çok renkli boya bezeme
  - d. Sır bezeme
  - e. Geometrik motiflerden oluşan bezeme kompozisyonu
9. Fibula nedir?
  - a. Friglerde yaygın bir ölü gömme geleneğidir
  - b. Değerli metallere yapılan kaplara verilen isimdir.
  - c. Süs iğnesidir.
  - d. Tunç, altın ya da gümüşten yapılmış, giysi uçlarını tutturmaya yarayan veya süs amaçlı kullanılan bir tür çengelli iğnedir.
  - e. Frig kült anıtına verilen isimdir.
10. En anıtsal Frig kült anıtının ismi aşağıdakilerden hangisidir ve nerede bulunmaktadır?
  - a. Aslantaş Anıtı, Köhnüş Vadisi
  - b. Midas Anıtı, Yazılıkaya / Midas Vadisi
  - c. Aslankaya Anıtı, Köhnüş Vadisi
  - d. Büyük Kapı Kaya Anıtı, Köhnüş Vadisi
  - e. Areyastis Anıtı, Yazılıkaya/ Midas Vadisi

Okuma Parçası

“Midas'ın kulakları eşek kulakları...” Çoğumuzun çocukluk anılarında yer eden bu tekerlemenin aslında Latin ozan Ovidius'un “*Metamorphoses=Değişimler*” adlı eserinden çıkıp günümüze ulaştığını bilenlerin sayısı pek de fazla olmasa gerek. Ovidius, Eşek Kulaklı Midas'ın, zenginlikten nefret edip, ormanlara ve çayırlara giderek Pan'ın mesken tuttuğu mağaralarda yaşadığını anlatır. Ancak Tanrı Apollon, kendi müziği ile rekabete kalkışan Pan'ın şarkılarını dinlemekte ısrar eden Midas'ı ona karşı geldiği için cezalandırır...

“... Apollon hünerli parmaklarıyla telleri çalar ve onun tatlı nağmeleriyle büyülenen yargıç Tmolus, Pan'a lir önünde flütünü susturmasını emreder. Kutsal dağ tanrısının kararını herkes onaylar, sadece Midas'ın sesi itiraz eder ve bunun haksızlık olduğunu söyler. Delos'lu tanrı (Apollon) böylesine alık kulakların insani şeklini korumasına tahammül edemez. Onları uzatır, içlerini dışlarını gri kıllarla doldurur; hatta onları yerinde duramaz yaparak, hareket gücü verir. Diğer yerleri insan olmasına rağmen bir tarafı böylece cezalandırılmıştır: yavaşça hareket eden eşek kulakları olmuştur...”

Midas, çirkinleşmiş ve utanmış olarak mor bir türbanın altında kulaklarını gizlemeye çalışır. Ama onun uzun saçlarını sürekli ustura ile kesen hizmetkârı bu ayıbını görür. Hizmetkâr, bu utanç verici görüntüyü ifşa etmeye cesaret edemez, ancak bunu söylemek için de sabırsızlanarak, hızlıca gider toprakta bir delik açar. Ve bu deliğe yavaşça görmüş olduklarını fısıldar. Sonra deliği kapatarak oradan sessizce uzaklaşır. Fakat orada biten sık kamışlar, yıl sonunda büyüdükleri zaman hareket etmeye başlarlar. Hafif bir rüzgâr estiğinde sallanarak gömülü sözleri tekrar ederler ve Midas'ın kulakları öyküsünü açığa vururlar...

Sadece eşek kulaklar efsanesi değil, her tuttuğunu altına çevirme isteğinin kendisini aklıkla ölüm noktasına getirmesi de Frig kralı Midas'ı belki de Anadolu topraklarının en popüler kralı haline getirmiştir. Bu efsane gibi, Makedonyalı ünlü kral Büyük İskender'in bir kılıç darbesi ile keserek çözdüğü Gordion düğümü gibi hikâyeler belki de Anadolu insanının arkeoloji bilgisinde en çok yer eden öykülerdir. Ama çoğunluk gerçekte bu efsanelerin Friglere ait olduğundan habersizdir. Oysa belki de Anadolu'nun en çok dile düşmüş uygarlığı Frigler, henüz yazıları okunmadığı için hakkında en az şey bilinen uygarlığı olma özelliğini taşıyor. Bu uygarlıkla ilgili efsanelerin dilden dile dolaşmasının nedenlerinden biri de belki bu bir türlü çözülemeyen gizemlerinde saklı...

Kaynak: Tüfekçi Sivas, T. (2008), “Frigler. Midas'ın Ülkesinde”, *National Geographic*, no. 81: 59.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanıtınız yanlışsa “Frig Siyasi Tarihinin Ana Hatları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. c Yanıtınız yanlışsa “Giriş” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlışsa “Dil ve Yazı” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. a Yanıtınız yanlışsa “Yönetim Merkezi ve Kaleler” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlışsa “Yönetim Merkezi ve Kaleler” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanıtınız yanlışsa “Din” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlışsa “Mezar Anıtları ve Ölü Gömme Gelenekleri” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. e Yanıtınız yanlışsa “Sanat” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanıtınız yanlışsa “Sanat” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlışsa “Din” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Frig kralı Midas, Muşkili Mita adı ile Doğu, Güney ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Geç Hitit Beylikleri'nden Kargamışlı Pisiris, Taballı Ambaris, Atunalı Matti ve Urartu kralı I. Rusa ile yakın ilişkiler kurmuştu. Mita - Midas, Assurlu çağdaşı kral II. Sargon'a (İÖ 721-705) karşı bu bölgede bir güç birliği oluşturmuş, etki alanını Kilikya'nın kuzeyine Toroslara kadar genişletmiştir. Kral II. Sargon'un, kendisine karşı gelen Geç Hitit beyliklerini birer birer mağlup ederek egemenliği altına almasından sonra, Mita - Midas Kimmer tehlikesi karşısında II. Sargon ile dostluk anlaşması yaparak bu tehlikeyi atlatmayı düşünmüştür. Bunun için Assur sarayına iyi niyet elçileri ve hediyeler göndermiştir.

Sıra Sizde 2

Frig dilinde yazılmış olan yazıtlar çok kısa ve sayıca azdır. Bunlar, kaya anıtları, nişler, sunaklar, mühürler ve çanak çömlekler üzerine kazınmıştır. Yazıtların birçoğunda aynı sözcük ya da sözcük grupları tekrarlanmıştır. Ayrıca günümüze kadar bu dilin çözümüne katkı yapacak çift dilli (bilingual) bir yazıt (Frigçe ve çözülmüş bir başka dil) bulunamamıştır. Bu nedenlerle Frig yazısı okunabilmekle birlikte henüz tam olarak çözülememiştir.

Sıra Sizde 3

Frig sanatının MÖ dokuzuncu yüzyıldan MÖ beşinci yüzyıla kadar süreklilik gösteren en belirgin ve belirleyici özelliği geometrik motiflerden oluşan bezeme kompozisyonudur. Taş ve ahşap oymacılığında çakıl taşı taban mozaiklerine, madeni eşyalardan pişmiş toprak mimari kaplama levhaları ve çanak çömleğe bütün sanat eserleri üzerinde çok yaygın olan bu bezeme biçimi tamamen Friglere özgü bir uygulamadır. Frig sanatında insan figürleri azdır. Öykücü anlatım ise yok denecek kadar enderdir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Anonim (2006). "Demir Kayalar. Phrygia ve Lydia", **Arkeo Atlas 5**.
- Haspels, C.H.E. (1971). **The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments**, Princeton, New Jersey.
- Herodotos (1983). **Herodot Tarihi** (Çev. A. Erhat), Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Homeros (1984). **İlyada** (Çev. A. Erhat, A. Kadir), İstanbul.
- Özkaya, V.(1995). **İ.Ö. Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği**, Erzurum.
- Roller L. (2004). **Ana Tanrıça'nın İzinde**, (Çev. B. Avunç), İstanbul.
- Sams, K. (2011). "Gordion. Friglerin Başkenti", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, 21: 90-103.
- Sevin, V. (2001). **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, Ankara.
- Sevin, V. (2003). **Eski Anadolu ve Trakya**, İstanbul.
- Simpson, E., Spirydowicz, K. (1999). **Gordion Ahşap Eserler (Wooden Furniture)**, Ankara.
- Sivas, H., Tüfekçi Sivas, T. (Editör). (2007). **The Mysterious Civilization of the Phrygians / Friglerin Gizemli Uygarlığı**, İstanbul.
- Strabon (1987). **Coğrafya (Anadolu XII,XIII,XIV. Kitaplar)**, (Çev. A. Pekman), İstanbul.
- Tüfekçi Sivas, T. (1999), **Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları**, Eskişehir.
- Tüfekçi Sivas, T. (2008). "Frigler. Midas'ın Ülkesinde", **National Geographic** 81: 59-79.
- Tüfekçi Sivas, T., Sivas, H. (2007). **Frig Vadileri: Frigler'den Türk Dönemine Uzanan Kültürel Miras**, Eskişehir.
- Young, R. **Gordion Kazıları ve Müzesi Rehberi**, (Çev. S. İnal), Ankara.

7

Amaçlarımız

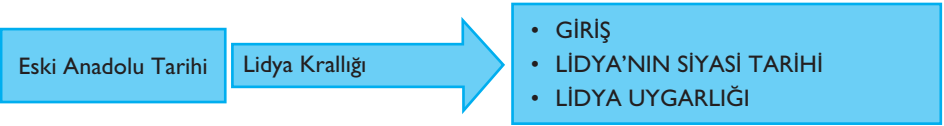
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Lidya tarihinin kaynaklarını değerlendirecek,
- Lidya'nın tarih öncesi dönemleri açıklayabilecek,
- Lidya Krallığı'nın kuruluşunu, gelişimi ve yıkılışını kronolojik olarak açıklayabilecek,
- Lidyalıların uygarlığa katkılarını açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Sikke
- Mermnatlar
- Sardeis
- Kroisos

İçindekiler

Lidya Krallığı

GİRİŞ

Kaynaklar

Lidya tarihi, yazılı ve arkeolojik araştırmaların ortaya çıkardığı maddi kültür kalıntılarından derlenen bilgilerden yazılabilmektedir. Lidya'nın tarihi dönemleriyle ilgili olan yazılı kaynakların başında eski Yunan diliyle yazılmış olan antik edebi eser yazarları gelmektedir. Bunlardan ilki ve bize en fazla bilgi vereni M beşinci yüzyılda yaşamış olan Bodrumlu (eski adı Halikarnassos) tarihçi Herodotos'un *Histories* adlı eseridir. Ayrıca Atinalı tarihçi Thukidides, Ksenophon ve Amasyalı Strabon gibi **Antikçağ yazarları** Lidya hakkında önemli bilgiler verirler.

Lidya'nın tarihi dönemlerinin aydınlatılmasına Lidyalıların kendi dillerinde, yani Lidce olarak yazılmış ve sayısı 115'ten daha fazla olmayan yazıtlar az da olsa katkıda bulunur. Lidya Krallığı'nın çağdaşları olan Assur ve Mısır devletlerinin yazılı belge arşivlerinde de Lidya ile ilgili bazı kayıtlar saptanmıştır. Lidya'nın Pers hâkimiyeti ve sonrasına ilişkin olarak eski Perse, Aramca ve Babilce yazıtlarda da kayıtlar vardır.

Çok tartışmalı olan Lidya'nın tarih öncesi devirlerinin aydınlatılmasına yönelik olarak başvurulan yazılı kaynaklar arasında iki antik edebi kaynak bulunmaktadır. Bunlardan birisi Mö 800-700 yılları arasında yaşamış olan Homeros'un *İlyada* adlı destanıdır. Diğeri Herodotos'un yukarıda adını vermiş olduğumuz eseridir. Bunlar dışındaki yazılı belgeleri Hitit dilinde yazılmış çivi yazılı tabletler ve Luwi hiyeroglif yazıtlarıdır.

Lidyalıların başkenti Sardeis'te uzun yıllardır yapılan kazı çalışmaları ile çok sayıda tmlsten çıkarılan zengin buluntular bu devletin mimarisi, sanatı, gündelik yaşamı ve kültürü konusunda ayrıntılı bilgi verir.

Lidya Adı ve Merkezi Lidya Bölgesi

Antik edebi kaynakların aktardığı efsane geleneği "Lydia" (Lidya) adının M on ikinci yüzyıldan itibaren hüküm sürmeye başlamış olduğu söylenen Atyadlar hnedanının ikinci hükümdarı Lydos'tan türediğini anlatır. Ancak efsane geleneğinin aktardığı bu bilgi uydurmadır. Zira M yedinci yüzyıl başlarından önce bölgede bir krallığın varlığına ilişkin tarihselliği tartışmasız hiç bir kayıt yoktur.

Lidya batıda İyonya (Ionia) ve Aiolis, doğuda Frigya, güneyde Karya (Karia), kuzeyde Mysia ile komşudur. Kk Menderes (Kaistros) ırmağı ile Gediz (Her-

Antikçağ yazarları: Mö 460-400 yılları arasında yaşayan Thukidides, Atinalılar ile Spartalılar arasında yapılmış olan Peloponnesos Savaşlarını yazan Trakya kökenli Atinalı tarihçidir. Mö 430-355 yılları arasında yaşayan Atinalı Ksenophon, Kyros'un Seferi (Kyrou Anabasis), Hellen Tarihi (Hellenika) ve Kyros'un Eğitimi (Kyrou Paideia) adlı eserleri yazmıştır. M 64-MS 19 yılları arasında yaşayan Amasyalı (Amaseia) Strabon'un Coğrafya (Geographika) adlı eseri günümüze ulaşmıştır. MS 46-120 yılları arasında yaşamış olan Plutarkhos, Parellel Yaşamlar (Bios Parelleloi) ile Ethika (Moralia) adlı eserlerin yazarıdır. M birinci yüzyılda yaşamış olan Sicilyalı Diodoros Tarihi Kütüphane (Bibliotheke) adlı eserin yazarıdır. Şiir türünde eserler yazan Kallimakhos (M 384-322) ile Platon (M 429-348) ve Aristoteles (M 384-322) gibi eski Yunan filozoflarının eserleri de Lidyalıların tarihinin aydınlatılmasına katkıda bulunan bilgiler aktarmışlardır.

mos) vadilerini içine alan bu bölgeye MÖ yedinci yüzyıl başlarından itibaren Lidya (Lidya) denilmektedir. Örneğin yedinci yüzyılın ilk yarısında hüküm süren Lidya kralı Gyges'in çağdaşı Assur Kralı Aşurbanipal'a ait Assurca çivi yazılı belgelerde bölgeden "Luddu" (Lidya) diye söz edilmektedir.

Lidyalıların konuştuğu dilin Hint-Avrupa dil ailesinden olduğu bilinmektedir. Ancak Lidya adının kaynağı ve bir bölge adı olarak ilk kez ne zaman kullanılmaya başladığı kesin değildir. Lidyalıların başkent Sardeis ve çevresine ne zaman ve nereden geldikleri konusunda yeterli bilgi yoktur.

Lidya'nın Tarih Öncesi Devirleri

Lidya Krallığı'nın başkenti Sardeis ve çevresinde yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçlarına göre bölgedeki ilk iskânın geçmişi MÖ sekizinci binyıla (Neolitik Çağ'a) kadar geriye gitmektedir. MÖ üçüncü binyılın son yüzyılına doğru göç ederek Anadolu'ya geldiği bilinen Hint-Avrupalı kavimler, Anadolu'nun demografik yapısını büyük ölçüde değiştirdiler. Yeni kavimlerden birisi Orta Anadolu'daki Hatti ülkesini istila eden ve kendilerine Neşili diyen Hititler, bir diğeri Anadolu'nun güney batı kesimlerini iskân eden Luwilerdi. Bir başka gurup da yazılı belgelerde Hitit İmparatorluk Çağ'ında Hitit kralına bağımlı olarak siyasal varlıklarını sürdürdükleri anlatılan krallıkların halklarıydı. Kimi araştırmacılar zaman zaman siyasi güçlerini artırmak için federe devletler olarak örgütlenen bu krallıkların halklarını da Luwiler olarak tanımlamaya çalışan teoriler üretmektedirler.

Lidya bölgesinin MÖ ikinci binyılı hakkında Hititçe çivi yazılı belgelerde bazı bilgiler bulunmaktadır. Geç Tunç Çağı'na (MÖ 1600-1200) ait olan bu yazılı belgeler ile Luwi hiyeroglif yazıtlarından Anadolu'nun batısında Hitit krallarına bağımlı olan, fakat lokalizasyonu hâlâ tartışmalı olan çok sayıda krallık vardı. Bunlardan Arzawa Ülkeleri, Şeha Nehri Ülkesi, Aşşuwa Krallığı ve Mira Krallığı'nın MÖ birinci binyılda Lidya adıyla anılacak olan bölgeyi de içine alan ülkelerden birisi olabileceği önerilmektedir. Bölgenin Aşşuwa ve Mira krallıklarının bir parçası olduğunu iddia eden teoriler diğerlerine göre daha fazla itibar görür. Aşşuwa'nın MÖ birinci binyıla ait olan eski Yunanca yazılmış antik edebi kaynaklarda bir bölge adı olarak geçen "Asia" ile eşleştirilebileceği önerilmektedir. Bu öneri çerçevesinde Lidya adıyla anılacak olan bölgenin bilinen ilk sakinlerinin Aşşuvalılar olabileceği teorisini güçlendirmektedir.

Ege Göçleri ve Karanlık Çağda Lidya: Lidyalıların Anadolu'ya Gelişi

Mısır firavunları Merneptah (ya da Merentah: MÖ 1213-1203) ile III. Ramses'in (MÖ 1183-1152) hükümdarlıkları dönemine ait yazıtlarda, Balkan kökenli büyük ve zincirleme göç hareketinin Mısır'a saldıran uzantılarından "Deniz Halkları" olarak söz edildi. Bu nedenle günümüzde bazı tarihçiler "Ege Göçleri" olarak tanımlanan olaylarla gelen söz konusu istilacıları "Deniz Halkları (veya Kavimleri)" adıyla anarlar.

Troya Savaşı'nı zaferle sonuçlandıran Akaların Anadolu'daki uzantıları, Anadolu'nun krallık ve halkları, demir silahları olan bu istilacı kavimler karşısında başarılı olamayarak yerleşim birimlerini terk edip bu büyük göç dalgasının bir parçası oldular. Zira sözünü etmiş olduğumuz iki Mısır firavununa ait olan kahramanlık yazıtlarında köken itibarıyla Yunanistan ve Anadolu'ya oldukları bilinen Lukkalılar (Likyalılar), Ekveşler (Akalar), Tereşler (Turşa=Etrüskler) ile Kode (Kizzuwatna) ve Arzova (Arzawa) gibi halkların adları sayıldı. Daha sonra Lidya adıyla anılacak olan

bölgede yaşayanların da Mısır'a kadar ulaşan bu göç hareketinde yer almış olduğunun kanıtı, Mısır firavunu III. Ramses'in Medinet Habu'daki kahramanlık yazıtında Arzova'dan da söz edilmiş olmasından anlaşılmaktadır.

Ege Göçlerinin ardından Anadolu'da ve Yunanistan da dâhil hemen hemen tüm orta ve doğu Akdeniz ile Önasya'da iki yüz ile dört yüz yıl arasında değişen bir zaman dilimi içinde **Karanlık Çağ** yaşandı. Zira bu göçlerden sonra söz konusu büyük coğrafyanın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı asla eskisi gibi olmadı. Anadolu'da Hititler ile onların hâkimiyeti altında bulunan halklar ya da bağımlı krallıklar arkeolojik araştırmaların onları keşfetmiş olduğu on dokuzuncu yüzyıla kadar sanki hiç yaşamamışlar gibi unutuldu. Çünkü Hititlerin konuştuğu dil ve bu dilin uyarlandığı Hititçe çivi yazısı bir daha kullanılmadı. Aşşuva (Asya), Lukka (Likya), Kargışa (Karya), Milavanda (Miletus) ve Apaşa (Ephesos) gibi eşleştirilmeleri tartışmalı olan MÖ ikinci binyıla ait Anadolu'lu yer adları dışındakiler kullanılmamış, bazılarının yerini tamamen yeni olan adlar almıştır. Bu arada Ege göçlerinin bir parçası olarak Mısır'a saldıranlar arasında yer alanların bir grubu, deniz yoluyla İtalya yarımadasına gidip oraya yerleşen Etrüsklerdi.

Eski Yunanlıların Tyrrhenler/ Tyrsenler, Latinlerin (Romalıların) Etrüskler adıyla tanıdıkları bu halkın Lidya'dan ayrılıp İtalya'ya gidişi, günümüzden yaklaşık 2500 yıl önce yaşamış olan Bodrumlu (Halikarnassos) tarihçi Herodotos tarafından anlatıldı. Lidya-Etrüsk ilişkisiyle ilgili olarak Herodotos'un satırlarına yansıyan efsanevi nitelikli bu bilgiler, Mısır firavunlarının kahramanlık yazıtlarında sözü edilen Turşalar (Tyrrhen/Tyrsen/Etrüsk) ile ilgili gerçeğin sözlü gelenekte muhafaza edilebilmiş olan izleri olabilir. Eğer öyleyse İtalya'ya gidip yerleşen Etrüskler, MÖ ikinci binyıl Batı Anadolu halklarından olabilirler, ancak Lidyalılarla akraba değildir. Zira Lidyalıların dilleri Hind-Avrupa dil ailesinden, Etrüsklerin dilleri ise bu aileden değildir.

Konusu MÖ on ikinci yüzyıl başlarına tarihlenen Troya Savaşıyla ilgili olan Homeros'un İlyada ve Odysseia destanları, yazıya geçirilmiş olduğu sekizinci yüzyıla kadar sözlü gelenekte oluşturulmuş ve yaşatılmıştı. Bu nedenle Karanlık Çağın izleri de bu destanlara yansdı. Ancak destanlarda Lidya adından hiç söz edilmez. Fakat İlyada destanında daha sonra Lidya (Lydia) adıyla anılacak olan bölgede Maionların yaşadığından ve onlar tarafından meskun olan bölgeye de Maionia denildiğinden söz edilir. Anlaşılan onlar, Ege göçleri çerçevesinde kendilerine akraba olan Frigler ve diğer Thrak (Trakya) kabileleri gibi daha sonra Lidya adıyla anılacak olan bölgenin MÖ ikinci binyıl sakinlerinin boşalttığı yerlere yerleştiler. Zira Maion ve Maionia adlarının Thraklarla ilişkili olduğu bilinmektedir.

Lidya'daki krallığın Friglerle yaklaşık olarak aynı zamanda tarih sahnesine çıkmış olması ile iki toplumda da anıtsal mezar olarak tümülüslerin varlığı Lidlerin (Lidyalıların) Thrak kökenli olduğuna işaret eder. Amasyalı coğrafya yazarı Strabon'un aktarmış olduğu bilgiler ile Herodotos'un aktardığı bir bilgi de bu olasılığı desteklemektedir. İlkine göre Lidyalılar da Mysyalılar ve Frigler gibi Thrak kökenlidirler. İkincisine göre Mysyalılar Lidyalılarla kardeş uluslardı. Bunlardan ilki, yani Mysyalılar Strabon'a göre Thrak kökenli idi. Tüm bunlardan Homeros destanlarında Maionia olarak sözü edilen bölgenin sakinleri ile Lidyalılar arasında etnik anlamda bir fark olmadığı anlaşılmaktadır. O halde Lidyalılar da Maionlar ve Friglerle birlikte MÖ on ikinci yüzyılda Ege Göçleri çerçevesinde Anadolu'ya gelen ve daha sonra kendi adlarıyla anılacak olan bölgeye yerleşen bir Thrak kabilesiydi. Anlaşılan onların adı, karanlık Çağ sonlarına kadar bölgede daha etkili olan Thrak kabilesi Maionlar tarafından gölgelendi. Fakat MÖ sekizinci yüzyılda Lidler (Lidya-

Karanlık Çağ: MÖ 1200 yıllarından sonra Anadolu ve Doğu Akdeniz çevresinde kentlerin büyük oranda terk edildiği, merkezi güçlerin zayıfladığı/ yıkıldığı görülür. Bu dönemde Anadolu'da yazı, anıtsal heykel ve kabartma yapımı kesintiye uğramıştır. Halk büyük oranda kırsal alanlarda tarım ve hayvancılık yaparak yaşamaya devam etmiştir. Karanlık çağ denmesinin nedeni bu süreci aydınlatacak yazılı ve arkeolojik kaynakların yetersizliğidir.

ıllar) Maionlardan daha güçlüydüler ve Maionlar Lidlerin giderek artan gücüne boyun eğmek zorunda kaldı. Maionların yaşadığı topraklar Hellenistik ve Roma döneminde adlarıyla (Maionia) yaşamaya devam etti.

SIRA SİZDE

Lidya Krallığı'nın kurulduğu bölgenin önemi konusunda bir değerlendirme yapınız.

LİDYA'NIN SİYASİ TARİHİ

Lidya'da Hüküm Süren Hanedanlar

Resim 7.1

Lidya Krallığı barıtası.

Ünlü tarih yazarı Herodotos'a göre Lidya'da üç hanedan hüküm sürdü. Bunlardan ilki Atyadlar, ikincisi Heraklidler (ya da Tylonidler), üçüncüsü ve sonuncusu Mermnadlardı. Atyadların tümü Atys'in Lydos adlı bir oğlunun neslindendiler, Lidya adı da Lydos'tan geliyordu. Fakat her iki bilginin de tarihselliğini kanıtlayacak belge yoktur. Aynı tarihçiye göre Heraklidler ya da Tylonidler hanedanının ilk hükümdarının adı Argon'dur. Lidya'da onun neslinden olan yirmi kral hüküm sürmüştü. Herodotos'un hesabına göre bu hanedan Lidya'da 505 yıl iktidarı elinde tutmuştu. Bu hanedana ait Atys, Meles, Myrsos, Daskylos, Sadyattes, Moksos (ya da Mopsos), Kados gibi adlar taşıyan hükümdarlarının sonuncusu Kandaules'ti.

Herodotos'un yazdıklarına ve hesabına itibar edilecek olursa, Heraklidlerin ilk hükümdarı, MÖ on ikinci yüzyılda, yani Ege Göçlerinin başlarında Lidlerin kendi adlarıyla anılacak olan bölgeye gelmişti. Ancak Ege Göçleri çerçevesinde kabilesel bir yaşam kültürüyle Lidya bölgesine gelmiş olan toplulukların bu kadar erken bir tarihte bir hanedan hâkimiyetine tabi olduklarını düşünmek zordur. Çünkü Karanlık Çağın ilk yüzyıllarında toplulukların en çok itibar ettikleri ortak değer özel mülkiyet ve servet değil, kahramanlık, yiğitlikti.

Heraklidler hanedanı adını ataları olarak kabul ettikleri yarı tanrı Herakles'ten almıştı. Fakat aynı hanedanın hükümdarlarından olan Meles'in döneminde Sardeis'in etrafının surla çevrili olduğu yönündeki bilgi, en azından hanedan hâkimiyetinin kurulmuş olduğuna işaret eder. Aynı hanedanın son kralı Kandaules ile ilgili olarak Herodotos'un aktarmış olduğu hikâye de bu olasılığı güçlendirmektedir. Hikâyeye göre kral Kandaules, eşinin de dâhil olduğu bir saray entrikasının kurbanı oldu. Kandaules'in ölümü, Lidya'da bir iktidar kavgasına yol açtı. Kandaules'in katillerinin lideri olan Gyges'e yardım eden Mylasalı Arselis, emrindeki Karyalı askerleriyle Kandaules taraftarlarının muhalefetinin bastırılmasında da etkili oldu. Sorun Yunanistan'daki Delphoi kentinin tanrısı Apollon'un rahibesinin hakemliğine havale edildi. Phythia adıyla tanınan rahibe, Gyges'in kral olarak Lidya'da hüküm sürmesinin yerinde olduğunu söyleyince sorun çözüldü. Böylece Gyges, Lidya kralı oldu. Gyges'in babası Daskylos Lidyalı, annesi Frigyalıydı. Eşi Toudo ise Mysialıydı.

Lidya Krallığı

Herodotos'un Gyges'in tahta çıkışıyla ilgi olarak aktarmış olduğu bilgilerden çıkarılabilecek en makul tarihsel sonuçlardan birisi, Heraklidler hanedanının son temsilcisi olan Kandaules'in tahtını kahramanlığıyla ya da dinsel kimliğiyle sivrilen birisine terk etmek zorunda kalmadığıdır. O, bir saray entrikası sonucunda, MÖ 680 yılında yaşamını yitirmişti. Tahtın yeni sahibi Gyges (MÖ 680-644), Heraklidler sülalesinden değil Mermnad sülalesinden idi. Başka bir ifadeyle Gyges ile birlikte Lidya'da iktidar bir başka kabilenin eline geçmiş ve Lidya'da Mermnadlar hanedanı iktidarı dönemi başlamıştı. Anlaşılan en azından Kandaules'ten birkaç nesil önceki seleflerinden birisinin döneminde Lidya'da belki Meles'in hükümdarlığı döneminde başkenti Sardeis (Sart) olan bir krallık kurulmuştu.

Lidya Kralları

Gyges	680-644
Ardys	644-625
Sadyattes	625-610
Alyattes	609-560
Kroisos	560-546

Lidya krallarının egemenliğini güçlendiren sermaye başlangıçta gelişmiş bir sulu tarım kültüründen elde edilmiş olmalıdır. Zira eski adı Paktalos olan bugünkü Sart Çayının suladığı, Lidya başkenti Sardeis (Sart) ve çevresi sulu tarım kültürünün geliştirilebilmesi için uygundu. Lidya kültüründe hem yerli hem de Yunan etkisinin varlığından anlaşılacağı üzere Lidyalılar bu zamanda Doğu Akdeniz ticaretinin de içindeydiler. Yani tarımdan elde edilen zenginlik ticaretle destekleniyordu.

Kandaules'in ve Gyges'in tarihsel kişilikler olduğu, ikincisinin Assurca çivi yazılı bir kaynakta da *Luddu'lu Gugu* olarak anılıyor olmasından bilinmektedir. Fakat ilkinin hükümdarlığı dönemi karanlıktır. Öyle görülüyor ki onun hükümdarlığı döneminde Lidyalılar komşularıyla iyi ilişkiler içerisindeydiler. Yüzleri ise Doğu'dan çok Batı'ya dönüktü. İyonya ve Aiolis denilen Batı Anadolu'nun kıyı bölgelerini iskân etmiş olan eski Yunan kentlerine, adalara ve Yunanistan'a ticari ve kültürel anlamda çok yakındılar.

Frigya Krallığı'nı büyük bir bozguna uğratan Kimmerlerin saldırıları Gyges'i Anadolu dışındaki krallarla siyasal ilişkiler kurmaya zorladı. Bu krallıklardan birisi Assur, diğeri Mısır'dı. Assur başkenti Ninive'de bulunan ve bu gün Londra'daki British Müzesi'nde muhafaza edilmekte olan Assurca yazılı belgeye göre Gyges (MÖ 680-

644), MÖ 664 yılında kendisini hiç tanımayan Assur kralı Aşurbanipal'e elçilerini gönderip Assur hâkimiyetini tanıdığını bildirdi ve onunla ittifak yapmaya çalıştı. Fakat Assur kralının askeri desteğini alamadı. Zira MÖ 662 ve MÖ 657 yıllarında Kimmerlere karşı yapmış olduğu savaşlarda Assur'un askeri desteği söz konusu olmadı.

Gyges'in Mısır ile ilişkisi ise iki Kimmer savaşı arasındaki bir tarihte, Mısır'ın firavunu I. Psammetikhos'un tahta oturmasından hemen sonra patlak veren bir isyanı bastırabilmesine yardım etmek için askeri destek vermesiyle başladı. Gyges, Assur'un düşmanı olan Mısır'a Lidyalı, Karyalı ve İyonyalı ücretli askerlerinden oluşan bir ordu gönderdi.

Kimmer istilasının batı Anadolu'daki otoritesini güçlendirmesi adına Gyges'in işine yaramış olduğu düşünülebilir. Kimmer tehlikesine karşı oluşturulacak dayanışmaya önderlik edebilecek en uygun kişi Gyges'ti. Nitekim o, daha önce sözünü etmiş olduğumuz gibi MÖ 662 ve MÖ 657 yıllarında Kimmerlerle savaşarak onların ülkesini istila etmesine engel oldu. Hatta Assur kralına göndermiş olduğu armağanlar arasında Kimmer askerlerinin de bulunmasından anlaşıldığı kadarıyla Kimmerleri savaşta yenmeyi başarmıştı. Fakat Kimmerler istila ettikleri bölgeleri terk etmediler ve tehdit olarak var olmaya devam ettiler. Bu arada Gyges Batı Anadolu kıyı kentleri olan Miletos (Milet), Kolophon (Değirmendere), Magnesia ad Maiandrum (Ortaklar) ve Smyrna (İzmir) gibi bazı kentlere seferler yaptı. Fakat bu kentlerin hiçbirisini ele geçiremedi. Buna rağmen kentler, Gyges'in hâkimiyetini ona vergi vermek suretiyle tanımış olabilirler. Zira Gyges'in hükümdarlığı döneminde Lidya Krallığı'nın kuzey sınırlarının Troas (Çanakkale çevresi) bölgesini içine alacak şekilde Propontis'e (Marmara Denizi) kadar genişlemiş olduğu bilinmektedir.

Bu dönemde Batı Anadolu'da önemli bir güç merkezi olan Ephesos (Efes), Kimmer saldırısından sağlam kent surları sayesinde kurtulmuş, fakat Artemis Tapınağı'nın yakılıp yıkılmasına engel olamamıştı. Efes Gyges ve onun ardılları olan Lidya krallarıyla her zaman dostça ilişkiler içerisinde kaldı.

Gyges, ülkesinin batısında ve kuzeyinde elde ettiği başarıyı doğusunda tekrarlayamadı. Zira MÖ 644 yılında Lygdamis (ya da Tugdammı/Dugdamme) komutasındaki Kimmerlerle savaşan Gyges yenildi ve öldürüldü. Fakat Lidya Krallığı bu yenilgiden Frigya Krallığı kadar zarar görmedi.

Lidya Krallığı'nda Gyges'ten sonra sırasıyla Ardys, Sadyattes, Alyattes ve Kroisos kral olarak hüküm sürdüler. Gyges'in oğlu ve ardılı olan Ardys, Kimmerlere karşı savaşmaya devam etti. MÖ 637 yılında bir Kimmer boyunun ülkesini yağmalamasına engel olamasa da Sardis kalesinin onların eline geçmesine izin vermedi. Kimmerlere karşı Assur kralı Aşurbanipal ile ilişkilerini güçlendirmek için çabaladı. Aşurbanipal'in desteğini alabilmek için babasının ödemeye yanaşmadığı vergiyi vermek zorunda kaldı. Bu arada Lidya Krallığı'nın sınırlarını Ege Denizi'nin doğu kıyılarını da içine alacak şekilde genişletmeye çalıştı. Smyrna ve Priene (Güllübahçe) kentlerine saldırdı. Priene'yi ele geçirdi. Smyrna kentini yakıp yıktı. İlk çarpışmasında yenildiği Miletos'a (Milet) saldırılarına devam etti. Miletos, Ardys'e tes-

Resim 7.2

*Assur başketi
Ninive'de
bulunmuş olan ve
Lidya kralı
Gyges'in adının
geçtiği yazıt
(British Müzesi)*

lim olmadığı gibi onun ardılı Sadyattes'e de boyun eğmedi. MÖ 616 yılından MÖ 604 yılına kadar tam on iki yıl boyunca Lidya ordusu tarafından kuşatıldı fakat ele geçirilemedi. Kent Pers hâkimiyeti dönemine kadar özgür kaldı.

Gyges'ten sonra hüküm sürmüş olan ilk üç Lidya kralı da başarılıydı. Hiç kuşkusuz Lygdamis'in MÖ 640 yılında Kilikya'da yapılan bir savaşta yenilmesiyle Kimmerlerin askeri tehdit olma durumundan çıkması, Lidya'nın işini kolaylaştırdı. Dahası Gyges döneminde keşfedilen Tmolos (Bozdağ) dağındaki altın madenlerinden elde edilen gelirle sağlanan ekonomik refah bu krallar döneminde giderek güçlenecek olan bir Lidya ordusunun kurulabilmesini olanaklı kılmıştı. Alyattes döneminde seleflerinin döneminde olduğundan daha güçlü olan bu ordu, Kimmerlere karşı savaşmış onları yendi.

Kral Alyattes, Edremit civarında bulunan Kimmer tehdidine karşı da oğlu Kroisos'u garnizon komutanı olarak atadı. Miletos kentini ele geçirmek için arka arka seferler düzenledi. MÖ 600 yıllarında Smyrna (İzmir-Bayraklı), Kolophon (Değirmendere) ve Klazomenai (Urla) kentlerine saldırılar düzenledi. Daha güneydeki Karya'ya saldırdı. Smyrna'nın sınırlarını küçültmek dışında bu kentlerden hiçbirini ele geçiremeyen Alyattes'in döneminde Lidya Krallığı'nın güney sınırı Karyalılarla komşu olacak kadar genişlemiş, doğu sınırları da Kızılırmak'a ulaşmıştı.

Alyattes'in Lidya Krallığı'nın sınırlarını Kızılırmak'ın daha ötesine genişletebilmesi zordu. Çünkü İran'da kurulan Med Krallığı'nın başına Kyaksares adlı hırslı ve yetenekli bir kral geçmişti. Urartu ve Assur gibi Demir Çağı'nın güçlü krallıklarının ortadan kaldırılmasında önemli rolü bulunan bu kral, bu başarılarının ardından kendisini Anadolu'nun orta, güney ve doğu topraklarının meşru varisi görmüştü. Bu durum Lidya kralı Alyattes ile savaşı kaçınılmaz hale getiriyordu. Zira Alyattes de mensubu olduğu Mermnadlar hanedanının kurucusu olan Gyges'in annesinin Frigyalı olması dolayısıyla orta Anadolu topraklarının kendisine ait olduğunu düşünüyordu.

Medlerin Anadolu'ya ilerlemesinden sonra Türkiye topraklarının Trakya hariç batı yarısının en güçlü kralı olan Alyattes ile Doğu'nun hâkimi Med kralı Kyaksares tam beş yıl savaşmışlar. Fakat taraflar birbirlerine karşı bir üstünlük kuramadılar. Kızılırmak yakınlarında yapılan savaş sırasında meydana gelen **güneş tutulması**, her iki kral tarafından tanrının savaş istememesinin bir işareti olarak yorumlandı. Bu olay üzerine MÖ 585 yılında yapılan barış, evliliklerle kurulan akrabalık temelinde güçlendirildi. Kyaksares'in oğlu Astyages, Lidya kralı Alyattes'in Aryenis adlı kızıyla, Alyattes ya da bir başka Mermnad da Kyaksares'in bir kızıyla evlendiler. Böylece Kızılırmak Lidya Krallığı'nın yıkılışına kadar yaklaşık 50 yıl boyunca sınır olarak kaldı.

Alyattes'in ardılı olan Kroisos, yaşadığı zamanda özellikle zenginliğiyle çok ünlüydü. Onun yaşarken sahip olduğu bu ününün izi, günümüzde "Karun kadar zengin" tabiriyle korunmaya devam etmektedir. Zira "Karun"un kim olduğunu bilerek ya da bilmeden bu tabiri kullanan herkes, günümüzden takriben 2560 yıl önce yaşamı sona ermiş bulunan Lidya kralı Kroisos'a atıfta bulunmakta veya onu anmaktadır. MÖ birinci yüzyılda yaşamış olan Romalı devlet adamı ve hitabet ustası Cicero'dan beri tarihin babası olarak tanınan Herodotos da Kroisos'un zenginliğini vurgulayan hikâyeler anlatmaktan kendini alamamıştır.

Lidya Krallığı, zenginliğiyle ün salmış olan Kroisos'un hükümdarlığı döneminde siyasal gücünün zirvesine ulaştı. O da seleflerinin fetih politikasına bağlı kaldı. İyonya ve Aiolis kentlerine saldırdı. Onun döneminde Lidya Krallığı'nın sınırları, Kızılırmak'ın batısında, Kilikya ve Likya hariç, tüm Anadolu'yu içine alacak şekil-

Güneş tutulması: Antik kaynaklar Doğu'nun ve Batı'nın iki güçlü ordusunun güneş tutulması ile savaşa son verdiğini not ederler. Günümüzde, geçmişteki ve gelecekteki güneş tutulma süreçleri kesin olarak hesaplanabilmektedir. Orta Anadolu'dan izlenebilen bu güneş tutulması MÖ 585 tarihinde gerçekleşmişti. Böylece savaşın son bulduğu tarih güneş tutulması sayesinde belirlenebilmiştir.

de genişlemişti. Ege Denizi adaları ve bu denizinin batı ve doğu yanındaki eski Yunan kent devletleri arasında dostça ilişkiler geliştirilmişti. Ephesos ile ilişkiler ise akrabalık derecesinde ileriydi. Fakat Anadolu'nun batı kıyılarındaki kentler Lidya kralına vergi ödeyen bağımlı kentler durumundaydılar. Kroisos bu kentlere en azından kendisine tabi olmaktan memnun olacakları kadar bir özgürlük tanımıştı. Dahası eski Yunan kentleriyle Lidyalılar arasındaki ticari ve kültürel ilişki çok gelişmişti. Lidyalılar tarafından keşfedilen metal para ilkin Yunan kentleri arasında yayıldı ve sonra onlar aracılığıyla diğer uygarlıklara taşındı.

Lidya Krallığı'nın Yıkılışı

Kroisos, zengin olmasının yanı sıra çok dindar bir kraldı. Gelecekle ilgili bilgi almak için çağının ünlü kehanet merkezlerine zengin hediyeler vererek kehanetlerini sormaktaydı. Herodotos onun Yunanistan'ın Delphoi kentindeki tanrı Apollon'un rahibesine elçiler göndermesinden söz etmektedir. Apollon'un rahibesi, MÖ 550 yılların sonuna doğru, Med Krallığı'nı ortadan kaldıran Pers kralı Kyros'a savaş açma konusunda Kroisos'a cesaret vermişti. Merkezi İran'da olan Medlerin yıkılmasıyla birlikte, MÖ 585 yılında yapılmış olan antlaşma hükümsüz kalmıştı. Perslerin Anadolu'ya ilerlemesi Lidya ile bu Doğulu gücü karşı karşıya getirmişti. Kroisos'un Orta Yunanistan'daki Delphoi kehanet merkezine elçilerini gönderip, Pers kralı Kyros'a saldırıya savaşın muzaffer tarafının kim olacağını öğrenmek istemesinin nedeni bu olabilir. Kroisos, Delphoi kâhininden aldığı "bu savaşın büyük bir imparatorluğu yıkabileceği" yönündeki yanıtı, kendisinin değil Pers İmparatorluğu'nun yıkılacağı biçiminde değerlendirmişti.

Kroisos, Doğu'da emperyalist bir politika takip ederek İran'ın batısındaki tüm Ön Asya dünyasını tehdit eden Kyros'a karşı kendi liderliğinde bir ittifak gücü oluşturmaya çalıştı. Bu girişiminden istediği sonucu elde edemese de Batı Anadolu kıyılarındaki eski Yunan kentlerinin tam desteğini almayı başardı. Batı Anadolu kıyılarındaki eski Yunan kentleri Lidya Krallığı ile Pers Krallığı arasında MÖ 547-545 yılları arasında bir tarihte patlak veren savaşta Pers kralı Kyros'a karşı Lidya kralı Kroisos'un müttefiki olarak yer aldılar. Tarafların savaş meydanı yaklaşık 50 yıl önce Lidya Krallığı ile Med Krallığı'nın sınırı olarak kabul edilmiş bulunan Kızılırmak'ın doğusundaki Pteria (Kerkenes) civarıydı.

Savaş kış yaklaşınca kadar devam etti. Bu süre içinde taraflar birbirlerine karşı kesin bir üstünlük kuramadılar. Lidya kralı Kroisos Eskiçağ'ın savaş geleneğine uyarak kışın gelişi üzerine tek taraflı olarak savaşı sonlandırdı ve başkentine çekildi. Fakat Pers kralı Kyros açısından bu geleneğinin bir anlamı yoktu. Zinde ve güçlü ordusuyla Kroisos'un peşinden gitti. Bu arada Kroisos, başkenti Sardeis'e varınca ordusunda bulunan İyonyalı ücretli askerleriyle, Sparta'dan, Babil'den ve Mısır'dan getirttiği ücretli askerlerini dağıtmıştı. Küçük bir askeri güçle Hermos vadisinde karşıladığı Kyros'un karşısında duramadı ve başkent Sardeis'e çekilip kentin kapılarını kapatarak savunma savaşını yeğlemek zorunda kaldı. Fakat bu şekilde on dört gün dayanabildi. Kyros, Lidya Krallığı'nın başkenti Sardeis'i ve kral Kroisos'u ele geçirdi.

Geç Hititler, Urartular ve Friglerden sonra Demir Çağ'ında kurulmuş bir Anadolu Krallığı daha tarih oldu. Kroisos, muhtemelen Pers kralının yanında danışman olarak bir süre yaşadıkdan sonra öldü (MÖ 545). Lidya adı ise Lidya Krallığı'nın yıkılmasından sonra da krallığın başkenti Sardeis'i içine alan merkezi bölgenin adı olarak yüzyıllarca muhafaza edildi. Persler, 200 yıllık Pers hâkimiyeti boyunca burasını Pers Krallığı'nın en batısındaki satraplığın (eyalet) merkezi olarak düzenledi-

ler. Lidyalılar, egemenliklerini kaybettikleri yıl dışında Pers hâkimiyetine karşı bir isyan girişiminde bulunmadılar. Sardeis'in fethedilip Tabalos adlı Pers generalinin yönetimine emanet edilmesinden kısa bir süre sonra patlak veren Paktyas liderliğindeki bu isyan kısa sürede bastırıldı.

Pers satraplarının asıl görevleri, bölgede barış ortamının korunmasını ve Lidya bölgesinin ödeyeceği verginin düzenli bir şekilde toplanmasını sağlamaktı. Lidya'daki Pers hâkimiyetine Makedonya kralı Büyük İskender tarafından MÖ 334 yılında son verildi. Persleri Granikos'ta yenen Büyük İskender, oradan Sardeis'e geçti ve Lidyalılara özgürlüklerini geri verdi. Fakat Büyük İskender ve halefleri döneminde de Lidya, bağımsızlığını elde edemedi. Büyük İskender'in ölümünden sonra generallerinin yönetimine tabi olan, MÖ 240'lı yıllardan itibaren de Pergamon (Bergama) Krallığı'nın bir parçası yapılan Lidya bölgesi MÖ 129 yılında Roma eyaleti Asia'nın (Asia Eyaleti) sınırları içinde yer aldı.

Lidya Krallığı hangi siyasal güçlerle ilişki kurmuş veya savaşmıştır? Bir değerlendirme yapınız.

SIRA SİZDE

2

LİDYA UYGARLIĞI

Sosyo-Politik ve Ekonomik Yapı

Lidya Krallığı'nın yönetim biçimi, Anadolu'nun diğer Demir Çağı krallıkları gibi monarşiydi. Devlet, iktidarının meşruiyetini babasından alan krallar tarafından yönetiliyordu. Kral, devletin hem mülki, hem askeri, hem adli hem de dini lideriydi. Kraliyet sarayı, günümüzdeki Sart adlı yerleşmede bulunan başkent Sardeis'te idi.

Resim 7.3

Başkent Sardeis surları ve sütunlu cadde

Lidya Krallığı egemenlik politikasını fetih üzerine temellendirmişti. Savaşla boyun eğdirdiği kabileleri ya da kentleri vergiye tabi kılıyor, fakat onların iç işlerine karışmıyordu. Sahip olduğu altın madenleriyle zengin olan Lidya kralları paralı asker temin ediyor ve hatta paralı askerlerden oluşan daimi-profesyonel bir askeri birliğe sahip bulunuyorlardı. Kroisos'un Perslere karşı savaşan ordusunda Mısırlı paralı askerler bile bulunuyordu. MÖ 547 yılında yapılan bu savaştan zaferle ayrılan Persler, Kroisos'un Mısırlı ücretli askerlerini Aiolis bölgesindeki Larissa'ya (Buruncuk) sürdüler ve Larissa bu tarihten sonra Mısır Larissa'sı adıyla anıldı.

Lidya kralları kendisine bağımlı olan kent ya da kabileleri gerektiğinde kendisine asker temin etmekle yükümlü kıldılar. Siyasi ve askeri anlamda karşılıklı eşitlik temelinde ittifak ilişkileri geliştirdiler.

Lidya Krallığı'nda bir kentleşmeden söz edilemez. Başkent Sardeis dışındaki Lidyalıların ekseriyeti köylerde yaşayan kırsal yaşam sakinleriydiler. Irmakların suladığı verimli topraklarda tahıl, incir, üzüm, zeytin, soğan, elma, kestane, ceviz ve safran yetiştirdiler. Manisa ilinin Kula ve Selendi ilçelerinin yer aldığı bölge ise tarımdan daha ziyade hayvancılık için uygundu. Üzüm bağlarıyla da tanınan bu bölgeyi iskân edenler daha çok hayvancılık yaptılar. Hayvancılıkta koyunun önemli bir yeri vardı. En iyi Lidya atları ise Küçük Menderes vadisinin doğusunu kapsayan Kilbiani ovasında yetiştiriliyordu. Üzümden şarap, zeytinden zeytinyağı, ilaç ve boya bitkisi olan safran ve arsenikten parfüm ve krem gibi kozmetik malzemeleri ile ilaç ve boya ürettiler. Koyun yünü ise tekstil endüstrisinin ham maddesini oluşturuyordu.

Lidya ülkesi maden bakımından da zengindi. Gediz Nehri'nin kollarından birisi olan Paktalos (Sart) Çayı doğal beyaz altın (elektron) kaynağıydı. Paktalos Çayı'nın Tmolos Dağı'ndaki (Bozdağ) kaynaktan alıp getirdiği bu maden Sardeis'te sudan çıkarılıp Lidya ekonomisine kazandırıldı. Dünyanın ilk madeni parası MÖ yedinci yüzyılın ortalarında Lidyalılar tarafından bu madenden darp edildi. Tmolos Dağı'ndan altın ve gümüşün yanı sıra arsenik ve bakır ile Küçük Menderes vadisinin doğusundaki Kilbiani ovasından temin edilen civa da Lidya ekonomisine katkıda bulunan diğer önemli doğal kaynaklardı.

Lidya Krallığı'nın ekonomisi MÖ yedinci yüzyıldan itibaren savaş ve sömürü sistemiyle de desteklendi. Kraliyet hazinesi Kroisos'un hükümdarlığı döneminde Kilikya ve Likya dışında kalan Kızılırmak'ın batısındaki Anadolu'nun neredeyse tümünün zenginliğinden pay alıyordu. Başta komşuları olan İonya ve Aiolis kentlerinin ödediği vergiler ile diğer devletlerle yapılan ticaret Lidya Krallığı'nın ekonomisini güçlendirdi.

Lidyalıların uygarlığa en büyük katkısı sikke darbını gerçekleştirmeleriydi. İlk Lidya sikkeleri elektrondan (altın ve gümüş karışımı) yapılmıştı ve bakla biçimindeydi. Sikkelerin üzerinde, Lidya Krallığı'nın arması olan aslan figürü bulunmaktaydı. İlk sikkelerin elektrondan darp edilmiş olmasının nedeni, Sart Çayı'nın kumlarından ayrıştırdıkları altının doğal olarak gümüşle karışık bir halde bulunmasıydı. Lidyalılar daha sonra, elektronu ayrıştıran bir teknolojiyi keşfettiler ve böylece hem altından ve hem de gümüşten sikkeler darp ettiler. Yani onlar, ilk altın arıtma, ayrıştırma tekniğinin de mucididirler. Fakat sikkenin gelişimi ve tüm Akdeniz dünyasına yayılışı Lidyalılar sayesinde değil, eski Yunan kentleri sayesinde oldu. Sikkenin yayılımıyla para ekonomisinin temeli atıldı. Böylece hem ticaretin hacmi hem de ticaret trafiği arttı.

Lidyalıların ekonomik refah düzeyi, tarımsal ürünlerin, altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin, hayvancılığın, zeytin yağı, şarap, seramik, tekstil, kozmetik, sentetik boya ve ilaç üretimi ve ticareti sayesinde MÖ yedinci yüzyıldan itibaren giderek artmış, Kroisos'un iktidarı döneminde zirveye ulaşmıştı.

Lidya Krallığı'nın zenginliğinin en önemli unsurlarından birisi olan Lidya ticaretinin bazı ürünleri, uluslararası ticaretin aranan mallarıydı. İncir, şarap ve zeytin yağı Perslerin iştahını kabartıyordu. Tekstilde uluslararası pazara sürülen malları marka olmuştu. Bu marka ürünlerden birisi *sandykes* denilen giysiydi. Kilimleri ve ipekli kumaşları da Lidyalıların tanınmış tekstil ürünleriydi. Yunanistan'da ise Sardeis'in kırmızı battaniyeleri ve mor yatak örtüleri ünlüydü. İhraç ettikleri seramik-

ler de Lidya malı olarak ayırt edilirdi. Bu seramiklerden birisi Lidya kozmetiklerinin muhafazasında kullanılan ve arkeologların Lydion adını vererek farklılığını ve özgünlüğünü vurguladıkları kap türüydü. Bu kapların içine konularak uluslararası ticarete sunulan Lidya parfümlerinin Anadolu, Adalar, Yunanistan, İtalya, Fransa ve İspanya başta olmak üzere Antikçağ dünyasının neredeyse her yerinde müşterileri vardı. Bazı seramikler bezeme tekniği bakımından mermer taklidiyken, bazıları Yunan ve Frig seramiklerinden etkilenecek şekilde üretilmişti.

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere en azından başkent Sardeis'te yaşayan değişik meslek sahipleri ve dünyanın ilk perakendeci tüccarları vardı. Onlar ve üretici olan diğer toprak sahipleri Lidya halkının özgür olan orta sınıfını oluşturan kesimiydi. Sardeis'teki kraliyet sarayında ikamet edenler ise krallığın bürokrasisini ve elit kesimini oluşturuyorlardı. Bürokrasinin en itibarlı üyeleri kraliyet ailesi ve muhtemelen kral adına adli, askeri ve idari işleri yürütenler, rahipler ve kâtiplerdi. Ancak Lidya'da okuryazarlık yaygın değildi.

Kadının toplum içindeki yeri hakkında bize kadar ulaşmış bulunan tarihsel önemde bilgi yoktur. Yunan mitolojisinde yarı tanrı Herakles'in Lidyalı bir kadına satılmasıyla ilgili efsane, Lidya dininde tanrıça kültlerinin diğer kültürlerden daha üst mevkide bulunuyor olması gibi anlatılar, kadının sosyal yaşamın tamamen dışında olmadığına işaret etmektedir. Lidyalı bir kadının çıplaklığının kocası dışındaki bir erkek tarafından görülmesi onursuzluktu. Fakat Lidyalı kızların evleninceye kadar kendilerini satıp çeyizlerini hazırlamaları adettendi. Eski Yunanlıların zar, aşık kemiği ve top oyunlarını türetenler olarak bildikleri Lidyalıların da Urartular, Geç Hitit devletleri, Frigler gibi yazılı hukuk kuralları yoktu. Bu nedenle Lidyalılarda suçlar ve ceza uygulamaları bilinmemektedir.

Paranın icadından önce ticaret nasıl gerçekleşiyordu? Örneklerle bir değerlendirme yapınız.

Yazı, Dil ve Din

Lidyalılardan günümüze ulaşan yazılı belgeleri okuma ve anlamaya yönelik çalışmalar on dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru başladı. Yunanca-Lidce ve Aramca-Lidce olarak yazılmış çift dilli yazıtların varlığı bu dilin okunup anlaşılmasını sağladı. Taşa ve seramiklere (grafiti) kazınmış olarak günümüze kadar korunarak gelmiş bulunan bu yazıtların çoğu başkent Sardeis'te bulunmuştur. Diğerleri Gediz Irmağı vadisi ile Küçük Menderes Irmağı vadilerinde keşfedilmiştir. Ayrıca Bergama, İzmir, Efes ve Aphrodisias'da (Karacasu) keşfedildi. Lidce yazılı belgelerin en erken tarihli olanları MÖ yedinci yüzyıla aittir. Bu güne kadar keşfedilen Lidce yazıt ve grafitilerin sayısı 115'ten daha fazla değildir. Bu yazıt ve grafitiler üzerinde çalışan filologlar, Lidcenin uyarlandığı yazının eski Yunan alfabesinden farklı olduğunu, sağdan sola doğru yazıldığını tespit ettiler. Lidce, Hint-Avrupa dil ailesinin üyesidir. MÖ birinci yüzyıla kadar konuşulmaya devam eden bu dilde yazılmış edebi bir eser yoktur. Bu nedenle biz onların tarihlerini doğrudan doğruya onların dilinden değil en yakın komşuları olan Yunanlı tarihçilerden öğreniyoruz. Muhtemelen şiir türünde gelişmiş bir sözlü edebiyat vardı.

Lidyalıların dini çok tanrılıydı. Frigler gibi Lidyalılar da tanrılardan daha çok tanrıçalara itibar ediyorlardı. Bu tanrıçalardan birisi Herodotos ve diğer antik Yunan yazarlarının Kybele dediği Ana Tanrıça Kybebe ya da Kuvava idi. Lidyalılar arasında saygın bir yere sahip olan diğer tanrıça, onların Artimu dediği tanrıça Ar-

temis'ti. Bu tanrıça Hellenistik ve Roma döneminde Ephesos kentinin baş tanrıçasıydı. Bir başka önemli Lidya ilahı Kandaules'ti. Yunanlıların yeraltı tanrısı Hermes ile eşleşmiş olan bu tanrıya dinsel festivallerde köpek enikleri boğularak kurban ediliyordu.

Lidyalılar geleceğin tanrılar tarafından kendilerine bir takım işaretlerle haber verileceğine inanıyorlardı. Bu inanç Heraklidler Hanedanı hükümdarlarından birisi olan Meles'ten itibaren giderek artan bir şekilde Lidya dininde öne çıkmaya başladı. Zira bu hükümdarın Telmessos'daki kâhine gittiği, Gyges'in meşruiyetinin ise Delphoia'daki tanrı Apollon'un rahibesi tarafından onaylanmış olduğu bilinmektedir. Son kral Kroisos, yaşadığı zamanın ünlü kehanet merkezlerinden hangisinin geleceği gerçekten bildiğini test ederek öğrenmek istemişti. Onun bu testi Delphoi tapınağının rahibelerine olan inancını sağlamlaştırmış ve bu kehanet merkezine armağanlar göndermişti. Anlaşılacağı üzere Lidyalılar, en azından MÖ altıncı yüzyıldan itibaren Eski Yunan dininin etkisi altına girmişti. Fakat dinsel etkileşim tek taraflı olmadı. Zira Yunan tanrısı Bakchos, Lidya kökenli bir tanrıydı. Lidyalı rahiplerin hadım olmaları, dini törenlerini çılgınca kutlamaları, bu sırada teflerini, zillerini, kırbaçlarını ve uzun saçlarının buklelerini Ana Tanrıça'ya ithaf etmeleri Bakchos ile ilişkilidir.

Lidyalılar öbür dünyanın varlığına inanıyorlar ve ölülerini yakmadan toprağa gömüyorlardı. Fakat mezarlar, sosyal konuma göre farklı büyüklükte inşa ediliyordu. Tanrılara kurban ve armağanlar sunan Lidyalılar, insanların öldükten sonra yaşamının devam ettiğine inanıyorlardı. Bu nedenlerle mezarlarının içine zengin hediyeler bırakıyor, defin törenleri yapıyorlardı. Krallar için yapılan anıtsal mezarlar, tümülüsler ise görkemliydi. Marmara Gölü ile Manisa-Uşak il sınırı arasındaki bölgede yüz civarında Lidya tümülüsü bulunmaktadır. Lidya krallarının ve soylularının için yapılan bu mezarlarda ölümler, yapı malzemesi taş olan odalar içindeki sedirlerle yatırılmaktaydı. Üzerine Friglerin yaptıkları gibi toprak yığılmak suretiyle yapay bir tepe (tümülüs) oluşturuyorlardı. Bu yapay tepeler, ölünün makam ve mevkiine uygun olan yükseklikte yapılıyordu. Lidya tümülüslerinin ve aynı zamanda Anadolu'daki tümülüslerin en büyüğü kral Alyattes'e ait olanıdır. Bu tümülüsün taban çapı yaklaşık 350 metre, yüksekliği ise 65 metre civarındadır. Herodotos'a göre bu tümülüsün toprağının yığılmasına küçük esnaf, işçiler ve aşk satıcısı küçük kızlar topladıkları paralarla katkı yapmışlardı.

Mimari, Sanat ve Bilim

Lidya mimarisinin günümüze kadar ulaşan kalıntıları, Lidya kralı Kroisos'un desansı zenginliğini yansıtmaktan uzaktır. Kroisos zamanında başkent Sardeis "Altın Sardeis" olarak tanınıyordu. Bu durum kentte görkemli mimari yapıların varlığına işaret eder. Kentin bir kayalık üzerine inşa edilmiş olan **akropolü** surlarla çevrilmiş durumdaydı. Bu nedenle Kimmerler, yalnızca kentin akropol dışında kalan kesimlerini yağmaladılar. Kroisos, Kimmerler tarafından yağmalanan akropol dışındaki bölümünü de surlarla çevirerek kent savunmasını güçlendirdi. Yüksekliği on iki metre, kalınlığı yirmi metre olan surların yapımında ihtiyaç duyulan mimarlık ve mühendislik bilgisi Lidyalıların matematik ve geometri bilgilerinin olduğuna işaret etmektedir.

Akropol: Antik kentler iki bölümden oluşmaktaydı: Akropol ve aşağı şehir. Akropol, yüksek bir tepe üzerinde kurulmuş olan ve içinde yöneticiler için yapılmış saray, tapınak ve idari yapıların bulunduğu bölüm idi. Aşağı şehirde kentin nüfusunu oluşturan tüccar, zanaatkâr, yazıcı, asker ve halk yerleşmişti.

Resim 7.4*Lidya tümülüsleri
(Bintepeler).*

Etkileyici büyüklükteki tümülüslerin (mezar anıtlarının) inşasında ise ileri düzeyde bir mimarlık ve mühendislik hüneri yoktur. Tümülüsün merkezinde yer alan, bir ya da iki odalı mezarların inşasında kullanılan malzeme Friglerinki gibi ahşap değil, taştır. Lidya tümülüsleri içeriye bir giriş yolunun olmasıyla da Frig tümülüslerinden farklıdır.

Lidya mimarisinin başarısı bu mezarlardan daha çok tapınak, kraliyet sarayı ve diğer resmi binalara yansıtıldı. Kroisos'un Delphoi tapınağına armağan olarak gönderdiği altından armağanlar (bunlar arasında aralarında beş kilo ağırlığında bir altından aslan heykeli de vardı) bu binalardaki mimari ve sanatın Kroisos'un krallığı döneminde çok etkili olduğuna işaret etmektedir. Ancak günümüze kadar gelmiş olan bazı mermer yapı elamanları dışında bu hikâyenin mimari ve sanat açısından yansımaları görebilme olanağı yoktur.

Lidya sanatında anıtsal ölçüde heykel sanatı da mevcut değildir. Bize ulaşan heykel ve heykelciklerin ham maddesi genellikle altın, gümüş, fildişi ve mermerdir. Bunlar arasında en ilginç olanı kabartma süslemeleri olan tapınak modeli mermer heykeldir. Boyu altmış cm olan heykelde tasvir edilen İyon sütunlu tapınak Lidya mimarisinin günümüze kalan bakiyelerinden edinilen imadan daha aydınlatıcıdır. Aslan, kuş, keçi gibi hayvanlar ise yüksek-konik ayağı olan vazolarda tasvir edildi.

El sanatı çok daha gelişmiş durumdaydı. Altından yapılmış düğmeler, rozetler ve takılar üreten Lidyalı zanaatkarlar, hünerlerini seramik ve dokumada da sergilediler. Daha önce söz etmiş olduğumuz gibi bu tür el sanatı ürünlerinin bazıları uluslararası üne sahipti. Kimya bilgileri Paktalos nehriindeki elektron altın ve gümüşe ayırıştırma başaracak, civa ve arsenik madenleri ile safran ihtiyacı duydukları malzemeleri üretmek için kullanacak kadar gelişmişti. Lidyalıların günlük yaşamında da müzik önemli bir yer almakta hatta onlar müzik yarışmaları düzenlemekteydiler.

Özet

Lidya tarihinin kaynaklarını değerlendirebilme

Lidya Krallığı Anadolu'nun batısında, Karya, İyonya, Aiolis, Mysia ve Frigya bölgeleri arasında kalan bölgede, Küçük Menderes ve Gediz vadilerinde kurulmuştur. Başkenti Manisa ili sınırları içindeki Sardeis'tir. MÖ yedinci yüzyıldan önce Lidya'dan söz eden yazılı kaynak yoktur. MÖ beşinci yüzyıldan itibaren Herodotos ve Thukidides başta olmak üzere birçok eski Yunan yazarı, Assur, Mısır ve Pers kayıtları Lidyalılardan söz eder. Günlük yaşamları ve kültürleri ise başkent Sardeis ve anıtsal mezarları olan tümülüslerde yapılan arkeolojik kazılardan çıkarılan buluntular yardımıyla aydınlatılır.

Lidya'nın tarih öncesi dönemleri açıklayabilme

Lidyalıların MÖ yedinci yüzyılda başkentleri olan Sardeis çevresine ne zaman ve nereden geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Lidya bölgesindeki en eski yerleşmelerin geçmişi MÖ sekizinci binyıla kadar gitmektedir. Kimi bilim adamlarına göre Lidyalılar Hititlerle birlikte Anadolu'ya gelen Luwiler idi ve iskân ettikleri bu bölgede MÖ üçüncü binyıldan itibaren kesintisiz olarak yaşıyorlardı. Fakat bu görüşü destekleyecek verilerden yoksunuz. Büyük olasılıkla onlar MÖ on üçüncü yüzyıldaki Ege Göçleri (Deniz kavimleri Göçü) çerçevesinde Anadolu'ya gelen Thrak kavimlerindendi. Antik edebi kaynaklarda her ne kadar Lidya'da üç hanedanın hüküm sürmüş olduğu söylene de bunlardan ilkinin tarihselliği tartışmalıdır. Heraklidler adıyla tanınan ikinci hanedanın son kralı Kandaules öncesi dönemin tarihi de mitolojiktir. Gyges ile başlayan Lidya'daki Mermnadlar hanedanı dönemi ise iyi bilinmektedir.

Lidya Krallığı'nın kuruluşu, gelişimi ve yıkılışını kronolojik olarak açıklayabilme

Fetih politikası takip ederek Lidya Krallığı'nın sınırlarını genişleten Mermnadlar Batı Anadolu'nun kıyı kentleriyle, Karlarla, Frigya Krallığı'nı yıkan Kimmerlerle savaştılar. Medlerle de savaşan kral Alyattes zamanında Lidya Krallığı'nın Doğu sınırı Kızılırmak ile belirlendi. Son Kral Kroisos'un döneminde Lidya Krallığı sınırları Trakya, Likya ve Kilikya dışında Kızılırmak'ın doğusunda kalan bu günkü Türkiye topraklarının tamamını kapsadı. Kroisos'un MÖ 546 yılında Perslerle yaptığı savaşta yenilmesi ve Pers Kralı Kyros tarafından esir alınmasıyla Lidya Krallığı ortadan kalktı. Lidya, Persler tarafından Sparda satraplığı yapılarak Pers İmparatorluğunun bir parçası yapıldı.

Lidyalıların uygarlığa katkılarını açıklayabilme

İktidar meşruiyetini babasından alan krallarca yönetilen Lidya Krallığı'nın uygarlığa icat ettikleri metal parayla (sikke) en büyük katkılarını yaptılar. Maden ayırıştırma tekniğini keşfeden Lidyalılar, toprağa bağlı ürünleri, seramik ve tekstilleriyle uluslararası ticarete katıldılar.

Kendimizi Sıyalım

- Lidya adı, yazılı kaynaklarda ilk kez hangi tarihten sonra geçmeye başlar?
  - MÖ 13. yüzyıl
  - MÖ 1. yüzyıl
  - MÖ 7. yüzyıl
  - MÖ 3. binyıl
  - MS 3. Yüzyıl
- Aşağıda verilen uygarlıklardan hangisinin yazıtlarında Lidya ile ilgili bilgi yoktur?
  - Assur
  - Mısır
  - Geç Hitit
  - Eski Yunan
  - Urartu
- Aşağıdaki krallardan hangisi Mermnadlar Hanedanından değildir?
  - Kandaules
  - Kroisos
  - Gyges
  - Alyattes
  - Sadyattes
- Aşağıdakilerden hangisi Lidya Krallığı'nın başkentidir?
  - Ephesos
  - Adramyteion
  - Priene
  - Sardeis
  - Miletos
- Lidyalıların uygarlığa yaptıkları en önemli katkı nedir?
  - Metal seramik yapımı
  - Yazının keşfi
  - Sikke darbu
  - Yüksek surlar
  - Mozaik yapımı
- Aşağıdakilerden hanginin Lidya Krallığı'yla siyasi, askeri ya da diplomatik ilişkisi olmamıştır?
  - Kimmerler
  - Assur
  - Mısır
  - Babil
  - Medler
- Lidya Kralları hangi tür mezara gömülmekteydi?
  - Kaya mezarı
  - Küp mezara
  - Toprak mezara
  - Tümülüse
  - Piramite
- Lidya krallarının gelecekle ilgili bilgi almak için başvurdukları en ünlü kehanet merkezi hangisidir?
  - Apollon
  - Muşaşır
  - Delphoi
  - Zeus
  - Teşup
- Lidya Krallığı kim tarafından yıkılmıştır?
  - Kimmerler
  - İskitler
  - Medler
  - Persler
  - Babilliler
- Aşağıdakilerden hangisi en ünlü Lidya tanrıçasıdır?
  - Kuvava
  - İştär
  - Artemis
  - Ana tanrıça
  - Hepat

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Cevabınız yanlışsa “Kaynaklar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. e Cevabınız yanlışsa “Kaynaklar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. a Cevabınız yanlışsa “Lidya Krallığı” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. d Cevabınız yanlışsa “Lidya Krallığı” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. c Cevabınız yanlışsa “Lidya Uygarlığı” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. d Cevabınız yanlışsa “Lidya Krallığı” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. d Cevabınız yanlışsa “Yazı, Dil ve Din” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. c Cevabınız yanlışsa “Yazı, Dil ve Din” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. d Cevabınız yanlışsa “Lidya Krallığı’nın Sonu” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. a Cevabınız yanlışsa “Yazı, Dil ve Din” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Lidya Krallığı’nın merkezi bölgesi Gediz ve Büyük Menderes nehirlerinin doğu batı doğrultusunda vadiler oluştuğu bölgedir. Anadolu’nun en önemli yolları Ege kıyılarına bu vadiler üzerinden ulaşır. Lidya Krallığı’nın başkenti Sardeis’in ticarete öne çıkmasının nedeni bu stratejik konumudur. Ayrıca bu bölgenin altın ve diğer madenler bakımından zengin oluşu önemlidir.

Sıra Sizde 2

Lidya Krallığı, batısındaki eski Yunan kent devletleriyle, doğusunda Frig toplumu, Geç Hititler ve Mezopotamya’nın egemeni Assur ile ilişki kurmuştur. Ayrıca Kimmer yıkılış sürecinde bölgeye saldırmışlardır. Mısır ise gönderilen ve onlardan getirilen paralı askerler dolayısıyla Lidya siyasetine girmiştir.

Sıra Sizde 3

MÖ yedinci yüzyılın ortalarında Lidyalıların ilk sikkele-ri basmasından önce ticari ürünler genel olarak belli ağırlıkta gümüş karşılığında alınıp satılmaktaydı. Değiş tokuş sisteminin temelinde de malın karşılığı olarak belirlenmiş belli ağırlıkta gümüş değeri esas alınırdı. Yani değiştirilecek ürünlerin gümüş karşılığı hesaplanır, eğer başka bir ürünle değiştirilecekse aynı miktarda gümüş değeri olan ürünler istenirdi.

Yararlanılan Kaynaklar

- Beekes, R.S.P. (2002). “The Prehistory of Lydians, The Origin of the Etruscans, Troy and Aeneas”, **Bibliotheca Orientalis** 59: 205-241.
- Cahill, N. (2010). *lidyalılar ve Dünyaları*, İstanbul.
- Cogan, M.& Tadmor, H. (1977). “Gyges and Asurbani-pal”, **Orientalia** 46: 65-85.
- Dedeoğlu, H. (2003), **The Lydians and Sardis**. İstanbul.
- Gürtekin-Demir, G. (2003). “Lidya Uygarlığı”, **Toplum-sal Tarih** 113: 86-89.
- Herodotos, (1973). **Herodot Tarihi** (Çev. A. Erhat), Ankara.
- Ksenophon, (1975). **Anabasis** (Çev. H. Örs), İstanbul.
- Özgen, İ. & Öztürk, J. (1996), **Heritage Recovered The Lydian Treasure**. Ankara.
- Roosvelt, Ch. H. (2009). **The Archeology of Lydia from Gyges to Alexander** Cambridge.
- Sandars, N. K. (1985). **The Sea Peoples**, London.
- Sevin, V. (2001). **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası**, Ankara.
- Strabon, (1993). **Antik Anadolu Coğrafyası** (Geographika: XII-XIII-XIV), İstanbul.

8

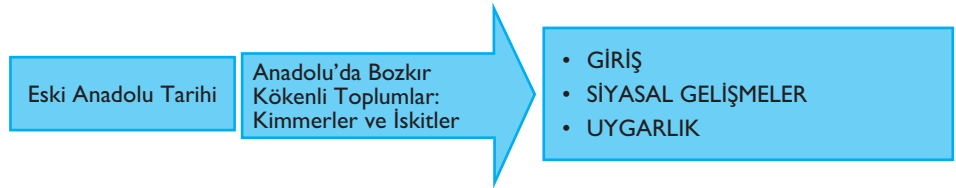
Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- Bozkırın coğrafi yapısının yaşam biçimi üzerindeki etkisini genel özellikleri ile açıklayabilecek,
  - Kimmer ve İskitlerin göç güzergâhlarını, siyasi faaliyetlerini ve amaçlarını açıklayabilecek,
  - Kimmer ve İskitlerin Anadolu'daki kalıntılarını ve bunların buluntu yerlerini açıklayabilecek,
  - Bu Bozkır halklarının yönetim şekillerini, sosyal hayat tarzlarını ve maddi kültür kalıntılarını tanımlayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Bozkır
- Savaşçı Topluluklar
- Kurgan Mezarlar
- Hayvan Üslubu

İçindekiler

Anadolu'da Bozkır Kökenli Toplumlar: Kimmerler ve İskitler

GİRİŞ

Kimmer ve İskitlerin Ülkeleri, Yayılım Alanları

Kimmer ülkesi, kabaca doğuda Volga Nehri'nden batıda Dinyester Nehri'ne kadar uzanan Karadeniz'in kuzeyindeki alanı kapsamaktaydı. İskitlerin ülkesi ise batıda Volga Nehri'nden doğuda Çin'e kadar uzanan büyük bir alanı içermekteydi. Ancak İskitlerin yurdu; çoğunlukla büyük okyanuslara uzak, iç kısımlarda kalan bir bozkır sahasından oluşmaktaydı. Burası, ormanlık bölgelerden yoksun, yağışın az düştüğü, kışlarının çetin geçtiği bir ülkeydi. MÖ sekizinci yüzyılda İskitler, Volga Nehri'ni aşmış, batıya doğru geçmişler, Kimmerlerin ülkesini istila etmişlerdir. Bu istilayla İskitler, denize daha yakın, ormanlık alanların ve içerisinde çok sayıda nehirlerin bulunduğu bereketli bir ülkeye gelmişlerdir. İskitlerin Kimmerlerin ülkesine Massagetler adı verilen bir kavimle yaptıkları savaşı kaybetmelerinden sonra göç ettikleri bilinmektedir.

MÖ sekizinci yüzyıldan sonra Kimmer ve İskitlerin coğrafyaları Anadolu ve İran'a taşmıştır. Bir kısım Kimmer ve İskit halkları Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya göçmüşlerdir. Kimmerler, Orta Anadolu, Karadeniz ve Edremit Körfezi civarlarına yerleşmişler ve Batı Anadolu topraklarına yağmalama amaçlı seferler düzenlemişlerdir. İskitler ise, Doğu Anadolu ve İran'ın kuzeybatı kesimine, Mannai ülkesine yerleşmişlerdir. Onlar burada Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda Ziwiyeye adındaki yerleşimi kendi topraklarının başkenti olarak seçmişlerdir. Daha sonra MÖ 611/610 yılında Filistin üzerinden Mısır'a bir sefer düzenlemek istemişlerdir. Fakat bu seferden vazgeçen İskitler, İsrail'in güneyindeki Askalon kentini yağmalamışlar, MÖ altıncı yüzyılın başlarında Rusya'nın güneyine, kendi ülkelerine geri çekilmişlerdir.

Resim 8.1

Kimmer ve İskitlerin yayılma alanlarını gösteren harita

Kimmer ve İskitlerin Kökenleri

Kimmerler, Antikçağ'ın Yunan kaynaklarında Kimmerioi; Assur kaynaklarında Gimirrai; Tervatta Gomer olarak anılmışlardır. İskitler ise; Yunan kaynaklarında Skythler; Pers kaynaklarında Sakalar; Assur kaynaklarında Aşguzailer ve Urartu kaynaklarında ise İşkigulu olarak geçmektedir. Gerek Kimmerler gerekse İskitlerin kökenleri hakkında çok uzun zamandan beri bilim dünyasında farklı görüşler ortaya atılmaktadır. Görüş farklılıklarının nedeni, Kimmer ve İskitlerin kendi yazılı kaynaklarının olmaması ve bizim onların konuştukları dil hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olamamızdan ileri gelmektedir. Kimileri bu toplulukların Hint-Avrupa kökenli kavimler olduklarını; kimileri yine Hint-Avrupa kökenli İran'la aynı soya sahip olduklarını; kimileri de onların Türk kökenli halklar olduklarını öne sürmüşlerdir. Örneğin, Taner Tarhan isimli Türk tarihçisi, Kimmerler ve İskitlerin Türk kökenli topluluklar olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde İlhami Durmuş adındaki diğer bir tarihçi, İskitlerin Eskiçağ'ın Türk halklarından birisi olduğunu belirtmektedir. Kimmer ve İskitlerin Türk kökenli olması şeklindeki görüşün hareket noktası bu toplulukların sahip oldukları inançları ve hayat tarzlarının Orta Asya Türk toplulukları ile yakın benzerlikler göstermesidir. Perslerin başkenti Sus'ta ele geçen bazı çivi yazılı metinlerde karşılaşılan İskitçe kelimelerin Türk lehçelerinde konuşulan kelimelerle büyük benzerlikler göstermesi durumu da diğer önemli bir dayanak noktasıdır. Aynı şekilde İskitlerdeki Tabiti (tapmak); Papios (baba), Api (Ebe) gibi bazı tanrı adlarının da Türkçe kelimelerle benzeşmesi onların dillerinin Ural Altay dil ailesine ait olduğunu düşündürmektedir.

SİYASAL GELİŞMELER

Kimmerler

Kimmerlerin tarihi MÖ ikinci bin yıl kadar geriye gitmekle birlikte onların siyasi tarihi hakkındaki bilgilerimiz, MÖ sekizinci yüzyıldan sonrasına aittir. İskitler, Masagetler adı verilen bir kavimle yaptıkları savaşı kaybettikten sonra Kimmerlerin topraklarına doğru göç etmeye başlamışlardır. Yaklaşan İskit istilasından haberdar olan Kimmer kralı ve hanedanı ülkelerini İskitlere karşı savunmanın gerektiğini düşünmüşlerdir. Ancak, Kimmer halkı ülkelerini bırakarak İskitler gelmeden göç etmek zorunda kalmışlardır. Sonuç olarak ülkelerinde kalan insanlar bir şekilde İskitlerin egemenliği altına girmişlerdir. Diğerleri ise yığınlar halinde ülkelerini terk etmişlerdir. Yurtlarını terk eden Kimmer halkı, Kafkasların güneyinden Anadolu'ya yönelmişlerdir. Bu göç sonrasında Kimmerler, ilk olarak Doğu Anadolu'da Urartu ve Assur; sonra Orta Anadolu'da Frigler; Batı Anadolu'da Lidyalılar ve son olarak Ege sahillerinde antik Yunan kentleri ile siyasi ilişkiler kurmuşlardır.

Kimmerlerin Anadolu'ya girişlerinden ilk etkilenenler, başkentleri Van Gölü civarında bulunan Urartular olmuştur. Esasen Urartular bu dönemde Mezopotamya'nın güçlü devletlerinden Assur ile mücadele ediyorlardı. MÖ 735 yılında Assur kralı III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) Urartu'nun başkentine kadar ilerlemiş, her ne kadar başkenti ele geçiremedi de Urartu'ya ağır kayıplar verdirmiştir. Nitekim MÖ 714 yıllarında Assur kralı II. Sargon, (MÖ 722-705) bugünkü İran'ın kuzeybatısında yer alan Urmiye bölgesine girerek bölgeyi Assur'un hâkimiyeti altına almıştır. İşte böyle sancılı bir süreçte Kimmerler, Urartuların kapılarına dayanmışlardır. Kimmerler ve Urartular arasında şimdiye değin bilinen ilk sıcak temas Urartu Kralı II. Arğısti (MÖ 714-685) zamanında MÖ 707 senesinde olmuştur. Bu sıcak temas Kimmerler Urartu Devleti'ne karşı üstünlük sağlamışlardır. Ayrıca Kimmerler bununla da yetinmeyip MÖ 705 senesinde daha güneydeki Assur Devleti'nin sınırlarını geçmeye çalışmışlardır: Assur ve Kimmerler arasında aynı sene içerisinde yapılan mücadelede Assur Devleti Kimmerleri büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Daha sonraki süreçte Kimmer istilalarının önüne geçemeyeceğini anlayan Urartu Kralı II. Rusa (MÖ 685-645) Kimmerler ile anlaşma yoluna gitmiştir. Bu anlaşmayla söz konusu Urartu kralı, bir kısım Kimmer halkının Urartu topraklarına müttefik olarak yerleşmesine izin vermiştir. Ayrıca bu yeni durum, diğer Kimmer halklarının Urartu ülkesine zarar vermeden başka yönlerde doğru kolayca ilerlemelerine de imkân tanımıştır. Bu sayede Urartu toprakları yakılıp yıkılmaktan kurtarılmıştır. Urartu Devleti için, Kimmerlerin istilasını engellemek ve onlarla müttefik olmak, güneydeki Assur tehlikesine bakıldığında oldukça önemli bir stratejydi. Çünkü Urartular, böylece Kimmerlerin güneydeki Assur Devleti için daha büyük bir tehlike olacağını düşünüyorlardı. Bu yüzden Assurlular; Urartu ve Kimmerler arasındaki yakınlaşmayı ve Kimmer gruplarının Orta Anadolu'ya doğru olan ilerlemelerini büyük bir hassasiyetle gözlemlemiş olmalıydılar. Nitekim Kimmerler, kralları Teuşpa önderliğinde Toros Dağlarını aşarak Assur ülkesine sızmağa istemişlerdir. Fakat Assur Kralı Esarhaddon (MÖ 680-669) MÖ 679 senesinde Kimmerlere karşı bir sefer düzenleyerek onları Konya Karahöyük yakınlarında yenilgiye uğratmıştır. Bundan sonra MÖ 676/675 yıllarında Assurlular, Milid ülkesi (Malatya) ve Tabal ülkelerinin Kimmerler ile kendilerine karşı bir ittifak oluşturmalarından çekinmişlerdir. Bunun için Assurlular olası bir Kimmer taarruzunun önüne geçmek amacıyla hem Tabal'a hem de Milid Krallığı'na karşı seferler düzenlemişlerdir. Yine bu dönemde takriben

MÖ 676-672 yılları arasındaki Assur kayıtlarında Kaştaritu adında birisi (Kar-Kaşşi adı verilen bir ülkenin kralı), Kimmer, Mannai ve Medler, Assur Devleti'nin düşmanları olarak zikredilmektedir.

Assurluların Kimmerlere karşı dirençli bir tutum izlemesinden sonra Kimmerler batıya doğru ilerleyerek Frig Devleti'nin başkenti Gordion'u yağmalamışlardır. İstila sonrasında Frig kralı Midas intihar etmiş, Frig Devleti ağır darbe almıştır. İstila öylesine şiddetli olmuştur ki, Gordion halkı günlük hayatta kullandıkları eşyalarını kurtaramadan kentten ayrılmışlardır. Antikçağ tarih yazarları bu yıkımın ne zaman olduğuna dair iki farklı tarih vermektedirler: MÖ 696/695 veya MÖ 676. Böylece Kimmerler, Orta Anadolu'yu kendi hâkimiyetleri altına almışlardır. Daha sonra Kimmerler Anadolu'nun kuzeyinde Karadeniz sahillerinde yeni ganimetler ve topraklar kazanmaya çalışmışlardır. Karadeniz'de tehdit ettikleri yerleşimler, çoğunlukla Büyük Yunan Kolonizasyonu adı verilen dönemde, MÖ sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren kurulmuş Yunan kentleridir. Kimmerler batıda Karadeniz Ereğlisi'nden; doğuda Trabzon'a kadar olan sahil kesimini ellerine geçirmişler, Karadeniz'in önemli ve işlek liman kenti Sinop'u yağmalamışlardır. Sonrasında Kimmer halkının bir kısmı Sinop civarına yerleşmiştir.

Bu aşamadan sonra Kimmerler, Batı Anadolu'da hüküm süren Lidya Devleti ile Ege Bölgesi'nin sahil kesiminde bulunan Yunan kentleriyle komşu olmuşlardır. Şimdi Kimmer tehlikesinden korkma sırası Lidya Devleti ve kıyı Yunan kentlerine gelmiştir. Lidya Kralı Gyges, (MÖ 680-644) Assurlularla Kimmerlere karşı birlikte hareket edilmesi gerektiğini düşünmüştür. Assurluların Lidyalılara ne şekilde yardım ettiklerini bilemiyoruz. Ancak ilk Kimmer akınlarını başarıyla atlatmasını bilen Lidya Kralı Gyges almış olduğu esirleri Assur Kralı Aşurbanipal'e (MÖ 668-627) işbirliğinin bir sonucu olarak göndermiştir. Ancak bilinmeyen bir nedenle bu tarihten sonra Gyges, Assur'la işbirliğine son vermiş ve hatta Assur'a karşı cephe almıştır. İşte böyle bir ortamda Kimmerler, Lidya'ya yaptıkları ikinci bir saldırıda Lidya Kralı Gyges'i MÖ 644 yılında öldürmüşler ve Lidya'nın başkenti Sardes'i **akropolis** dışında yağmalamışlardır.

Gyges'in ölümünden sonra Lidya tahtına çıkan II. Ardys (644-625) babasının ilk zamanlarında yaptığı gibi Kimmer tehlikesine karşın Assur kralı Aşurbanipal'den yardım talep etmiştir. Bu yardım talebinin yerine getirilip getirilmediğini bilemiyoruz. Ancak bu dönemde Anadolu'daki Kimmerlerin işine yarayacak başka bir göç hareketi daha gerçekleşmiştir. Yine İskitlerin Tuna bölgesine yerleşmelerinden rahatsız olan ve onların önünden kaçan kuzeydeki bir kısım Kimmer halkı Trakya kökenli halklarla birlikte Anadolu'ya kuzeybatıdan giriş yapmıştır. İşte bu sırada bu halklarla birleşen Kimmerler, Lidya başkenti Sardes'i MÖ 639/7 yılında tekrar istila etmişlerdir. Ancak bu sefer de kentin merkezi ve en güçlü yeri akropolisi ellerine geçirememişlerdir. Sardes'teki arkeolojik çalışmalarda bulunan bazı yangın kalıntıları ile insan iskeletlerinin bu istilayla ilgili olduğu düşünülmektedir. Kralları Dugdamma önderliğinde Sardes'ten ayrılan Kimmerler Trakyalı müttefikleri ile birlikte Lidya'nın batısındaki antik kıyı Yunan kentlerini istila etmişlerdir. Efes kentinin ünlü Artemis tapınağını, Menderes Magnesiası, Miletos, Melia ve Priene gibi zengin kentleri tahrip etmişlerdir. Bu yıkımdan sonra Kimmerlerin bir kısmı Edremit körfezi civarına yerleşmiş, diğer büyük bir çoğunluğu ise Orta Anadolu'ya geri dönmüşlerdir. Sonuç olarak Batı Anadolu'daki faaliyetlerini yağmalama üzerine yoğunlaştıran Kimmerler Lidya Devleti'ni yıkmaya başarısını göstermeden zengin ganimetlerle geri çekilmişlerdir.

Akropolis: Yukarı şehir manasına gelmektedir. Bu kelimeyle etrafındaki yerleşim birimine hâkim olan ve üzerinde, kentlerin en önemli dini, idari ve mali binalarının yer aldığı tepe anlatılmaktadır.

Assur belgelerinden öğrendiğimize göre Kimmer kralı Dugdamme bu dönemde Assur Devleti'nin kuzey batı sınırlarına da saldırılar düzenlemiştir. O, ilkin MÖ 640 yılında Assur'un müttefiki olan Tabal Devleti'ni Assur'dan ayırmayı başarmıştır. Sonra da kendisi Assur Devleti'nin sınırlarını aşarak Adana civarına gelmiş, fakat şiddetli Assur saldırıları karşısında Orta Anadolu'ya çekilmiş ve Assur'la bir saldırmazlık antlaşması yapmıştır. Ancak çok geçmeden bu antlaşmaya da sadık kalmayan Dugdamme, bir hücum daha gerçekleştirmek istemiştir. Ancak bu son hücumunda hastalanarak ölmüştür. Assurlular Kimmer Kralı Dugdamme'nin Assur'un tanrıları tarafından hak ettiği bir biçimde cezalandırıldığına inanmışlardır. Dugdamme'den sonra Kimmer tahtına oğlu Sandaksatru geçmiştir. Onun zamanında Assur Devleti'ne karşı tutunamayacağını anlayan Kimmerler Orta Anadolu'ya geri dönmüşlerdir. Bu tarihten sonra Kimmerler, bir kez daha Lidyalılar ile savaşmışlardır. Lidya'nın o dönemdeki kral Alyattes (MÖ 609-560) Kimmerleri yenerek onları doğuya Kızılırmak civarına kadar püskürtmüştür. Bunu takip eden süreçte, (MÖ altıncı yüzyılın başları), Kimmerler, Anadolu'da hiçbir ciddi siyasi faaliyetin içine girmeden Lidyalılar ve Medlerin arasındaki tampon bölge olan Kızılırmak havzasında sıkışıp kalmışlardır. Böylece Kimmerlerin yavaş yavaş güçten düşükleri ve tarih sahnesinden silindikleri düşünülmektedir.

Yukarıda verilen bilgiler için bkz. Tansuğ, K., "Kimmer'lerin Anadolu'ya girişleri ve MÖ 7. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasabetleri", Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, VII/1, 1949: 535-550; Tarhan, T. "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", VIII. Türk Tarih Kongresi, I, 1979: 355-369; Tarhan, T., "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", Araştırma Sonuçları Toplantısı I, 1984: 109-120; San, O., "Bazı Bulgular ışığında Anadolu'da Kimmer ve İskit varlığı üzerine gözlemler", Belleten 64/239, 2000: 1-24.

K İ T A P

İskitler

İskitlerin tarihi de Kimmerlerinki gibi MÖ ikinci bin yıla kadar geriye uzanmaktadır. Günümüze ulaşan yazılı belgeler vasıtasıyla İskitlerin ancak MÖ sekizinci yüzyıldan sonraki siyasi faaliyetlerini belirleyebiliyoruz. İskitler, MÖ sekizinci yüzyılda Massagetler adı verilen bir kavimle yaptıkları savaşı kaybettikten sonra Volga Nehri'nin doğusundan Kimmerlerin topraklarına doğru hareket etmeye başlamışlardır. Onlar Kimmer ülkesine geldiklerinde Kimmerlerin bir kısım halkını egemenlikleri altına almışlardır. Bir kısım Kimmer halkı da onların önünden kaçarak Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya giriş yapmışlardır. Bunun üzerine İskitler, hem önlerinden kaçan Kimmerleri kovalamak hem de yeni yurtlar ve ganimetlere sahip olmak düşüncesiyle Anadolu'ya yönelmişlerdir. İskitler, bugünkü Dağıstan'daki Derbent geçidi üzerinden Hazar Denizi kıyısı boyunca Kafkasların doğusundan Anadolu'ya ulaşmışlardır. İlk olarak Urartu topraklarına ve İran'ın kuzeybatı kesimindeki Mannai ülkesine ayak basmışlardır.

Eskiçağ'da Anadolu'ya Kimmer ve İskitler gibi dışarıdan gelerek yerleşen diğer halk toplulukları kimlerdir?

SIRA SİZDE

1

Göç hareketinden Anadolu'da ilk etkilenen devletler Urartu ve Assur devletleri olmuştur: Çünkü her iki devlet hem İskitlerin önünden kaçan Kimmerlerle hem de sonradan bizzat İskitlerle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Birbirleriyle, büyüme ve toprak kazanma konularında sürekli rekabet içerisinde olan komşu Urartu ve Assur devletleri kendi çıkarları gereği bölgedeki İskit varlığını kabullenip, onlarla

diplomatik yollardan ilişkilerini güçlendirmeyi ve bunu birbirlerine karşı koz olarak kullanmayı amaçlamışlardır. Örneğin Urartu kralı II. Rusa, (MÖ 685-645) İskit kralı Sagastara ile bir antlaşma yaparak İskitlerin Mannai'deki hâkimiyetlerini tanımış, karşılığında kendi topraklarına zarar gelmemesini sağlamıştır. Mannai'yi kendisine ülke olarak seçen İskitlerin zaman içerisinde Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda yer alan Ziwiye adındaki yerleşim birimini merkez olarak seçmişlerdir. Burada yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan görkemli yapılar bu durumu ispatlar niteliktedir. İskitler, Mannai ülkesindeki yerleşme sürecini tamamlarken, onlarla antlaşma imzalamış olan Urartu Kralı II. Rusa ileride olabilecek İskit saldırılarından da çekinmiştir. Bu nedenle İskitlerin sınırına yakın yerlerde örneğin Bastam, Danalu, Kaleoğlu, Kalesiyah, Kızkalesi ve Sangar gibi yerlerde hummalı bir şekilde askeri karakollar inşa ettirmiştir. II. Rusa'nın İskitlere duyduğu şüphe haklı çıkmış ve İskitler, Urartu ülkesine saldırarak ülkenin şehirlerini ve kalelerini istila etmişlerdir. Tuşpa, Bastam ve Argıştihinili yerleşmelerindeki yangın tabakalarında bulunan İskit ok uçları, at koşum takımları ve insan iskeletleri bu istilanın izleridir. Sonuçta vaktiyle Kimmerler tehlikesini bir şekilde batıya doğru savuşturmasını bilen Urartular, İskitlerin sürekli saldırılarına dayanamayarak MÖ yedinci yüzyılın sonlarında yıkılmışlardır. Bu yıkım öylesine sert olmuştur ki, çoğu Urartu yerleşim birimleri bir daha kullanılmamak üzere terk edilmişlerdir.

Diğer taraftan Assurlular da kendileri için bir tehlike olan İskitlerle ilişkilerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Ancak İskit-Assur dayanışması gerçekleşmeden önce, İskitler, tıpkı Urartulara yaptıkları gibi, Assur Devleti'yle de savaşa tutuşmuşlardır: İran'ın kuzeybatısında MÖ 679 yılında yapılan savaşta Assurlular kralları Esarhaddon (MÖ 680-669) önderliğinde İskitlere karşı üstünlük sağlamışlardır. Bunun arkasından İskit kralı İşpakai bu savaşın öcünü almak üzere, Assur topraklarına MÖ 675 yılında bir sefer düzenlemiş, ancak bu savaşta İskitler yine Assur kralı Esarhaddon'a yenik düşmekten kendilerini kurtaramamışlardır. İşpakai'den sonra İskitlerin tahtına Barbatua geçmiştir. Bu kral zamanında yukarıda değinildiği üzere bir Assur-İskit ittifakı dönemine girilmiştir. Bu ittifak, İskit kralı Barbatua'nın, Assur Kralı Esarhaddon'un kızıyla evlenmesiyle güçlendirilmiştir. Yapılan evlilik ve sürdürülen iyi ilişkiler özellikle Assurluların işine yaramıştır. Bu ittifak sayesinde etkinlik alanını Orta Anadolu'ya kadar uzatan Assur kralı Esarhaddon, Kimmerleri Konya Karahöyük civarlarında yenilgiye uğratmıştır.

İskitlerle ittifak yapma politikasını, Esarhaddon'un yerine geçmiş olan Assur kralı Aşurbanipal de (MÖ 668-627) benimseyerek devam ettirmiştir. İskitler, Assur Devleti'nin MÖ yedinci yüzyılın ikinci yarısında Medlerle yaptıkları mücadelelerinde devamlı bir şekilde Assur'a yardım etmişlerdir: MÖ 653-652 senelerinde Medlere karşı yapılan bir savaş, Assur - İskit ittifakının üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. MÖ 617/616 yıllarında II. Kyaksares (652-612) önderliğindeki Med ordusu Assur'un başkenti olan Ninive'yi kuşatmıştır. Ancak Medler, Assur'un yardımına gelen İskitlerin yüzünden Ninive'yi ele geçirememiş, başarısız olmuşlardır. Bu savaşla birlikte Medler daha güçlü ve sayıca daha fazla birlikler olmadan ve İskitlerin desteğini kesmeden Assur'u ele geçiremeyeceklerini anlamışlardır.

Bundan sonraki süreçte İskitler sık sık taraf değiştirerek duruma göre Mezopotamya, Suriye ve hatta Mısır'da toprak ve ganimet kazanmayı amaçlamışlardır. Medlerin giderek güçlenmesi, Assur'un da güç kaybetmesi üzerine İskitler, taraf değiştirerek Medlerin müttefiki olmuşlardır. Yeni müttefik Medler ve İskitler, Babil Devleti ile birlikte Assur'u hedef almışlardır: İttifak güçleri MÖ 612 yılında Ninive kentini tahrip ederek Assur Devleti'ne son vermişlerdir. Ancak aradan uzun bir za-

man geçmeden İskitler, bu sefer de Babil Devleti ile ortak hareket ederek, Kyaksares yönetimindeki Medleri hezimete uğratmışlardır. Şüphesiz bu süreci İskitlerin siyasi anlamda en parlak dönemi olarak kabul etmek gerekmektedir. Yayılmacı politikalarının bir ürünü olarak onlar bu sefer MÖ 611/610 yıllarında Filistin üzerinden Mısır'a bir sefer düzenlemişlerdir. Ancak Mısır Kralı I. Psammetikos'un (MÖ 664-610) onlara armağanlar sunmasıyla seferden vazgeçmişlerdir. Seferin dönüşünde İskitler, kendilerine daha fazla ganimet sağlamak amacıyla İsrail'in güneyindeki Askalon kentini ve oradaki zengin Aphrodite Tapınağı'nı yağmalamışlardır. Herodotos'un bildirdiğine göre, tapınağı yağmalayanlar daha sonradan hastalanmışlardır. Bu anlatım, bölge halkının İskitlerin yağmalama faaliyetinden çok rahatsız ve öfkelenmiş olduklarını göstermektedir. Tarihçi Herodotos'un İskitlerin Bölgedeki egemenliğine ilişkin yaptığı anlatım dikkat çekicidir:

“Asya yirmi sekiz yıl İskitlerin boyunduruğu altında kaldı, ağır vergilerle, ilgisizlikle bütün ülke bir yıkıntı yerine çevrildi. Halktan baraç olarak topladıkları az geliyor, akınlar yapıyor, herkesin elinde ne varsa zorla alıp götürüyorlardı. Ama sonunda büyük çoğunluğu Kyaksares'e ve Medlere konuk olmuşlar, sarboş edilip boğazlanmışlardır; Medler yeniden güç kazanmışlar ve eskiden hükümleri altında bulunan ulusların yeniden efendisi olmuşlardır” (Herodotos I, 106).

Yukarıdaki anlatımdan bölgedeki İskit varlığının Medlerin politikalarına uygun düşmediği, Medlerin İskitlerin bölgedeki egemenliklerine son vermek için, İskitlerin yönetici zümresini misafir olarak davet ettikleri, bu sözde davet sonrasında da onları öldürdükleri anlaşılmaktadır. Aslında “Asia 28 yıl İskitlerin boyunduruğu altında kaldı” ibaresiyle de Herodotos, İskitler için bir dönemin kapandığını yeni bir dönemin başladığını belirtmektedir. Sonuçta Medler tekrar bölgenin tek hâkimi olunca İskitler, MÖ altıncı yüzyılın başlarında Rusya'nın güneyine, MÖ sekizinci yüzyılda göç ettikleri yere geri dönmüşlerdir. Ancak hemen belirtelim ki, İskitlerin bu çekilmeleri topyekûn olmamış; bir kısım İskit halkı Doğu Anadolu Bölgesi'ne yerleşip orada kalmışlardır. Onların Doğu Anadolu'daki varlıkları MÖ 400 dolaylarında dahi bilinmektedir (Ksenophon, Anabasis, IV, VII, 18).

Siyasi anlamda İskitlerin faaliyetleri hakkındaki en önemli bilgiler, MÖ altıncı yüzyılın sonlarından gelmektedir: MÖ 550'de Medleri; MÖ 546'da Lidya'yı; MÖ 539'da da Babil'i yıkan Persler; İran, Anadolu ve Mezopotamya'nın tek hâkimi olmuşlardır. Persler, kralları I. Dareios'un (MÖ 522-486) önderliğinde ülkelerinin kuzeyini tehdit eder düşüncesiyle İskitlere MÖ 513 senesinde sefer düzenlemişlerdir. Perslerin bu seferi İskitler bertaraf edilemediği için sonuçsuz kalmıştır. Çünkü Persler ilerledikçe önlerinden kaçan İskitler, yolları üzerindeki su kaynaklarını doldurup, arazi üzerindeki yiyecekleri yok etmişlerdir. Bu şekilde Perslerle doğrudan bir savaştan kaçınan İskitler, onların İskit ülkesinde yorgun ve aç kalmalarını sağlamışlardır. Sonuçta Persler ilerlemekten vazgeçip, seferlerini sona erdirmişlerdir. Ancak Persler bu sefer sayesinde Trakya'yı egemenlikleri altına almışlar ve devletlerinin Tuna bölgesindeki sınırlarını askeri açıdan güçlendirmişlerdir.

Perslerle olan mücadeleden sonra İskitlerin yeni düşmanları Makedonya Krallığı olmuştur. Bu dönemdeki kralları Aetas zamanında İskitler batıya doğru toprak kazanmak istemişlerdir. Bu istek doğrultusunda, Tuna bölgesinde kral II. Philippos (MÖ 359-336) önderliğindeki Makedonya ordularıyla çarpışmışlardır. Kendi kralları Aetas bu savaşlar esnasında hayatını kaybetmiştir. Ancak bu savaşlardan vazgeçmeyen İskitler, ünlü Makedonya Kralı Büyük İskender (MÖ 336-323) zamanında da Makedonya ordularıyla çarpışmışlardır. Bu dönemde Makedonyalılar İskit ülke-

sinde Kırım'ın kuzeybatısında yer alan Olbia'ya kadar ilerlemeyi başarmışlardır. Ancak Makedonya ordusu geri dönerken İskitler tarafından yok edilmiştir. Bu başarılarının ardından İskitler, Karadeniz'in batı kıyısında yer alan Dobruca bölgesini kendi topraklarına katmışlardır. MÖ 330 dolaylarında İskitler, Büyük İskender'le barışmayı tercih etmişlerdir. Çünkü Büyük İskender, Persleri birkaç kere yenmek suretiyle Anadolu, İran, Mısır ve Mezopotamya'nın yeni sahibi olmuştur. Onun zamanında Makedonya krallıktan çıkmış, bir dünya imparatorluğu halini almıştır. İşte bu özelliğinden dolayı İskitler, Büyük İskender'e İskitli bir prensesle evlenmesini önermişlerdir. Tarihçi Flavius Arrianus, İskender'in bu öneriyi reddettiğini ve aslında onun İskitlere karşı bir sefer yapmayı ve orada Azak Denizi'nin kuzeydoğusunda yer alan Tanais civarında bir kent kurmayı planladığını belirtmektedir.

Hazar Denizi'nin kuzeyinde, İskitlerin doğusunda bulunan diğer bir göçebe kavim Sarmatlar, bir zamanlar İskitlerin Kimmerlere yaptığını MÖ üçüncü yüzyılda bu sefer onlar da İskitlere yapmışlardır: Sarmatlar, Don Nehri'ni geçmek suretiyle İskit ülkesine kalabalık yığınlar halinde göç etmeye başlamışlardır. Bu göç kapsamında İskit halklarının büyük çoğunluğu üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Sadece çok az sayıda İskitli Kırım'ın güneyine çekilmiş ve yaşamlarını orada sürdürmüşlerdir. Bu süreçten sonra İskitler siyasi ve kültürel anlamda Sarmatların etkisi altında kalmışlardır. Daha sonra kendi bağımsızlıklarını sürdürebilen bir kısım İskit halkı, tıpkı Sarmat ve diğer birçok kabilenin yaptığı gibi, Akdeniz Dünyası'nın yeni hâkimi Roma Devleti ile dostane ilişkiler kurmak istemişlerdir. Bunun için İskitler, Roma'nın ilk imparatoru olan Augustus'a (MÖ 27-MS 14) elçiler göndermişlerdir. İskitlerin tarih sahnesinden silinmeleri, Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz Dünyası'nda eski gücünü yavaş yavaş kaybetmeye başladığı bir dönemde MS üçüncü yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Bu devirde Doğu Avrupa'yı istila eden Doğu Germen kökenli halklardan olan Gotlar, İskitlere son vermişlerdir.

Yukarıda verilen bilgiler için bkz. Durmuş, İ., İskitler (Sakalar), Ankara 1993; Dönmez, Ş., "Ön Asya'da İskitler", Türkler Ansiklopedisi, 4, Ankara 2002: 33-44; Parzinger, H., Skythen, München 2007.

UYGARLIK

Anadolu'da Kimmer ve İskit Kalıntıları

Anadolu'daki Kimmer ve İskit maddi kültür kalıntılarının yayılım alanları yeterince araştırılabilmemiş değildir. Üstelik iki halkın da benzer yaşam şartlarına ve kültürlere sahip olmaları, maddi kültür kalıntılarının ayırt edilmesini zorlaştırmaktadır. Frigleri yıkmaları ve Lidya'yı istila etmelerinden ötürü Kimmerlere ait kalıntıların daha çok Batı ve Orta Anadolu'da bulunacağı düşünülmektedir. İskitlerin kalıntlarına ise, daha çok Doğu Anadolu Bölgesi'nde rastlamak mümkündür. Hem Kimmerlere hem de İskitlere ait Anadolu'da bulunan kalıntılar, onların günlük hayatta kullandıkları eşyalardır: Örneğin at koşum takımları, savaş aletleri, bazı hayvan betimli süslü levhalar. Şu ana değin yapılan araştırmalarda Anadolu'da şu Kimmer kalıntıları saptanmıştır: Lidyalıların başkenti Sardes'te (Manisa) koşum takımına ait kayış dağıtıcısı ve hayvan betimli bir levha. Friglerin başkenti Gordion'da (Ankara) hayvan betimli bir levha, savaş baltaları, ok uçları, iki adet at gömüsü ve bronzdan bir at heykelciği. Yine eski Frig topraklarında yer alan Demircihöyük Sarıket'te (Eskişehir) bir at gömüsü ve bir ok ucu. Ephesos (İzmir) ve Boğazköy'de (Çorum) bazı kemik eşyalar. Ünye'de bir gümüş kap ve son olarak Amasya Gümüşhacıköy mezarından bir bronz balta, ok uçları ve bir kılıç.

İskitlere ait kalıntıları ve bunların buluntu yerlerini alfabetik sıra içerisinde aşağıdaki gibi vermek mümkündür: Altın-tepe'de (Erzincan) at koşum takımına ait parçalar; Ayanis'de (Van) ok uçları; Çavuştepe'de (Van) gеме bağlantıyı sağlamaya yarayan yanaklık adı verilen koşum takımına ait parçalar ve ok uçları; Değirmen-tepe'de (Malatya) ok ucu; Kargamış'ta (Gaziantep) ok ucu; Kayalidere'de (Muş) ok ucu; Muş'ta savaş baltaları; Sultantepe (Şanlıurfa), Toprakkale (Van), Yukarı Anzaf Kalesi (Van) ve Zincirli'de (Gaziantep) ele geçen ok uçları.

Ayrıca kalıntılarının kesinlikle Kimmerlere mi? yoksa İskitlere mi? ait oldukları belli olmayan buluntu yerleri vardır: Sadece ok uçlarının bulunmuş olduğu yerler arasında Alacahöyük (Çorum), Alişar (Yozgat), Boğazköy (Çorum), Gavur Kalesi (Ankara), Gözlükule (Mersin), Kaman-Kalehöyük (Kırşehir), Kerkenes Dağ (Yozgat) Pazarlı (Çorum), Sivas Müzesi, Sultanhan (Kayseri) ve Taşova-Ladik (Amasya-Samsun arası) arasındaki yerleşim birimleri bulunmaktadır. Bunların dışında İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde kayış dağıtıcıları ve bir balta mevcuttur. Maşathöyük'te (Tokat) ok uçları ile at iskeleti ve Norşuntepe'de (Elazığ) koşum takımına ait kayış dağıtıcıları, at iskeletleri, mızrak uçları, balta ve hançer kalıntıları saptanmıştır.

Yukarıda anlatılan bilgiler için bkz. Tarhan, T., "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", Araştırma Sonuçları Toplantısı I, 1984: 109-120; Ökse, A. T., "Sivas'ta Bulunan İskit Tipi Okuçları", Arkeoloji ve Sanat Dergisi, 64/65, 1994: 24-32; San, O., "Bazı Bulgular ışığında Anadolu'da Kimmer ve İskit varlığı üzerine gözlemler", Belleten 64/ 239, 2000: 1-24; Dönmez, Ş., "Ön Asya'da İskitler", Türkler Ansiklopedisi, 4, Ankara 2002: 33-44.

K İ T A P

Kimmerler ve İskitlerde Yönetim

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Kimmer ve İskit halklarının güvenliği ve iâşesi krallık makamı tarafından sağlanmaktaydı. Krallar şüphesiz kabileler halinde yaşayan halklar üzerinde de adaleti tesis etmekle sorumluydu. Kralların geniş coğrafya üzerindeki kabileleri itaati altına alması, ancak diğer kabile reislerinin üzerinden mümkün olmuş olmalıydı. Herodotos'un, ölen İskit kralların diğer İskit kabilelerinin yanına arabayla taşınarak gezdirilmesi şeklinde verdiği bilgi, bu kabilelerin krala olan sadakatıyla ilgilidir. Bu bilgi aşağıda ölü gömme konusunda ele alınmıştır. İskit krallarının İskit kabileleri üzerindeki etkisi ve saygınlığı öylesine büyüktür ki, halk kendi aralarındaki en önemli konularda kralları üzerine yemin etmişlerdir. Ayrıca İskit toplumu krallarının hükümranlık haklarının tanrıları tarafından verildiğini düşünmekteydiler. Gerek İskitlerde ve gerekse Kimmerlerde kralın yanında bir danışma kurulunun varlığı hakkında açık bir bilgi bulunmamaktadır. İskitler, Kimmerlerin ülkesine MÖ sekizinci yüzyılda yöneldiklerinde Kimmerler, kralları başkanlığında toplanıp İskit göçünü görmüşlerdir. Düşünce ayrılıklarının yaşandığı toplantıda kral ve hanedan yurtlarında kalıp kendilerini İskitlere karşı korumak düşüncesini savunmuşlardır. Halkı temsil eden insanların görüşü ise, İskitlerin önünden kaçıp, ülkeyi terk etmek olmuştur.

Hükümdarların hükümranlık haklarını tanrı vasıtasıyla almasına ne ad verirdi? Bu anlayış başka hangi topluluklar da vardır?

SIRA SİZDE

2

Kimmerler ve İskitlerde Toplumsal Yaşam

Bu iki bozkır halklarının yaşam tarzları hakkındaki bilgilerimiz antik tarihçi Hipokrates ve Herodotos'un çoğunlukla sadece İskitler hakkında vermiş oldukları bilgilere dayanır. Büyük bir olasılıkla Kimmer toplumunun da yaşayış tarzları İskitlerinkine yakındı. Ancak hemen belirtelim ki, Avrasya'nın göçebe savaşçı halkları

olarak görülen iki halktan Kimmerler, yerleşik hayata daha yatkın ve deniz kıyısında oturmaya daha erken çağlardan itibaren alıştırlar. Nitekim Herodotos, Kimmerlerin Karadeniz'in güneyinde kale yerleşimleri bulunduğunu yazmaktadır. Ayrıca Kimmerler denize aşinalıklarından olsa gerek, Anadolu'dayken, Sinop civarına ve Edremit Körfezi'ne yerleşmişlerdir. Herodotos; İskitlerin, Kimmer ülkesine olan göçü ve bunun Kimmer halkı üzerinde oluşturduğu korkudan bahsederken şu dikkat çekici ibareleri kullanmıştır:

"Kimmer halkının eğilimi, kendiliğinden (ülkelerinden) çıkıp gitmekti, böylesini uygun buluyordu, bu çapulcu (İskit) alayını beklemek büyük bir teblikeye atılmaktı..."

Her iki toplumdaki sadece İskitlerin hayat tarzını, antik yazar Hippokrates aracılığıyla belirleyebiliyoruz. Onun verdiği bilgilere göre (Hippokrates, 18) İskitler, aşağıdaki gibi bir hayat tarzına sahip olmuşlardır: Onlar, sulak ve çayırları bol olan yüksek düzlüklerde evleri olmadan büyük ölçüde hayvancılığa dayalı bir şekilde yaşamışlardır. Buldukları düzlüklerde at, sığır ve koyun yetiştirmişlerdir. İskitler, sıklıkla pişirilmiş et, kısrak sütünden yapılmış peynir ve sütle beslenmişlerdir. İskitler, ev yerine arazi üzerinde konut olarak tasarladıkları arabaların içinde yaşamışlardır. İklim şartlarından korunabilmek için arabalarının üzerlerini yağmur, kar ve rüzgâra dayanıklı keçeyle kaplamışlardır. İskitlerin bir yerden diğer bir yere konup göçmelerindeki en büyük nedenlerden bir tanesi buldukları alanda hayvanlar için yeteri derecede ot ve su kalmamasıdır. Onlar bir yerden diğer bir yere göç ederlerken arabaların boyunduruğuna öküzleri bağlamışlar; kadınlar ve çocuklar arabaların içerisinde yer alırken, erkekler at üzerinde ilerlemişlerdir.

Resim 8.2

Kerç'te bulunmuş pişmiş topraktan bir İskit araba heykelciği MÖ üçüncü yüzyıl

Kaynak: Schiltz 1994.

Ancak hemen belirtelim ki, yukarıda büyük ölçüde antik yazar Hippokrates'ten alınan İskitlerin göçebe tasviri İskit halklarının her dönemi için geçerli değildir. Nitekim İskitler, Mannai ülkesinde buldukları sıralarda, Urmiye Gölü'nün güneydoğusundaki Ziwiye'de görkemli yapılar inşa ettirerek buraya yerleşmişlerdir. Zaman içerisinde Karadeniz'in kuzeyindeki bazı İskit kabileleri en geç MÖ beşinci yüzyılın sonlarından itibaren kendileri için evler, çiftlikler ve kaleler inşa etmişler, tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Yapılan arkeolojik araştırmalarla Dinyeper Nehri'nin batısında Nikopol adı verilen bir bölgede etrafı duvarlı bir yerleşim alanı tespit edilmiştir. İçerisinde 160 metrekare büyüklüğüne sahip ahşaptan ve balçıktan yapılmış çeşitli konut alanları mevcuttur. Aşağı Dinyeper bölgesinde de Ka-

menskoe Garodisce adı verilen bir başka yerde 12 kilometrekarelik bir alanı kaplayan, etrafı surlu bir İskit yerleşmesi bulunmaktadır. Bu yerleşmenin güneydoğu kesiminde genişlikleri 800 ile 1200 metre arasında değişen, ahır olarak kullanılan mekânlar tespit edilmiştir.

Herodotos, Kırım'ın kuzeybatısındaki Olbia'nın iç kısımlarında oturan insanların ağırlıklı olarak tahıl üreten tarımcı İskitler olduğunu belirtmektedir. Mahsulü alınan tarım ürünleri arasında buğday, mercimek, darı, soğan ve sarımsak yer almaktaydı. Onların bölgedeki yerleşmelerinde tahılı öğütmede kullandıkları çok sayıda taş araç gereçleri günümüze kadar ulaşmışlardır. Balıkçılık da diğer önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Herodotos, Dinyeper Irmağı üzerindeki tatlı su balıkçılığını anlatırken bu ırmağın içinde tadına doyum olmayan eşsiz balıkların olduğunu, mersin balığı denilen ve havyar çıkarılan kocaman balıkların bol miktarda tutulduğunu anlatmaktadır. Geçim kaynağı olarak avlanma da toplum için belli bir dereceye kadar önemli olmuş; geyik, bozkır antilopları sıklıkla avlanmışlardır.

Yukarıdaki verilen bilgiler için bkz. Durmuş, İ., İskitler (Sakalar), Ankara 1993; Parzinger, H., Skythen, München 2007.

K İ T A P

İskitlerin Savaşçı Özellikleri ve Savaş Araç Gereçleri

İskit toplumunda hayatta kalabilmenin en önemli yollarından biri, iyi dövüşmek ve savaşmaktır. Savaşlardan sonra ganimet kazanma da onlar için önemliydi. Bunun için hem erkekler hem de genç kızlar savaşçı bir biçimde yetiştiriliyorlardı. Erkekler zamanlarının büyük bir bölümünü at üzerinde, avcılık ve dövüş sporlarında geçirirlerdi. Onlar küçüklüklerinden itibaren özellikle okçuluk ve ata binme konularında kendilerini yetiştirmektedirler. Erkekler kadar olmasa İskit kızları ve kadınları da ata binmesini, ok ve mızrak atmasını biliyorlardı. Ayrıca İskit kanunlarına göre, İskit kızları, üç adet düşman öldürmedikçe bir erkekle evlenemiyorlardı. İskitlerin savaşçı özelliklerini gösteren diğer bir durum da, onların kazanılan bir zaferden sonra ganimetten pay alabilmeleri için öldürdükleri düşmanlarının kafasını kesip krala götürmeleriydi.

Bozkır savaşçılarının uzak dövüşte kullandıkları en önemli ve en yaygın savaş araçları ok ve yaydır. Uzunlukları çoğunlukla 70 cm'nin altında olan küçük ebatlardaki oklar, rahat bir şekilde kullanılıyordu. Zaman içerisinde ok uçları giderek daha uzun ve daha sivri bir şekilde üretilmeye başlanmıştır. Küçük ebatlarda olması ve sürekli sivrileşen ve hedefi tutturana bir görünüm kazanmasıyla bozkır savaşçıları avda veya savaşta oklarını yanlarından eksik etmemişlerdir. Bu yüzden ister yaya, isterse at üzerinde olsun, sanat eserleri üzerinde İskitli bir savaşçıyı çoğunlukla ok ve yay ile birlikte görmek mümkündür. Onlar ok ve yayı gorytos adı verilen bir muhafazalığın içinde saklamışlar ve bu muhafazalığı bellerindeki kuşağın sol tarafına asmışlardır.

İskitlerin okçuluk konusundaki hünerleri diğer devletler tarafından da takdir görmüştür. Örneğin MÖ beşinci yüzyılda bir takım İskitli okçu Atina kentinin asayişini temin eden bir polis gücü teşkilatında çalışmışlardır. Oktan sonra severek kullandıkları en önemli silah akinakes adı verilen kısa bir kılıçtır. Yakın dövüşte ihtiyaç duydukları bu silahların uzunluğu takriben 50 cm. olup, iki kenarı da keskin dir. Bu silahlar da oklar gibi savaşçının belindeki kuşağına asılı bir şekilde taşınmıştır. Yaygın olarak kullanılan kılıçlar aynı zamanda İskitlerin savaş tanrılarının kutsal eşyasıdır. Yakın dövüş esnasında kullandıkları diğer yaygın bir savaş aleti ise savaş baltalarıdır. İskitli savaşçılar, baltalarıyla düşmana son öldürücü darbeyi vurmaktaydılar. Onların diğer hücum araçları arasında sanat eserleri üzerinde be-

timlenen kamçılardır. Bozkır savaşçılarının kendilerini savunmada ve düşmanı belli bir uzaklıkta tutmaya yarayan araçları ise uzun mızraklardır. Boyları üç metreyi bulan mızraklar, daha üst düzeydeki soylu savaşçılar tarafından taşınmaktaydı. Sanat eserleri üzerinde görülebildiği kadıyla savaşçıların kalkanları bazen yuvarlak bazen dikdörtgenimsi bir şekle sahiptirler. İskitlerin kalkanları genellikle hafiftir. Kalkanlar ahşaptan yapılmış ve üzerleri deriyle kaplanmıştır. Savaşçılar başlarını korumak için miğferler giyinmişlerdir. İskit miğferlerinde bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Erken dönemlerde yuvarlak biçimli, bronz miğferler kullanılmıştır. Daha sonraki devirlerde Karadeniz'in batı kesimlerinde yaşayan savaşçılar, MÖ beşinci yüzyıldan itibaren Yunan taklitli sorguçlu miğferleri kullanmaya başlamışlardır. İskitler ayrıca kendi bedenlerini ve atlarının bedenlerini örtmesi amacıyla pul şeklinde, madeni plakalarla örülmüş, zırhlar üretmişlerdir.

Resim 8.3

Solocha Kurganı'ndan ele geçen bir sanat eseri üzerindeki savaş mücadelesi. Sağ tarafta İskit savaşçısı; sol tarafta atı vurulmuş düşman askeri, MÖ dördüncü yüzyıl

Kaynak: Schiltz 1994.

K İ T A P

Yukarıdaki bilgiler için bkz. Schiltz, V., *Die Skythen und andere Steppenvölker*, München 1994.

İskitlerde Din

İskitler, diğer Eskiçağ topluluklarında olduğu gibi çok tanrılı bir inanç sistemine sahiptiler. Mısır, Yunan ve Roma medeniyetlerinde olduğu gibi onlar da çeşitli ruhlarla inanmışlardır. Bu ruhlar onlara göre yardım eden veya yardım etmeyen şeklinde ikiye ayrılmışlardır. İskitlerin söz konusu bu ilahi ruhları hangi isimle adlandırdıklarını bilemiyoruz. İskitlerin geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları, sürekli hareket halinde ve diğer medeniyetlerle ilişki içerisinde olmaları, İskit **pantheonu** üzerinde etkili olmuştur. Bu etkileşim sonucunda taptıkları ilahi varlıkların sayısı ve inanç sistemlerinde bölgesel farklılıklar oluşmuştur. Bu bağlamda özellikle Yunan kentleri ile girmiş oldukları münasebet belirleyici bir rol oynamıştır. İskitlerin tanrıları da, Yunanlıların tanrıları gibi farklı cinsiyetlerden oluşan ve çeşitli görev alanlarına sahip yüce varlıklardır: İskitler, ocak tanrıçası Tabiti'ye; savaş tanrısı Ares'e; gökyüzünün tanrısı Papias'a; toprak tanrıçası Abi'ye; Işık tanrısı Oitosyros'a; güzellik ve aşk tanrıçası Argimpasa'ya ve denizlerin tanrısı Thagimasadas'a tapmışlardır.

Yukarıda sayılan bu tanrılar arasında en çok tapınım gören ilahi varlıklar, ocak ve ateş tanrıçası Tabiti ile savaş tanrısı Ares'tir. Ural ve Dinyeper arasındaki kalan bölgede tanrıça Tabiti'ye ait çok sayıda heykelcik bulunmuştur. Adı geçen tanrıçanın bazı heykelleri kolları arasında çocuk taşıyan bir kadın biçimindedir. Ancak İskit

Pantheon: Bu eski Yunanca sözcük, bütün tanrıların yeri anlamına gelir. Çok tanrılı inanca mensup halkların inandıkları bütün tanrıları içine alan tanrılar dünyasıdır. İskit pantheonu dendiğinde İskitlerin inandıkları bütün tanrısal varlıklar akla gelmelidir.

tanrılar dünyasında Ares, çok daha önemli bir yer tutmuşa benzemektedir. Herodotos'un bildirdiğine göre, İskitler savaş tanrıları Ares'in dışında hiçbir tanrı ve tanrıça için tapınak veya kutsal bir mekân tasarlamamışlardır. Bir İskit tapınağının nasıl görüldüğü ve kurban kesme faaliyetinin nasıl yapıldığı Herodotos'un eserinde şöyle anlatılmaktadır:

Her bölgede toplantı yerlerinde bu tanrı adına şu örnek üzere bir tapınak yükselir: üç stad (1 stad=177,6 m.) eninde ve üç stad boyunda bir alana, üç staddan az alçak ve ince dallardan yapılmış demetler yığılır. Tepesi, eni, boyu eşit dörtgen bir terastir. Üç yanı dimdik iner üstüne dördüncü yandan çıkılır. Her yıl yüz elli araba dolusu yeni odun getirilip yığına eklenir. Çünkü fırtınalar yüzünden sürekli olarak çöker. Bu küçük tepenin en üstüne demirden yapılmış bir pala dikilidir. Bu pala çok eski olduğu için her bölgeden saygı görülür ve Ares heykeli işte budur. Bu palaya her yıl sürü hayvanları kurban edeceklendir ve tabii at, öbür tanrılardan daha cömertçe kurban edilir. Savaşta esir aldıkları zaman bunların yüz tanesinden birini kurban ederler.” (Herodotos IV, 62)

Savaşçı bir topluluk olan İskitler için savaş tanrısına sığınmak çok daha önemlidir. Onlara göre düşmana karşı alınacak galibiyet tanrı Ares sayesinde mümkün olmaktadır. Yukarıdaki metinde sözü edilen pala şeklindeki heykel, İskitlerin ve ondan sonra Perslerin kullandıkları, iki tarafı keskin Akinakes adı verilen kılıçtır. Bu kılıç, savaş tanrısı Ares'in kutsal eşyalarından birisi olmuştur. Yukarıdaki metinden anlaşıldığı kadarıyla İskitler en çok at kurban etmişlerdir. İskitler kurban hayvanını önce bağlayarak yere düşürmüşler ve bu esnada hangi tanrı için hayvanı kurban ediyorlarsa, o tanrı için dua etmişlerdir. Hayvanı ince bir ip yardımıyla boğduktan sonra onu parçalara ayırarak pişirmişlerdir. İskitlerde din başlığı altında ele alınacak konulardan bir tanesi de kehanet konusudur. İskitlerde gelecekte haber verdiğine inanılan birçok falcı vardı. Falcılar, bir demet içerisinde olan söğüt ağacından değnekleri yere sermek ve onları tekrardan toplamak suretiyle fala bakmışlardır.

İskitlerdeki falcılık faaliyeti size Orta Asya'daki hangi dini inancı çağrıştırmaktadır?

Yukarıda verilen bilgiler için bkz. Tarhan, T., “İskitlerin dini inanç ve adetleri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 23, 1969: 145-170; Durmuş, İ., İskitler (Sakalar), Ankara 1993.

Kimmerler ve İskitlerde Ölü Gömme Âdetleri ve Kurganlar

Kimmerler ve İskitler öldükten sonra da hayatın devam ettiğine inanmışlardır. Bunun için onlar ölümlerini günlük hayatta kullandıkları eşyaları ile birlikte gömmüşlerdir. İskitler, ölen kralları için Gerrhos adını verdikleri bir bölgede **nekropol** alanı oluşturmuşlar ve kralı defnetmeden önce bir takım dinsel törenler düzenlemişlerdir: Önce ölen kralların karınları yarılarak içi boşaltılmış ve boşaltılan karın bölgesi maydanoz tohumu, anason ve kokulu maddelerle doldurularak dikilmiştir. Sonra kralların naaşları bir arabanın üzerine yerleştirilerek bütün diğer İskit kabilelerine götürülmüştür. Naaşı teslim alan kabilelere mensup İskitliler üzüntülerinin ifadesi olarak kendi kulak memelerini kesmekte, başlarını çepeçevre kazıtmakta, alınlarını ve burunlarını yırtarak kanatmaktaydılar. Söz konusu kabile halkı, vedalaşıp üzüntülerini ifade ettikten sonra kralın naaşı araba üzerinde diğer kabileye götürmüşlerdir. Bütün kabileler gördükten sonra kralın naaşı, mezarlığın bulunduğu yer olan Gerrhos bölgesine götürülüp oradaki mezara defnedilmiştir. Önce dik-

Nekropol: Bu eski Yunanca sözcük, ölümler şehri demektir. Bu sözcükle ölümlerin defnedildikleri mezarlıklar anlatılmaktadır.

dörtgen biçimli bir mezar kazılarak bunun yüzeyi çimenlerle örtülmüş ve naaş bu çimenlerin üzerine konulmuştur. Mezar, etrafına dikilen mızraklarla çevrilmiş ve bu alanın üzerine sazlardan oluşan bir çardak meydana getirilmiştir. Mezarın içinde boş bırakılan alanlara, boğularak öldürülen kralın karılarından birisi, elinden içki içtiği bir hizmetkârı, bir aşçısı, bir silahtarı, bir uşağı, bir habercisi ve hayattayken sahip olduğu atları kralla birlikte defnedilmişlerdir. Ayrıca kralın günlük hayatta kullandığı eşyalar, özellikle kaplar da mezarın içerisine yerleştirilmişlerdir. Naaşların ve eşyaların üzerine toprak atıldıktan sonra, mezarın yüksek bir tepe-mezar görünümünü alabilmesi için alanının üzeri toprakla yükseltilmiştir.

Bu yüksek tepe-mezarlara kurgan adı verilmektedir. Bu mezarlar, hem Kimmerlerde hem de İskitlerde oldukça yaygın bir biçimde kullanım görmüş olup, her iki toplumun kralları ve ayrıcalıklı zengin kimseleri bu tür mezarlara gömülmüşlerdir. Kurgan mezarlarına Altay Dağları'ndan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan geniş sahada rastlamak mümkündür. Bu mezarlar, özellikle Rusya ve Ukrayna'da iyi bir biçimde araştırılmışlardır: Kurganların en önemli yerleri ortada barındırdıkları merkezi mezar odasıdır. Kurganların en büyük olanlarının çapları takriben 100 metreyi; yükseklikleri ise 60 metreyi bulmaktadır. İskit krali mezarlık bölgesi olan Gerrhos, bugünkü Kiev'in güneyinde, Saporoschje adındaki modern yerleşimin yakınındadır. Bu bölgedeki iyi araştırılmış kral kurganlarının adları; Solochoa, Tschertomyk ve Tolstaja Mogila olarak bilinmektedir.

Bölgede en iyi araştırılmış mezar, Tolstaja Mogila kurganıdır. Bu kurganda; merkezde bir erkek gömüsü, yan taraftaki mezar odasında bir kadın, bir çocuk, bir hizmetçi, bir koruyucu ve bir arabacının iskeleti tespit edilmiştir. Ayrıca bu kurganda ölülerin yanında altın ve bronzdan birtakım ziynet eşyaları, ok ve bıçaklar bulunmuştur. Birçok mezarda ölen kralın naaşını taşıyan araba kalıntılarında rastlanılmıştır. Aynı durum, Tolstaja Mogila kurganındaki merkezi mezarın girişinde bulunan araba kalıntıları için de geçerlidir.

Üzerinde durulması gereken gereken diğer bir kurgan Altay dağlarında Ukok vadisinde yer alan Pazırık vadisindeki dünyaca ünlü Pazırık kurganıdır. Bu kurgan içerisinde günümüze ulaşmayı başarabilmiş olan mumyalanmış dövmeli insan ve at kalıntıları tespit edilmiştir. Ayrıca Pazırık'daki ölümler, koşum takımlarına ait parçalar, at-geyik maskeleri, çizmeler, giysiler ve halılar gibi birçok değerli eşyalarıyla birlikte defnedilmişlerdir.

Anadolu'daki kurganlara Amasya Gümüşhacıköy'deki Kimmer kurganı örnek olarak gösterilebilir. Bu kurgan maalesef kaçak kazılarla ciddi bir şekilde hasar görmüştür. Anlaşıldığı kadarıyla kurgan içine gömü, at, bronz balta, ok uçları, kılıç gibi birtakım eşyalarla birlikte yapılmıştır.

SIRA SİZDE

4

Eskiçağ'da Anadolu'da yapılmış olan diğer uluslara ait tepe mezarlara ne isim verildi?

K İ T A P

Yukarıdaki bilgiler için bkz. Tarhan, T., "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 1984: 109-120; Schiltz, V., *Die Skythen und andere Steppenvölker*, München 1994.

İskitlerde Sanat

Doğuda Altay Dağlarından batıda Tuna bölgesine kadar uzanan geniş bir sahada ki Bozkır sanat eserleri en çok Don Nehri ve Tuna bölgeleri arasında kalan alanda araştırılmıştır. Ayrıca bu bölge nicelik olarak çok sayıda buluntu vermektedir. Söz konusu buluntular incelendiğinde İskitlerin en çok altın, gümüş ve bronz işleme-

de ustalaştıkları görülür. Onlar sanat eserlerinde çoğunlukla “Hayvan Üslubu” adı verilen kendilerine özgü bir üslubun yaratıcıları olmuşlardır. Günlük hayatta kullandıkları nesnelere, silahların, vazoların, koşum takımlarının, aynaların, bilezik ve kolye gibi ziynet eşyalarının üzerlerine hayvan motiflerini betimlemişlerdir. En çok tasvir edilen hayvanlar arasında at, geyik, panter, aslan, kartal, balık ve dağ keçisi gelmektedir. Onlar özellikle de yırtıcı hayvanları canlı ifadelerle, hareket halinde tasvir etmişlerdir. Örneğin yırtıcı hayvanları ağızları açık, dişleri görülür bir şekilde betimlemişlerdir. İskitlerin hayvanları betimleme durumu, doğayla iç içe yaşayan bozkır toplumu olma özelliğinden ileri gelmektedir. Bozkır kültüründeki insanlar doğada resmedilebilecek en önemli ve en estetik modellerin hareket halinde olan yırtıcı ve güçlü hayvanlar olduğunu düşünmüşlerdir. Üstelik onlar, hayvanları dinsel bir çerçeveye bağlı kalmadan sıklıkla betimlemişlerdir. Hayvan üslubunun en güzel şekilde yansıtıldığı örneklerden bir tanesi, Tostaja Mogila kurganından ele geçen bir kolyedir. Kolye üzerinde kırkın üzerinde hayvan tasvir edilmiş. Bazı hayvanların birbirleriyle olan mücadeleleri, bir atın yavrusunu sütüyle emzirmesi dikkat çeken sanatsal anlatımlardır.

Resim 8.4

Küloba Kurganı'ndan ele geçen bir kap üzerindeki hayvan mücadelesi. Bir erkek ile bir dişi aslan bir geyiğe saldırıyorlar. MÖ dördüncü yüzyıl

Kaynak: Schiltz 1994.

Özellikle MÖ 500-300 yılları arasında sanatlarının doruk noktasını ulaştıran İskitler, eşyalarının üzerlerinde kendilerini de betimlemişlerdir. Solocho ve Küloba kurganlarından ele geçen eşyalar üzerindeki İskitli tasvirleri sayıca fazla olup kaliteli bir işçiliğe sahiptirler. Solocho kurganından ele geçen altından bir kabartmada ikisi İskitli olan; diğeri onların düşmanı olan üç savaşçı tasvir edilmiştir. Ortada bir İskit süvarisi, arkasında ise onu koruyan bir İskit piyadesi savaş eşyaları ile birlikte gösterilmişlerdir. Karşılarında, atından düşmüş ancak ayakta duran bir düşman betimlenmiştir. Düşmanın atı yerde yaralı bir biçimde uzanmaktadır. Kerç'deki Küloba kurganından ise, üzerinde çeşitli İskit savaşçıların betimlendiği altından yapılmış bir kap ele geçmiştir. Kapın üzerinde birbirlerini tedavi eden İskitli savaşçılar ile tek başına yayını geren bir İskitli görülmeye değerdir. Süvarilerin ve piyadelelerin sanat eserleri üzerindeki betimleri bizim için kendi yazılı kaynakları olmayan İskitler hakkında bir nevi yazılı belge konumuna geçmektedir. Biz bu resimler sayesinde İskitlerin giyimleri, görünüşleri ve savaş teçhizatları hakkında değerli bilgiler ediniyoruz. Buna göre, İskit erkeklerinin uzun giysili, pantolonlu, çizmeli, bellerinde kuşakları olan uzun saçlı ve sakallı kimseler olduklarını öğreniyoruz.

Yukarıdaki bilgiler için bkz. Durmuş, İ., İskitler (Sakalar), Ankara 1993; Schiltz, V., Die Skythen und andere Steppenvölker, München 1994.

Özet

Bozkırın coğrafi yapısının yaşam biçimi üzerindeki etkisini açıklayabilme

Özellikle İskitler'in oturmuş oldukları sahadaki bozkırlar, büyük okyanuslara uzak, iç kısımlarda kalan, ormanlık bölgelerden yoksun, yağışın az düştüğü, kışlarının çetin geçtiği yerlerdi. İskitler doğal olarak bu coğrafyanın ve iklimin etkisi altında kalarak kendilerine has bir yaşam tarzını benimseyerek hayvancılık ve avcılıkla uğraşmışlar, çoğunlukla bozkır sahasında yerleşim birimleri oluşturmayarak arabaların içerisinde yaşamışlar, kaldıkları bölge kendi hayvanlarını doyuramayacak hale geldiğinde sürekli bir şekilde başka arazilere göç etmişlerdir. Onların yerleşmeler inşa etmeleri sonraları bazı kabileler tarafından olmuştur. Çoğunlukla doğayla iç içe yaşmalarından, konutları olmamalarından, yerleştikleri bölgelerde herhangi bir sur sistemi olmamasından ötürü kendilerini atçı ve savaşçı olarak yetiştirmişlerdir.

Kimmer ve İskitlerin göç güzergâhları, faaliyetleri ve amaçları açıklayabilme

Her iki halk MÖ sekizinci yüzyılda Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya göçmüşler ve Anadolu Tarihi'nin şekillenmesinde büyük bir rol oynamışlardır. Kimmerler, Orta Anadolu'daki Frig Devleti'ne ağır darbe vurmuş, Lidya Devleti ile mücadele etmiş, Batı Anadolu ve Karadeniz kıyılarındaki sayısız Yunan kentlerini yağmalamışlardır. Anadolu'daki Kimmerler; Sinop, Edremit Körfezi ve Orta Anadolu'ya yerleşmişlerdir. İskitler ise, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Devleti'ni yıkmışlar, Assur ve Medlerle mücadele etmişlerdir. İskitler İran'ın kuzeybatısındaki Mannai Bölgesi'ni yurt olarak seçmişler, Urmiye Gölü'nün güneydoğusundaki yer alan Ziyiye adındaki yerleşim birimini merkez olarak kullanmışlardır. İskitlerin Anadolu'daki yerleşim bölgesi ise, Doğu Anadolu Bölgesi'yle sınırlı kalmıştır. Hem Kimmerlerin hem de İskitlerin yaptıkları seferlerin amacı, bir ülkeyi fethetmek değil yağmalamaktır.

Kimmer ve İskitlerin Anadolu'daki kalıntıları ve bunların buluntu yerlerini açıklayabilme

Kimmerlere ait ok uçları, savaş baltaları, at koşum takımına ait bazı parçalar ile bazı insan ve at iskeletlerine ilişkin kalıntılar Sardes, Gordion, Demircihöyük Sariket, Ephesos, Boğazköy, Ünye ve Amasya Gümüşhacıköy'de tespit edilmiştir. İskitlere ait bazı ok uçları, at koşum takımına ait parçalar, savaş baltaları; Altın-tepe, Ayanis, Çavuştepe, Değirmentepe, Kargamış, Kayalidere, Muş, Sultantepe, Toprakkale, Yukarı Anzaf Kalesi ve Zincirli'de rastlanılmıştır.

Bozkır halklarının yönetim şekilleri, sosyal hayat tarzları ve maddi kültür kalıntılarını tanımlayabilme

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Kimmer ve İskit halklarının güvenliği ve iasesi krallık makamı tarafından sağlanmaktaydı. Kralların geniş coğrafya üzerindeki kabileleri itaati altına alması, ancak diğer kabile reislerinin üzerinden mümkün olmuş olmalıydı. Bu topluluklar ata binmesini çok iyi öğrenmişler, kendilerine özgü silahlar geliştirmişlerdir. Öldükten sonra hayatın devam ettiğini düşündükleri için ölümlerini günlük hayatta kullandıkları eşyaları ile birlikte defnetmişlerdir. Bu değerlendirmenin kanıtı olan kurganlarda soyluların yanında özellikle altın, gümüş ve bronzdan birçok eşya bulunmuştur. Onlar altın, gümüş ve bronz eserleri büyük bir ustalıkla işlemesini bilişlerdir.

Kendimizi Sıyalım

1. Kimmerlerin MÖ sekizinci yüzyıldan önceki yurtları neresidir?
  - a. Hazar Denizi civarı
  - b. Mannai ülkesi
  - c. Volga-Dinyester nehirleri arası
  - d. Sibirya
  - e. Orta Anadolu
2. Kimmerler, Anadolu'daki hangi devlete ağır kayıplar verdirmişlerdir?
  - a. Hititler
  - b. Urartular
  - c. Lidyalılar
  - d. Frigler
  - e. Assurlular
3. Kimmerler Anadolu'daki hangi sahil kentinin civarına yerleşmişlerdir?
  - a. Sinop
  - b. Muğla
  - c. İzmir
  - d. Mersin
  - e. Antalya
4. Kimmer ve İskitlerde yaygın olan mezarlara ne ad verilmektedir?
  - a. Tümülüs
  - b. Kaya Mezarları
  - c. Lahit
  - d. Höyük
  - e. Kurgan
5. İskitlerin Kimmerlerin ülkesini ne zaman istila etmişlerdir?
  - a. MÖ sekizinci yüzyıl
  - b. MÖ on ikinci yüzyıl
  - c. MÖ beşinci yüzyıl
  - d. MÖ beşinci-dördüncü yüzyıllar
  - e. MÖ yedinci yüzyıl
6. İskitler hangi tanrı için tapınaklar yapmışlardır?
  - a. Tabiti
  - b. Argimpasa
  - c. Ares
  - d. Abi
  - e. Papaioş
7. Aşağıdaki devletlerden hangisi İskitlerle mücadele etmemiştir?
  - a. Medler
  - b. Assur
  - c. Persler
  - d. Frigler
  - e. Urartu
8. İskitler kimler tarafından tarih sahnesinden silinmişlerdir?
  - a. Persler
  - b. Gotlar
  - c. Romalılar
  - d. Makedonyalılar
  - e. Sarmatlar
9. Akinakes savaş aleti aşağıdakilerden hangisidir?
  - a. Yuvarlak biçimli miğfer
  - b. Boyu 3 metreyi bulan Mızrak
  - c. Uzun saplı savaş baltası
  - d. Dikdörtgen biçimli kalkan
  - e. Boyu takriben 50 cm olan kısa kılıç.
10. Aşağıdakilerden hangisi İskit ve Kimmerler için söylenemez?
  - a. Mezar yapılarına kurgan adı verildiği
  - b. Her iki toplumun da her zaman için göçebe kaldıkları
  - c. Ölümünden sonra hayatın devam ettiğine inandıkları
  - d. MÖ sekizinci yüzyılda Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya geldikleri
  - e. Her iki toplumun da savaşçı oldukları

Okuma Parçası

Bozkır Halklarının birbirine olan benzerlikleri

Filologlar İskitlerin, İran halklarından biri olduğunu önermektedirler. Ancak hayat tarzları, aynı çağlarda Çin sınırlarında, bozkırın öteki ucunda yaşayan Hun aşiretlerinin hayat tarzıyla hemen hemen aynıydı. Aslında bozkırlardaki göçebe hayatı, Karadeniz veya Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Moğolistan'da birbirlerine benzemektedir. Fiziki tip ve filolojik öneriler bir tarafa, Yunan tarihçilerinin bize anlattığı veya Yunan-İskit vazolarının bize gösterdiği İskitler, Çinli tarihçilerin tasvir ettiği veya Çinli sanatkarların çizdiği Hunlar, Göktürkler ve Moğollara birçok bakımdan benzemektedir. Bu iki grup arasında birçok törenin benzer olduğunu görmekteyiz. Örneğin Hun atlı okçu ve İskit atlı okçu, Akdenizli veya Çinlinin entarisi yerine pantolon ve çizme giyer, üzeni kullanır.

Kitap: Yukarıdaki metin, dili biraz daha sadeleştirilerek şu eserden alınmıştır: Grousset, R., Bozkır İmparatorluğu. Atilla, Cengiz Han, Timur, (Çev. M. R. Uzman), İstanbul 1996: 34-35.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise "Giriş Kimmer ve İskitlerin Ülkeleri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise "Siyasal Gelişmeler Kimmerler" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise "Siyasal Gelişmeler Kimmerler" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanıtınız yanlış ise "Ölü Gömme Âdetleri ve Kurganlar" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise "Siyasal Gelişmeler İskitler" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. c Yanıtınız yanlış ise "İskitlerde Din" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise "Siyasal Gelişmeler İskitler" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise "Siyasal Gelişmeler İskitler" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanıtınız yanlış ise "Savaş Araç Gereçleri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
- 10.b Yanıtınız yanlış ise "Toplumsal Yaşam" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Eskiçağ'da Anadolu'ya dışarıdan göç ederek yerleşen bir takım topluluklar vardır. Bunlar arasında, MÖ ikinci binyılda olasılıkla Kafkaslar üzerinden göç eden Hititler, MÖ 1200 dolaylarında Yunanistan üzerinden gelen Akhalar ve Dorlar, Balkanlar üzerinden gelen Frigler, MÖ üçüncü yüzyılda Balkanlar üzerinden gelen Galatlar sayılabilir.

Sıra Sizde 2

Hükümlerlik haklarının bir krala tanrı vasıtasıyla verilmesine, Kut Anlayışı denmektedir. Önyasya'nın eski uygarlıklarında olduğu gibi İslamiyet öncesi Türk devletlerinde ve Eski Roma'da toplumlar, hükümdarlarının tanrılar tarafından seçilerek tahta çıkarılmış kişiler olduklarına inanırlardı.

Sıra Sizde 3

Bu falcılık, Orta Asya Türk topluluklarındaki gelecekte haber verme, kötülükleri bertaraf etme ve hastalıkları iyileştirmeye çalışan şamanları ve onların bu türdeki inanç dünyası olan Şamanizmi çağrıştırmaktadır.

Sıra Sizde 4

Bu türden tepe mezarlarına Latince kökenli bir isim olan tumulus denmektedir. Türkçe okunuşuyla tümülüs olarak adlandırdığımız mezarlara Kızılırmak Nehri'nin batısındaki Anadolu'da; özellikle Orta Anadolu, İç Batı Anadolu ve Trakya'da rastlanmaktadır. Bu mezarların en ünlüsü, Friglerin başkenti Gordion'daki kral Midas'ın tümülüsüdür.

Yararlanılan Kaynaklar

- Dönmez, Ş. (2002). "Ön Asya'da İskitler", **Türkler Ansiklopedisi**, 4: 33-44, Ankara.
- Durmuş, İ. (1993). **İskitler** (Sakalar), Ankara.
- Ökse, A. T. (1994). "Sivas'ta Bulunan İskit Tipi Okuçları", **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, 64/65: 24-32.
- Parzinger, H. (2007). **Skythen**, München.
- San, O. (2000). "Bazı Bulgular ışığında Anadolu'da Kimmer ve İskit varlığı üzerine gözlemler", **Bellekten**, 64/239: 1-24.
- Schiltz, V. (1994). **Die Skythen und andere Steppenvölker**, München.
- Tansuğ, K. (1949) "Kimmer'lerin Anadolu'ya girişleri ve MÖ 7. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasabetleri", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, VII/1: 535-550.
- Tarhan, T. (1979). "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, I: 355-369.
- Tarhan, T. (1984). "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", **Araştırma Sonuçları Toplantısı I**: 109-120.
- Tarhan, T. (1969). "İskitlerin dini inanç ve adetleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 23: 145-170.